

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
MƏHƏMMƏD FÜZULİ ADINA ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU**

ŞAHLAR ŞƏRİFOV

**MƏHƏMMƏDHƏSƏN MÖVLAZADƏ
ŞƏKƏVİ VƏ ONUN “KİTABUL-BƏYAN
FİT-TƏFSİRİL QURAN” ƏSƏRİ**

**“Elm və təhsil”
BAKİ – 2018**

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutunun Elmi Şurasının 19 yanvar 2018-ci il
tarixli 1 sayılı iclasının qərarı ilə çap olunur*

Baş elmi məsləhətçi: **Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə**
tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Elmi redaktor: **Kamandar Şərifov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəyçilər: **Paşa Kərimov**
filologiya üzrə elmlər doktoru,
Anar İskəndərli
tarix üzrə elmlər doktoru, professor

**Şahlar Şərifov. Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvi və onun
“Kitabul-bəyan fit-Təfsiril Quran” əsəri
Bakı, «Elm və təhsil», 2018, 168 səh.**

ISBN 978-9952-8176-0-7

© Şahlar Şərifov, 2018

GİRİŞ

Təqdim olunan monoqrafiya Azərbaycanın qədim guşələrindən olan Şəki şəhərində dünyaya gəlmiş görkəmli Azərbaycan ilahiyyatçı alimi Axund Məhəmməd həsən İsmayıl oğlu Mövlazadə Şəkəvinin ana dilində yazdığı "Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran" əsərinin və onun mənbələrinin araşdırılmasına həsr olunmuşdur.

XIX əsrin ortalarına doğru Rusiyanın Azərbaycan siyasətinin aparıcı qollarından birini mötəbər mollalıq mənsəbinə yetişmiş yerli ziyalı təbəqəsinin təcridən məhv edilməsi, bu yolla azərbaycanlıların əsrlər ərzində yaratdıqları milli İslam mədəniyyəti irsinin sıradan çıxarılması təşkil edirdi. XX əsrin ibtidasında çarizm artıq istədiyinə müəyyən qədər nail olmuş, xüsusən dini dəyərləri xurafata sürükləyən bisavadlar təbəqəsinin yetişdirilməsinə şərait yaratmışdı. Təsadüfi deyildi ki, Azərbaycanda maarifçilik hərəkatı yetişəndə Mirzə Fətəlidən Mirzə Cəlilə qədər hər bir mədəniyyət xadimi ölkəni bürümüş cəhalət və xurafat odu ilə qarşılaşmalı olmuşdu. Belə bir vaxtda Axund Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvi kimi ilahiyyat aliminin yetkin bir elmi əsər yazıb ortaya qoyması dövrün Azərbaycan İslam mədəniyyəti tarixində Mir Məhəmməd Kərim ağanın təfsirindən sonra ikinci böyük hadisə idi. Sonralar sovetlərin gəlişi ilə hər şey açıq-aşkar şüarlar altında yerinə yetirilməyə başladı, dinə və İslam mədəniyyətinə qarşı "allahsızlıq" yürüşləri vüsət aldı, mollalar (əslində köhnə ziyalılar) "bir sinif kimi" repressiyaya məruz qaldı, düz 70 il İslam mədəniyyətinin ictimai həyata qovuşması rəsmi qaydalarla rastlaşdı. Bu dövrü səciyələndirən Azərbaycan Respublikasının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev cənabları 1998-ci il dekabrın 9-da Bakıda keçirilən "İslam sivilizasiyası Qafqazda" beynəlxalq simpoziumundakı çıxışında demişdir: "Quranın Azərbaycan dilinə çevrilməsi respublikamız müstəqillik əldə edəndən sonra, yaxud həmin ərəfədə mümkün oldu. Mən sizə açıq deyim ki, sovet hakimiyyəti vaxtı əgər Quran Azərbaycan dilinə çevrilsəydi, şübhəsiz ki, buna nəinki irad tutacaqdılar, bəlkə, bundan ötrü kimisə cəzalandıracaqdılar. Amma

eyni zamanda Quran rus dilinə tərcümə olunmuşdu. Ərəb dilini bilməyən azərbaycanlıların çoxu Quranı həmin o rus tərcüməsindən, nəşrindən götürüb oxuyurdular.

Nə üçün belə bir vəziyyət var idi, nə üçün Qurani-Kərim rus dilinə tərcümə olunmuşdu, Azərbaycan dilinə isə tərcümə edilməmişdi? Çünki o dövrlərdə Qurani-Kərimdən istifadə etməyi qadağan edirdilər. Hesab edirdilər ki, Quranın rus dilinə tərcümə olunması xristianlara islam dinini öyrənmək üçün lazımdır. Quranın Azərbaycan dilinə tərcümə olunması isə, azərbaycanlıların islam dininə meylini artıracaqdır. Əsasən narahatçılıq yaradan məsələlərdən biridə bunlar idi.

Onuda qeyd etmək istərdik ki, eyni zamanda xristian dininə məxsus kitabların rus dilində nəşr olunması qadağan olunmamışdır. Elə bunun özü də Sovetlər İttifaqı zamanı müxtəlif xalqlara müxtəlif münasibət olunduğunu göstərirdi”.¹

Müstəqillik şəraitində ümumiyyətlə ilahiyyat elmlərinin dirçəldilməsi cəmiyyətin İslam mədəniyyətinə qaytarılması, onun yüzillər boyu keçdiyi təbii inkişaf və təkamül yolunun bərpa olunması üçün müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Bunun üçün isə Azərbaycan xalqının dini-mədəni irsinin müasir tələblər səviyyəsində öyrənilməsi və təbliği mühüm məsələdir. Belə bir fonda ikinci anadilli təfsirin müəllifi Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvinin həyat və yaradıcılığına diqqət yetirmək, onun ən böyük elmi əsərini və bu əsərin mənbələrini tədqiq etmək aktual əhəmiyyət kəsb edir. “Son illərdə İslam dininin əsaslarının, keçdiyi mürəkkəb və zəngin tarixi inkişaf yolunun öyrənilməsi, onun bəşər mədəniyyətinin yüksəlişindəki gerçək yerinin, eləcə də müasir həyatımızın ictimai-siyasi, etik-əxlaqi, hüquqi-psixoloji və s. sahələrində artan rolunun araşdırılması qanunauyğun bir zərurət kimi qarşıya çıxır”.²

İslam mədəniyyətinin inkişafında və yayılmasında nəzərəçarpan xidmətləri olmuş Şeyxülislam Məhəmmədhəsən Mövlazadə

¹ Heydər Əliyev siyasəti: Tolerantlıq, Bakı: 2015, səh-243; Şəhrili Nağıyev, Nağıyev R, Ağayev H, Yaqubov Ş. On ikinci şeyxülislam, Bakı: İrşad, 2000, səh-255-256

² Babaşov M.Şafi məzhəbi tarixində Yusif Ərdəbili və onun “Əl-Ənvar li-əmalil-əbrar” əsəri, İlahiyyat e.n. diss, avtoref. Bakı: 1997, səh-4

Şəkəvi kimi klassik alimlərin irsini çoxşaxəli şəkildə tədqiqatlara cəlb etmədən qarşıya qoyulmuş bu zərurəti həyata keçirmək çətindir.

Monoqrafiyada konkret olaraq görkəmli Azərbaycan almi Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvinin həyat və yaradıcılığını araşdırmaq, onun "Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran" (qısaca: "Kitabul-bəyan") təfsirini və bu təfsirin orta əsr mənbələrini öyrənmək məqsədi əsas götürülmüşdür. Bu məqsədə nail olmaq üçün monoqrafiyada aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

- Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvinin yetişdiyi mühitin nəzərdən keçirilməsi, onun həyat və fəaliyyətinin elmi şəkildə araşdırılması;

- "Kitabul-bəyan" əsərinin təfsir elmində yerinin müəyyənləşdirilməsi;

- "Kitabul-bəyan" təfsirinin quruluşunun və məzmununun təsviri və elmi təhlili;

- "Kitabul-bəyan" təfsirinin mənbələrinin quruluşunun və məzmununun təsviri və təhlili, mənbələrlə "Kitabul-bəyan" arasında paralellər aparılması;

- "Kitabul-bəyan" təfsirinin mənbələrinin əlyazma və çap nüsxələrinin elmi təsviri, onların Azərbaycan ilahiyyat elminin inkişafındakı rolunun müəyyənləşdirilməsi;

- "Kitabul-bəyan" təfsirinin mənbələrinin müəllifləri haqqında məlumatların sistemləşdirilməsi;

- Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvinin mənbələrdən istifadə metodunun müəyyənləşdirilməsi və bu yolla "Kitabul -bəyan" təfsirinin elmi tədqiqat əsəri olduğunun göstərilməsi.

Müstəqillik illərində Azərbaycanda İslamın bu və ya digər məsələlərinin öyrənilməsi sahəsində bir sıra mühüm işlər görülmüşdür. Akademiklər Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədliyev tərəfindən Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi və Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadənin "Quranın təfsiri və tərcüməsi tarixi" və "İslamda ümmət və şüubilik" əsərləri ilə Azərbaycanda Quran elmləri təşəkkül tapmağa başlamış, A.M.Məmmədovun bir sıra əsərlərində islam ictimai və fəlsəfi fikri tədqiq edilmiş, R.Ə.Mürsəlov, K.Məmmədova, R.Aslanova, R.Əliyev və başqaları qeyri -ənənəvi islam təliminin əqidəvi prinsiplərinin

meydana gəlməsi prosesini öyrənmək istiqamətində bir sıra mühüm işlər görmüşlər. Görülmüş işlərin müqabilində təfsir elminin nəzəri məsələləri tədqiqatçıların diqqətindən kənarda qalmışdır. Xüsusilə, “Axund Məhəmməd həsən İsmayıl oğlu Mövlazadə Şəkəvinin ana dilində yazdığı “Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran” mövzusu istər keçmiş Sovetlər Birliyində, istərsə də postsovet məkanında tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilməmiş bir mövzu olaraq qalmaqdadır. Monoqrafiya işini Axund Məhəmməd həsən İsmayıl oğlu Mövlazadə Şəkəvinin yazdığı “Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran” mövzusunu öyrənmək üçün Azərbaycan islamşünaslığında edilmiş ilk təşəbbüs kimi dəyərləndirmək mümkündür. İstifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısında göstərilmiş ərəb klassik ilahiyyat alimlərinin əsərlərində bu mövzu geniş tədqiq edilmişdir.

Monoqrafiyanın yazılmasında müəllif Qurani-Kərim və hədis topluları ilə yanaşı bir çox təfsir alimlərinin, o cümlədən Axund Məhəmməd həsən İsmayıl oğlu Mövlazadə Şəkəvinin 2 cildə yazdığı “Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran” əsərlərinə və konfrans materialları ilə yanaşı, İmam Fəxrəddin Razinin “Təfsiri-kəbir”i, Qazı Beyzavinin təfsiri, Zəməxşərinin “Kəşşaf” təfsiri, “Təfsiri-Təbəri”, Şeyx Təbərsinin “Məcməul-bəyan” təfsiri, Əbu Cəfər Tusinin “Təfsiri-Tibyan” əsəri, “Təfsirul-Cələleyn”, İmam Qəzalinin “Ehyaul-ulum” əsəri, Əbu Nəim Hafizin “Müsnəd”, İmam Buxarinin “Səhihi-Buxari”, İbn Səbbəğ Malikinin “Füsulul-mühimmə”, Məclisinin “Səmaul-ələm”, Əbulqasim əl-Həsəqaninin “Şəvəhidut-tənzil” əsəri, eləcə də “Cəvahirul-kəlam”, “Səhihi-Nisai”, “Muhitul-məarif” əsərləri, İmam Cəfər Sadiq, İbn Əsir, Seyid Mürtezə, İbn İdris, İbn Məğazəli, Şeyx Müfid, Sələbi və bir neçə başqa müəlliflərin və əsərlərinin adları göstərilir.

Monoqrafiyanın yeniliyi ilk növbədə “Kitabul-bəyan” təfsirinin bir mənbə kimi birinci dəfə tədqiqata cəlb edilməsindədir. İndiyə qədər Məhəmməd həsən İsmayıl oğlu Mövlazadə Şəkəvinin şəxsiyyəti haqqında ayrı-ayrı kiçik həcmli məqalələr yazılmasına, onun təfsirinin Qurani-Kərimin müasir tərcüməsində praktiki istifadəyə cəlb olunmasına, nəhayət, müstəqillik illərində təkrar nəşr edilməsinə baxmayaraq, “Kitabul-bəyan” indiyə kimi heç bir vaxt

ayrıca tədqiqat obyektini kimi öyrənilməmişdir. Burada müəllifin iki cildə nəşr olunmuş əsərinin hər bir cildi ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilmiş, əsərdəki təfsir üslubu, surələrin və ayələrin şərhinin metodoloji əsasları təhlil ediləndən sonra elmi ümumiləşdirmələr aparılmış, səciyyəvi xüsusiyyətləri qeyd edilmişdir.

Monoqrafiya təfsir elmi haqqında Azərbaycan ilahiyyatşünaslığında mövcud təsəvvürləri nəzəri baxımdan genişləndirir, təfsirlərin elmi mənbə kimi öyrənilməsinin nəzəri əsaslarının möhkəmləndirilməsinə xidmət edir.

Monoqrafiyanın əsas müddəalarından Azərbaycan ilahiyyəti, elm və mədəniyyəti tarixi haqqında yazılan elmi-tədqiqat işlərində, universitetlərin müvafiq fakültələrində keçilən dərslərdə təcrübi faydalanmaq olar.

Monoqrafiyanın əsas obyektini Axund Məhəmməd həsən İsmayıl oğlu Mövlazadə Şəkəvinin şəxsiyyəti və onun "Kitabul -bəyan fi təfsiril-Quran" əsəridir. Təfsirin mətnini öyrənmək üçün müəllifin istifadə etdiyi mənbələr köməkçi tədqiqat obyektini kimi götürülmüşdür. Eyni zamanda ümumi ilahiyyat məsələlərinə dair Azərbaycan, türk, rus və ərəb dillərində yazılmış elmi-nəzəri ədəbiyyatdan tənqidi şəkildə istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatda əsasən mənbələrin elmi təsviri və mətnlərin müqayisəli tutuşdurulması metodlarından istifadə edilmişdir.

Monoqrafiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL

ŞEYXÜLİSLAM MƏHƏMMƏDHƏSƏN MÖVLAZADƏ ŞƏKƏVİNİN MÜHİTİ, HƏYATI VƏ FƏALİYYƏTİ

1.1. Şeyxülislamlıq anlayışı və islam dünyasında şeyxülislam- lığın yeri

Bu vəzifə, yəni şeyxülislamlıq tarixən müsəlman dünyasında böyük məqam sayılmışdır. “İslamın şeyxi”, “müsəlmanların ağsaq-qalı”, “müsəlmanların başçısı” mənalarını verən “şeyxülislam” ləqəbini tanınmış fiqh alimləri, məşhur sufi mürsidləri daşımışlar. Hərfi mənada isə “şeyx” qoca, şeyxülislam “İslamın qocası (müəlimi)”, “dini rəhbər” deməkdir.³ Misir və Suriya məmlükləri dövründə ən mötəbər müftilərə “şeyxülislam” deyilmişdir. Səfəvilər dövlətində şeyxülislam şah tərəfindən təyin edilən baş qazılardan biri olmuşdur. Bir vaxtlar İstanbul müftisi də şeyxülislam adlanmışdır. Osmanlılar dövründə (XVI əsrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər) şeyxülislamın məqamı o qədər yüksəlmiş, nüfuzu o dərəcədə güclənmişdi ki, o nəinki ali səlahiyyətli din adamı, din alimlərinin başçısı, həm də ən mötəbər dövlət adamlarından biri sayılmışdır. Sarayda ən böyük mərasimlərə şeyxülislam rəhbərlik etmiş, sultanın dəfnini o keçirmiş, vəliəhddən o əhd almış, onu taxta o əyləşdirmiş, qazıları o təyin etmişdir. Xilafət ləğv edildikdən və Türkiyə cümhuriyyəti qurulduqdan sonra şeyxülislamlıq məqamı da ləğv edilmişdir. Lakin bir sıra müsəlman ölkələrində, o cümlədən Qafqaz bölgəsində də bu məqam dəyişikliklərlə indiyədək qalmaqdadır.

Şeyxülislamlıq adı müsəlman ölkələrində XI əsrdən etibarən işlədilir. Şəriət hüququ ilahiyyatçılarına və ali ruhani xadimlərinə verilən fəxri tituldur. Bu ad əsasən fəqihlərə şamil edilirdi. “Fiqh” ərəb sözü olub, mənası “bilmək”, “baş a düşmək” deməkdir. “Füqəha” isə müsəlman hüququnu bilənlərə, fiqh elminin bilicisinə deyilir. Fiqh məsələlərinin həlli ilə məşğul olan, fiqhdən dərs deyən və

³ Hüseyqulu Məmmədli, Qafqazda İslam və Şeyxülislam, səh-68

ya sadəcə, bu sahədə müvafiq təhsil alan və fiqh baxımından cəmiyyətin müxtəlif məsələləri barəsində mühakimələr yürüdən adama fəqih deyilir. Fəqihin dini təlimə rəhbərlik etmək hüququ olduğu üçün bu sahədə rəhbər vəzifəni aparan şəxsə "şeyxülislam" rütbəsi verilir. Əvvəllər şeyxülislam rütbəsi əsasən dövlət başçılarından məsləhəti, zamanəti ilə din rəhbərlərinə verilərdi. Son illərdə isə şeyxülislam həmin rütbəyə seçki üsulu ilə mötəbər məclislərdə seçilir.

Zaqafqaziya ölkələrində XIX əsrin əvvəllərindən işlədilən bu ad rus imperatoru tərəfindən şiə icmasının başçısına verilirdi. Türkmənçay müqaviləsindən sonra Azərbaycanın şimal hissəsini öz təsir dairəsinə alan çar Rusiyası Qafqazda dini məsələləri nəzarətində saxlamaq üçün 1823-cü ildə şiə təriqətinə başçı kimi şeyxülislam, 1832-ci ildə isə sünni təriqətinə başçı kimi müfti vəzifələrini təsis etdi. 1872-ci ilə qədər həm şeyxülislam, həm də müfti ayrı-ayrılıqda fəaliyyət göstərirdi, dini məsələləri tənzimləyən fəvvalar verirdilər. Buna görə də ilk şeyxülislam Məhəmmədəli Hüseynzadə şeyxüislamlıq vəzifəsini əldə etsə də, Qafqazda dini məsələlərə tam rəhbərlik edə bilmirdi.

İslam nöqteyi nəzərindən müctəhidlik şeyxüislamlıqdan daha yüksək vəzifə sayılsa da, o dövrdə baş verən siyasi hadisələri nəzərə alan çar Rusiyası şeyxülislamın müctəhidə təbəçiliyinə icazə vermirdi. Dini hökmlərin izahında fərqli mövqelər ortaya çıxanda, bu vəzifə daşıyıcıları arasında ixtilaflar yaranırdı. Müctəhid Ağa Şeyx Əli ilə şeyxülislam Məhəmmədəli Hüseynzadə arasında baş verən ixtilafların getdikcə kəskinləşməsi çar Rusiyasına sərf etmədiyi üçün çarın fərmanı ilə müctəhidlik ləğv edildi və belə bir vəzifəni daşıyan şəxsin Qafqaz müsəlmanları içərisində fəaliyyəti rəsmən qadağan edildi. Bununla da, şeyxülislam Məhəmmədəli Hüseynzadə Qafqazda dini məsələlərin həllində tam sərbəstlik və şəriksiz hakimiyyət əldə etdi. Təkcə dini məsələlərə baxmaqla kifayətlənməyən şeyxülislam Məhəmmədəli Hüseynzadə, eyni zamanda dövlət məmuru funksiyalarını da yerinə yetirirdi.

XX əsrin əvvəllərində, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində "Məşixət-i İslamiyyə" İdarəsinin başçısı "şeyxülislam" adlanırdı.

1921-ci ildən 1991-ci ilə qədər SSRİ-də Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin, 1991-ci ildən bu günə qədər Azərbaycan Respublikasında Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin (QMI) başçısına verilən addır.⁴

XIX əsrin əvvəllərində, 1823-cü ildə təsis edilən Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin iqamətgahı Tiflisdə yerləşirdi. Təqribən yüz il beləcə davam etmiş və XX əsrin əvvəllərində, 1921-ci ildə şeyxülislamlığın iqamətgahı Azərbaycanın paytaxtı Bakıya köçürülmüşdür. 1930-1944-cü illər arasında şeyxülislamlığın fəaliyyəti tamamilə dayandırılsa da, 1944-cü ildə bərpa edilmiş və bu gün də davam edir. 1980-ci ildə bu yüksək məqama Hacı Allahşükür Hümət oğlu Paşazadə seçilmişdir. Onun dövründə şeyxülislamlıq forma və məzmunca dəyişikliyə uğramış, təkamül etmiş, fəal, təsirli, nüfuzlu və mütəhərrik bir dini quruma çevrilmişdir.

Şeyxülislam Qafqazın şiə müsəlmanlarının birbaşa dini rəhbəri hesab olunur. Ərazinin sünni müsəlmanlarına isə şeyxülislamın birinci müavini – müfti rəhbərlik edir.

1.2. Azərbaycan şeyxülislamları

Qafqazın Rusiya tərəfindən istila edilməsindən sonra İslam öz tarixində ikinci dəfə regionda hakim din ola bilmədi. Lakin bu dəfə vəziyyət tamamilə başqa idi: əgər XIII əsrdə monqollar tərəfindən istila edildikdən sonra yerli müsəlman ruhaniliyinin bütpərəst işğalçıları İslama gətirmək imkanı var idisə, XIX əsrdə, əksinə, müsəlmanlar xristianlığın rəsmi din olduğu dövlətin təbəələri oldular. Bu səbəbdən ruhanilər Rusiyanın regiondakı siyasətinə mənfi münasibət bəsləyirdilər.

Bunu Rusiyanın hakimiyyət orqanları da gözəl başa düşürdü. O dövrün sənədlərində rus məmurları dəfələrlə göstərirdilər ki, yalnız müsəlman ruhanilərini ciddi nəzarət altına aldıqdan sonra bölgənin xristianlaşdırılması prosesinə başlamaq olar. Bu prosesə isə Rusiya hakimiyyət dairələri İran və Osmanlı imperiyası ilə müharibələr qurtardıqdan sonra başlaya bilərdilər. İşğal edilmiş regionda məskunlaşmanın tərkib hissəsi kimi xristianlaşdırma və

⁴ Hüseyqulu Məmmədli, Qafqazda İslam və Şeyxülislamlar, səh-69

ruslaşdırma prosesi məqsədyönlü xarakter daşıyır və bir neçə istiqamətdə gedirdi. Rusiya hakimiyyət orqanları Xristianlığı yaymaq məqsədilə regionda kilsələrin sayının artırılmasına, bəzən də məscidlərin kilsələrə çevrilməsinə çalışırdılar. İrəvanın ələ keçirilməsini əbədləşdirmək üçün 1582-ci ildə osmanlılar tərəfindən tikilmiş Cümə məscidi 1827-ci ildə İ.F.Paskeviçin əmri ilə pravoslav kilsəsinə çevrilmişdi.

Qafqazda baş verən hadisələri dəqiqliklə incələyən çar Rusiyası, müsəlmanları nəzarətdə saxlamaq üçün 1823-cü ildə şiə müsəlmanlarına başçı kimi şeyxülislamı, sünni müsəlmanlarına isə 1832-ci ildə başçı kimi müfti vəzifələrini təyin etdi. 1823-cü ildən etibarən Qafqazdakı şeyxülislamlıq təsisatı sadəcə şəriət məhkəmələrinin ehtiva çərçivəsindən çıxaraq, geniş funksiyalı, fəal idarəçilik qurumuna çevrilmişdir. Bu qurumun əsas qayəsi Allaha, vətənə və xalqa xidmət olmuşdur. Tiflisi Qafqaz bölgəsinin inzibati mərkəzinə çevirmək istəyən Rusiya, yeni təsis edilən şeyxülislamlığın iqamətgahını burada yerləşdirdi. Həmçinin buradan müsəlmanların dini həyatını tənzimləmək daha asan idi. Bu növ təyinat müsəlman ruhanilərinin dövlətdən asılılığını gücləndirmək məqsədi daşısa da, şeyxülislamlıq məqamının tarixi statusunu bir daha rəsmən təsdiq etdi, onun sonrakı inkişarını şərtləndirdi.

Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi təsis olunduğu gündən bugünə qədər aşağıdakı şəxslər şeyxülislamlıq vəzifəsini idarə etmişlər:

1. Şeyxülislam Axund Məhəmmədəli Hüseynzadə Salyani (yaşadığı illər 1760-1852; Şeyxülislamlıq müddəti 1823-1846)
2. Şeyxülislam Axund Fazil İrəvani (yaşadığı illər 1782--1885; şeyxülislamlıq müddəti 1847-1862)
3. Şeyxülislam Axund Əhməd Hüseynzadə Salyani (yaşadığı illər 1812-1887; şeyxülislamlıq müddəti 1862-1884)
4. Şeyxülislam Axund Mirzə Həsən Tahirzadə (yaşadığı illər 1837-1893; şeyxülislamlıq müddəti 1885-1893)
5. Şeyxülislam Axund Əbdussəlam Axundzadə (yaşadığı illər 1843-1907; şeyxülislamlıq müddəti 1895-1907)
6. Şeyxülislam Axund Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvi (yaşadığı illər 1853-1932; şeyxülislamlıq müddəti 1907-1909)

7. Şeyxülislam Axund Məhəmməd Fərəculla Pişnamazzadə (yaşadığı illər 1853-1937; şeyxülislamlıq müddəti 1909-1918)
8. Şeyxülislam Axund Ağa Əlizadə (yaşadığı illər 1871-1954; şeyxülislamlıq müddət 1918-1920; 1944-1954)
9. Şeyxülislam Axund Mirmöhsüm Şeyx Əli oğlu Həkimzadə (yaşadığı illər 1882-1967; şeyxülislamlıq müddəti 1954-1967)
10. Şeyxülislam Axund Molla Əliağa oğlu Süleymanzadə (yaşadığı illər 1885-1978; şeyxülislamlıq müddəti 1968-1978)
11. Şeyxülislam Axund Mirqəzənfər İbrahimov (yaşadığı illər 1090-1979; şeyxülislamlıq müddəti 1978-1979)
12. Şeyxülislam Axund Hacı Allahşükür Həmid oğlu Paşazadə (doğum tarixi 1949; şeyxülislam seçildiyi il 1980).

1.3. Şeyxülislam Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvinin mühiti

Bütün orta əsrlər ərzində Azərbaycanda elm və mədəniyyətə böyük diqqət yetirilmiş, ölkəmizdə elmin bütün sahələrinə aid saysız-hesabsız əsərlər yazılmışdır. Azərbaycan alimlərinin sorğu xilafətin ən mühüm elm və mədəniyyət mərkəzlərindən gəlirdi. IX əsrin sonlarından başlayaraq, Fəzl ibn Hatim Neyrizi Təbrizi, Məhəmməd ibn Harun Bərdici, Əhməd ibn Süleyman Təbrizi, Məhəmməd ibn Əli əl-Maraği, Bəhmənyar Azərbaycani, Xətib Təbrizi, Qətran Təbrizi, Mənsur ibn Mumkan Təbrizi, Əbdulhəsən Marağayi, Məkki ibn Əhməd Bərdəi, Əbdülkərim Şirvani, Əbul-Əla Zəncani, Nizaməddin Naxçıvani, Osman Dərbəndi, Ömər Zəncani, Məhəmməd Səlməsi, Mahmud Zəncani, Xacə Nəsirəddin Tusi, Əfzələddin Əbhəri, Şeyx Səfiəddin Urməvi, Rəşidəddin, Əbunnəcib Söhrəvərdi, Yəhya Söhrəvərdi, Şihabəddin Söhrəvərdi, Qul Əhməd Ağdaşi, Fəxrəddin Tiflisi, Sədəddin Bərdəi, Xacə Əbri ibn Adili, Yusif Dövlətoğlu, Məhəmməd Əmin Şirvani, Yusif Sinai Bərdəi, Mövlanə İdris Naxçıvani, Cəmaləddin Yusif Ərdəbili, Məhəmməd Mömin kimi yüzlərlə Azərbaycan alimi öz əsərləri ilə İslam dünyasında geniş şöhrət tapmışdılar. Onların arasında ilahiyyat elmləri ilə məşğul olanlar daha çox idi.

XIX əsrin başlanğıcında rus istilasından Azərbaycanı iki yerə parçalayandan sonra milli mədəniyyətimizə, elm və maarifə ciddi

zərbə dəydi. Çarizmin apardığı siyasət nəticəsində Azərbaycanın işğal olunmuş şimal hissəsində maddi dayaqlardan məhrum edilmiş ənənəvi elm və təhsil geriləməyə başladı. Azərbaycanlıların yeni nəsli tarixi-mədəni köklərdən qoparıldı. İş o yerə çatmışdı ki, çarizm ona asi olanları geridə qalmış ucqar yer kimi Azərbaycana sürgün edirdi. Azərbaycanlıların arasında rus imperiyasına qulluq edən yeni bir zümrə meydana gəlmişdi və onlar dünya elminə korifeylər bəxş etmiş tarixi, Azərbaycan elmini və maarifini artıq bəyənmiş, onun imperiya siyasəti sayəsində süni təsirlə çürüdüldüyünü başa düşmədən, tədrisin metodikasını, pedaqojika elmini müasirləşdirmək əvəzinə, ümumiyyətlə "üsuli-qədim" məktəblərini ləğv etməyə, min illik bir dövrdə Azərbaycan mədəniyyətinə xidmət etmiş və artıq milliləşmiş əlifbanı dəyişdirməyə, xalq arasında "uşqol" adlandırılan "üsuli-cədid" məktəblərini genişləndirməyə çağırırdılar. Belə bir dalğanın qarşısında dayanmaq üçün "üsuli-qədim" adlandırılan məktəblərin yenidən qurulması vacib idi. Lakin Azərbaycanda bu işi görə biləcək qüvvə qalmamışdı. Köhnə məktəb və mədrəsələrdə dərs deyən molla və müəllimlərin elmi-pedaqoji hazırlığı zamanın tələblərinə cavab vermirdi. Necə deyərlər, çarizm istədiyinə nail ola bilmişdi. Əlbəttə, bütün cərəyan edən bu işlər Azərbaycanın sonrakı inkişafında çox müsbət rol oynamağı ilə yanaşı milli cəmiyyətdə inkişaf yolunun haçalanması ilə də çox şeylər itirildi.

Allah-Təalanın qüdrəti ilə Azərbaycanda neft sənayesinin meydana gəlməsi, milli kapitalistlərin yetişməsi ölkəni və xalqı daha böyük bəlalardan xilas etdi. Artıq Bakıda və başqa şəhərlərdə "üsuli-cədid" məktəblərinin yaradılmasında milli qüvvələr birbaşa iştirak etməyə başladılar. Bunun sayəsində həmin məktəblərin "uşqol"a çevrilməsinin qarşısı alındı: bu məktəblərdə həm də ilahiyyat fənləri keçirilməyə, milli problemlərlə bağlı dərslərə üstünlük verilməyə başladı. Azərbaycanlı yeni pedaqoqlar təhsilin səviyyəsini müasirləşdirməklə, milli özünədərki, İslam mədəniyyətini və əxlaqını "üsuli-cədid"ın məhək daşına çevirdilər. İki əsrin qovuşuğunda elə vəziyyət yarandı ki, Rusiya imperiyasının Azərbaycanda İslamı xurafata çevirmək siyasətinə güclü zərbə endirildi. XIX əsrin ikinci yarısından Azərbaycanda ruslaşdırma siyasətinə rəğmən din xadimlərinin özlərinin içərisindən güclü alimlər yetişməyə başladı.

Nəticədə yeni əsrin ibtidasında Azərbaycan elmi tarixində ilk dəfə olaraq Mir Məhəmməd Kərim ağa və onun ardınca Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvi ana dilində Qurani-Kərimə təfsirlər yazıb nəşr etdirdilər. Bu, milli elm tariximizdə nəhəng bir hadisə idi.

Həmin əsrdə rus imperiyasının Azərbaycanı və Orta Asiya ölkələrini işğal etməsi ilə burada problem daha da böyümüşdü. Belə ki, ruslar çirkin siyasət yeridərək həmin ölkələrin xalqlarını İslam mədəniyyətindən ayırmaq, onlara öz tarixlərini unutdurmaq və mədəniyyətsiz bir xalq kimi onları assimilyasiya etmək üçün dinin xurafata çevrilməsinə çalışırdılar. Üsuli-qədim məktəblərinin, məscid və mədrəsələrin yerli müsəlmanların gözündən salınması, mollaların bir ziyalı təbəqəsi kimi dindən ancaq qazanc mənbəyi kimi istifadə etməyə yönəldilməsi, ateist ideyalarının təbliği XIX əsrin sonlarından özünün yüksəlişinə qədəm qoymuş, rus siyasəti ilə yeni “intelligensiya” dəstəsi formalaşdırılaraq, köhnə ziyalılara qarşı qoyulmuşdu. Bu rus siyasəti xüsusilə sonralar sovet dövründə özünün iç üzünü “din xadimlərinin və mollaların bir sinif kimi ləğv edilməsi” ilə açıb göstərdi.

Hələlik isə XIX əsr idi və yenidən rus əsarətinə düşmüş Azərbaycanda tez-tez istilacılar qarşı üsyanlar baş verir, bu üsyanlara çox vaxt millətin ruhani atası olan din xadimləri başçılıq edirdilər. Belə bir şəraitdə çarizm işğal etdiyi ərazilərin əhalisini ram etməyin yollarını axtarırdı. Peterburqda yaxşı başa düşürdülər ki, bunun ən yaxşı yolu cəmiyyətin ruhani təbəqəsini ələ almaqdan keçir. Xristian və müsəlman mədəniyyətləri kimi iki yad amilin toqquşduğu bir məkanda müsəlman əhalisini idarə etməyin yeganə çıxış yolu həqiqətən bunda idi. Azərbaycanda zora arxalanan yadelli mədəniyyət yüzillər ərzində təşəkkül tapıb inkişaf etsə də, top-tüfəng qarşısında aciz qalan yerli mədəniyyəti istədiyi kimi sıxışdırıb məhv edə bilmədi. Bunun bir neçə səbəbi var idi.

İctimai şəraitdə azərbaycanlıların dil birliyi, qüdrətli ədəbiyyatı, mənəvi həyatda isə İslam dini yerli mədəniyyətin özünümüdafiəsinin rəhninə çevrildi.

Ümumiyyətlə İslam mədəniyyətinin sivilizasiya qarşısında ən böyük dünyəvi xidməti onun birləşdiricilik bacarığı ilə ölçülə bilər. Tarixən İslam dini Azərbaycanda da dili vahidləşdirmiş, dini

vahidləşdirmiş, xalqı vahidləşdirmiş, onun vahid mədəniyyət məkanını yaratmasına yol açmışdı. İslam dini Qafqaz Albaniyasında yayılmasaydı, Azərbaycan olmaya bilərdi.⁵ Azərbaycan xalqının taleyində bu cür möhtəşəm rol oynamış İslam dini yeni dövrün işğalçılarına qarşı mübarizədə də öz sözünü demiş oldu. Qanlı döyüşlər düşmənin qələbəsi ilə nəticələnsə də, İslam dininə və anadilli İslam mədəniyyətinə sığınan xalq yadelli qüvvəyə qarşı özünün gizli sürünən mübarizəsini davam etdirirdi. Bunu görən çarizm açıq-aşkar baş verən üsyanların qarşısını almaq və sürünən mübarizəni tədricən söndürmək üçün Qafqazın müsəlman əhalisini bir ittifaqda birləşdirmək və ona ayrıca bir qurum vasitəsilə təsir göstərmək siyasətinə rəvac verdi. Bununla, bir tərəfdən, Qafqaz müsəlmanlarının gözlənilməz çıxışlarının qarşısını almaq, digər tərəfdən, ruhani rəhbərliyinin hərəkətlərini məhdudlaşdırmaq, beləliklə də, regionun müsəlman əhalisini daha asan idarə etmək mümkün olacaqdı.

İşğal dövründə və sonrakı illərdə baş verən qanlı-qadalı qırğınlardan sonra Azərbaycanda da din xadimləri siyasi sabitliyin yaradılmasına böyük əhəmiyyət verir və çalışırdılar ki, sülh və əmin-amanlıq bərqərar olsun. Buna görə də işğalçıların təşəbbüsü etiraz doğurmadı. Belə bir şəraitdə Qafqaz Müsəlmanlarının Ruhani İdarəsi yaradıldı və bu dövrdən etibarən müsəlmanların dini həyat və məişət məsələləri həmin idarə tərəfindən tənzim edilməyə başlandı.⁶ Ancaq bu o qədər də asan başa gəlməmişdi. Belə ki, daxili siyasət toqquşmaları və mütləqiyyətin polis-bürokrat maşınının yubatmaçılığı XIX əsrin 60-cı illərinin axırlarına qədər müsəlman din adamlarının statusunun müəyyən edilməsi və onların müxtəlif fəaliyyət aspektlərinin qaydaya salınması ilə bağlı bir çox məsələlərin əməli həllinin başa çatdırılmasına imkan vermirdi, halbuki bu məsələlərin nəzəri cəhətdən işlənilib-hazırlanması ilə 40 ildən artıq bir müddət ərzində o dövrün heç də səriştəsiz olmayan mütəxəssisləri məşğul olmuşdular.⁷

Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin yaradılması ilə bağlı ilk təkliflər hələ 1842-ci ildə irəli sürülmüşdü. Dini baxımdan ruhanili-

⁵ Axundzadə Hacı Mirzə Əbu Turab, İslamın təfriqəsi səbəbləri, səh-31-34

⁶ Allahşükür Paşazadə, Qafqazda islam: tarix və müasirli, səh-94

⁷ Əlizadə Aygün, Qurani-Kərimin təfsirləri, səh-7

yin nüfuzunu məhdudlaşdırmaqdan ötrü irəli sürülən layihənin müəllifi Leqkobitov aşağıdakıları zəruri sayırdı:

- 1) İstisnasız olaraq ruhani idarəsi tərəfindən layiqli, etibarlı və lazım olan sayda ruhanilərin təyin edilməsi;
- 2) Hökumətin mənafeyinə uyğun ruhani təhsilinin verilməsi;
- 3) Dini təhsil və ruhani dərəcələri almaqdan ötrü özbaşına olaraq İrana və Türkiyəyə səfərlərin qadağan edilməsi;
- 4) Ruhanilərin xeyrinə xalqdan toplanan vergilərin və məscid mülklərinin miqdarının dəqiqləşdirilməsi;
- 5) Doğum və ölüm, həmçinin nigah və boşanma hallarının sayı barədə məlumat toplanması.

XIX yüzilin 40-cı illərinin başlanğıcında Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin təşkili ilə əlaqədar Çiçaqovun zorakılığa əsaslanan, Leqkobitovun isə nisbətən loyallıq görünən layihələri arasında mübahisələr son nəticədə buna gətirib çıxardı ki, idarənin təşkili məsələsi təxirə salındı.

Sonrakı dövrdə bu məsələ ilə əlaqədar daha bir neçə təklif nəzərdən keçirildi. Bu zaman təqdim edilən təkliflər içərisində tanınmış şərqsünas N.V.Xanıkovun layihəsi daha böyük maraq doğurmuşdu. Qızgın müzakirələrin getdiyi bir vaxtda başlanan Kırım müharibəsi canişin qraf Vorontsova müsəlman ruhaniliyinin təşkili məsələsini həll etməyə imkan vermədi. 1856-cı ildə təyin edilən yeni canişin Knyaz Boryatinski layihənin əsas prinsiplərini bəyənmədiyi üçün məsələ yenə də həll edilməmiş qaldı.

1860-cı illərdə Qafqaz canişini vəzifəsini idarə edən Knyaz Orbeliani müsəlman din rəhbərlərinin özlərinin də arasında cərəyan edən münaqişələri aradan qaldırmaq üçün ciddi bir tədbirə əl atdı və şeyxülislamı ən yüksək dini mənsəb kimi qəbul etdi. Bu vəzifəyə Tiflis şeyxülislamı kimi uzunmüddətli fəaliyyət göstərmiş “təmiz əxlaqı və dərin biliyi ilə həmdinləri arasında hörmət qazanmış” Axund Əhməd Hüseynzadəni seçdi və onun aylıq məvacibinin üçqat artırılmasına nail oldu. İmperator II Aleksandr 1862-ci ilin noyabrında Axund Əhməd Hüseynzadənin Zaqafqaziya şeyxülislamı təyin olunmasını təsdiqlədi.*

Qeyd: Ancaq bu hələ Ruhani İdarəsinin təşkil edilməsi demək deyildi. Bu təyinatla çar hökuməti idarənin tezliklə təşkil ediləcəyini təsdiqləmiş olurdu və yaqın ki,

II Aleksandrın kiçik qardaşı Mixail Nikolayeviçin canişinliyi dövründə (1862-1882) Cənubi Qafqaz müsəlman ruhaniliyinin təşkili istiqamətində işlər sürətləndirildi və nəhayət, öz həllini tapdı. Xüsusi komissiya tərəfindən hazırlanmış layihə 1869-cu ilin yanvarında müzakirəyə çıxarıldı. Beləliklə, çar hökumətinin Azərbaycanda müsəlman ruhaniliyinin təşkili istiqamətində XIX əsrin 20-ci illərinin sonlarından başlanan fəaliyyəti yalnız 40 ildən sonra bir nəticə verdi.⁸

İslam hüquq tarixində haqq məzhəb olaraq qəbul edilən sünni və şiə məzhəbləri ən azından qaynaq və hədəf baxımından birlik əzm etməkdə⁹ olsa da, belə birlik çarizmə lazım deyildi. Əksinə, "parçala, hökm sür" siyasəti burada da mövcud realıqdan istifadə etməyə üstünlük verdiyindən fərsəti fəvta vermədilər. Xurafata endirilmiş cəmiyyətdə şiə və sünni əhali arasında ikitirəliyi əldə dəstəvuz edən siyasətçilər eyni vaxtda iki idarənin yaradılmasına çalışırdılar. Beləliklə, şeyxülislamlıq institutu bir olsa da, iki ruhani idarəsinin ayrı-ayrı nizamnamələri yaradıldı.

Zaqafqaziya Müsəlmanları Şiə Məzhəbi Ruhani İdarəsi və Zaqafqaziya Müsəlmanları Sünni Məzhəbi Ruhani İdarəsi haqqında qərarlar o dövrün Azərbaycan dilində və rus dilində 115 maddədən ibarət olaraq hazırlanıb, əsas hissəsi 51 səhifə həcmində (sonrakı əlavələrlə) 1872-ci ildə nəşr olunmuş, qərardadın yuxarı-

məhz bu da işlərin nisbətən sürətləndirilməsinə öz təsirini göstərmiş oldu. Əslində Axund Əhməd Hüseynzadə birinci şeyxülislam deyildi. O.Bayramlı yazır ki, Şeyx Əhməd Səlyaninin əmisi Şeyxülislam Axund Məhəmmədəli Hüseynzadə 22 yaşında hökumətin təyinatı ilə Tiflisə gəlib, şiə məzhəbi üzrə müsəlmanların dini idarəsinin başçısı təyin olunmuş, Axund və Şeyxülislam dərəcəsinə almışdır. Sonralar könüllü surətdə vəzifəsindən istefaya çıxaraq, yerinə qohumunun təyin olunmasını təklif etmişdir. "Ümum üləmanın səviyyəsindən xeyli yüksəkdə duran Şeyx Əhməd Səlyani" öz vətənpərvərliyi ilə də fərqlənir, "Qafqazda hakim olan fars ədəbiyyatından deyil, öz doğma torpağının şairlərindən daha çox xoşlanırdı". Rusiya hökuməti Şeyx Əhməd Səlyanini Qafqazda elm və maarif sahəsindəki fəaliyyətinə görə 1881-ci ildə "III dərəcəli Müqəddəs Vladimir" ordeni ilə təltif etmişdi (Əliyev Rafiq, Zaqafqaziyada müsəlman ruhaniləri (tarix və təşkilat quruluşu).

Zaqafqaziya Müsəlmanları İdarəsinin təşkili yalnız onun nizamnaməsinin qəbulundan sonra rəsmiləşdirilə bilərdi.

⁸ İslam araşdırmaları, VI buraxılış, səh-80-91

⁹ Nasuhi Bilmen, Böyük Tefsir və Tabakatül-müfessirin, səh-19

sında “Əslində İmperator Həzrətlərinin öz əli ilə: “Быть по сему” yazılmışdır” qeydi və 5 aprel 1872-ci il tarixi vardır.¹⁰ Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin tarixi də məhz bu gündən başlanır. Həmin qərardad 7 əlavə ilə birlikdə Rəsul Hüseynlinin “Azərbaycan ruhaniliyi” kitabının sonunda rus dilindən müasir Azərbaycan dilinə tərcümədə təqdim olunmuşdur.¹¹

Həmin vaxtdan keçən onilliklərdə bu idarə bütün Qafqazda müsəlman cəmiyyətinin idarə olunması üzrə öz imkanları dairəsində fəaliyyət göstərmiş, regionun dinc həyata qayıtmasına nail olmuş, buralarda elm və mədəniyyətin inkişafına çalışan maarifçilik hərəkatında iştirak etmişdir. Nizamnaməyə əsasən, hər bir şeyxülislam çarizmin siyasətinə uyğun olaraq təyin edilir və buna görə də təbii surətdə hökumətin mövqeyini müsəlmanlara çatdırır, ikinci tərəfdən isə, bir azərbaycanlı kimi xalqın ictimai mövqeyini müdafiə etməyə, müsəlman əhalisini bu və ya digər məsələyə münasibətini canişinliyə çatdırmağa və həll etməyə çalışırdı. Yad hökumətlə doğma islam ümməti arasında qalan şeyxülislamlıq idarəsi çox əziyyət çəkir, iki mədəniyyətin yola getməsi üçün əlindən gələni edirdi. Əslində çar dövründə şeyxülislamlıq yerli idarəçilik üsulu demək idi və müsəlman əhalisini çarizmdən və onun canişinindən daha çox, məhz bu qurum idarə edirdi. Ancaq bu yerli üsul-idarənin xalq kütlələri arasında lazımi nüfuz qazanması siyasi hakimiyyət dairələrinə sərf etmədiyindən çarizm şeyxülislamı da gözdən salmağa çalışır, bu vəzifəni tutan insanları bacardıqca xalqdan ayrı tutmağa səy göstərirdi. Buna baxmayaraq, istər çarizm, istərsə də sovet dövründə fəaliyyət göstərmiş şeyxülislamların hamısı Qafqaz müsəlmanlarını, o cümlədən Azərbaycan xalqını ləyaqətlə təmsil etmiş, süni səpilmiş xurafat toxumlarının aradan qaldırılması, ateizmin ifşası, xalq kütlələrinin maariflənməsi, elm və mədəniyyətin çiçəklənməsi və xalqın müasirləşməsi uğrunda mübarizə aparmışlar. Xüsusən çarizm dövründə Qafqazda salınan nifaq alovunun söndürülməsi sayəsində şeyxülislamların və başqa nüfuzlu din

¹⁰ Положение об управлении Закавказского мусульманского духовенства Суннитского учения, səh-92

¹¹ Hüseynli Rəsul, Azərbaycan ruhaniliyi (Xanlıqlar çağından sovet işğalınadək olan dövrdə), səh-193-219

xadimlərinin böyük zəhməti tarixə yazılmalıdır. Şeyxülislam Axund Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvinin fəaliyyət dövrü Rusiya imperiyasında çaxnaşma, Qafqazda erməni-müsəlman münasibətlərinin son dərəcə gərginləşməsi illərinə təsadüf etmişdir.

1905-ci ildə Peterburqda baş verən hadisələr, Rusiya İmperiyasının hər yerində olduğu kimi, Azərbaycan da sabitliyin pozulmasına şərait yaratdı. Çar üsul-idarəsi etiraz dalğasını yatırmaq üçün ölkənin hər yerində yerli qüvvələrə güzəştə getməyə, zülm altında inləyən xalqların istək və arzularını yerinə yetirməyə məcbur oldu. Belə bir şəraitdə Azərbaycan ziyalıları da öz sözünü deməyə, azərbaycançılıq ideyasını qaldırmağa imkan tapdılar. Ölkədə mətbuat və maarifçilik işi coşğun vüsət aldı. Bu zaman xurafatın aradan qaldırılması və islam mədəniyyətinin bərqərar olması üçün də münbit zəmin meydana çıxdı.

XX əsrin ilk on ili ərzində Tiflisin və Bakının müxtəlif nəşriyyatlarında islam məsələlərinə dair bir çox kitabça və risalələr nəşr edildi, bu əsərlərin xalq arasında dini mədəniyyətin yayılmasında, islamın həqiqi mahiyyətinin təbliğində çox mühüm faydası oldu.¹² Azərbaycanlı mühərrirlərin Tiflisdə, Bakıda, Gəncədə və başqa şəhərlərdə nəşriyyat və mətbəə işini ələ almaları bu istiqamətdə mühüm rol oynadı. Mətbuatın çiçəklənməsi həm də demokratiyanın, bəzən hətta nihilist fikirlərin yayılmasına yol açmış oldu. Yeni dövrün ziyalıları xalqın maarifləndirilməsində böyük qüvvə olduqlarını dərk edir buna görə də cəmiyyətin başqa zümrələrindən də, o cümlədən din xadimlərindən daha böyük fəaliyyət göstərmələrini tələb edirdilər.

Azərbaycanda şeyxlik Allah eşqindən nurlanmışdır. Onun imanı İslamdır.¹³ Buna görə də Qafqaz şeyxülislamı kürsüsünə əyləşən hər bir din xadimi azərbaycanlılar arasında böyük hörmətlə qarşılanmış, ona ümid çırağı kimi münasibət bəslənmişdir. Ancaq belə çaxnaşmalar dövründə xalqın ayrı-ayrı nümayəndələrinin şeyxülislamlıq postunu tutan ən böyük ruhanidən tələbləri də artmış olur.

¹² Firdun bəy Köçərlinin şəxsi arxivi, səh-29

¹³ Şəhrili Hacı Ələkbər, Nağıyev Rəfail, Ağayev Hacı Akif, Yaqubov Şakir, On ikinci şeyxülislam, səh-27

Bu zaman, 1907-ci ildə Qafqazın şeyxi Axund Abdussalam Axundzadə qəflətən vəfat etdi. Bu barədə “İrşad” qəzetinin 117-ci nömrəsində kiçik bir elan dərc olunmuş, “Şeyxülislamın vəfatı” başlıqlı yazıda yalnız bir cümlə verilmişdi: “Bakı qəzavətxanəsinə xəbər gəlmişdir ki, Zaqafqaziya Şeyxülislamı Axund Abdussalam Axundzadə vəfat etmişdir. İnnə lilləh və innə ileyhi raciun”.¹⁴

Qəzetin sonrakı nömrəsində dərc edilmiş Əhməd bəy Ağayevin “Şeyxülislam cənablarının vəfatı” adlı kiçik şərhində, bir tərəfdən, təzəcə vəfat etmiş şeyxülislamın şəxsiyyətinə və fəaliyyətinə subyektiv yanaşılması diqqəti cəlb edirsə, digər tərəfdən, şeyxülislam vəzifəsinin tutulması üçün ilk dəfə seçkilərin keçirilməsi tələbi qoyulur. Çarizm lap əvvəldən şeyxülislamlıq institutunun özünü də nəzarətdə saxlamağa, onun fəaliyyətini öz siyasətinə uyğun istiqamətləndirməyə çalışırdı. Buna görə də Qafqaz müsəlmanlarına təyin edilən başçının şəxsiyyəti həmişə hər iki tərəf üçün maraq doğurmuşdur. Rusiya həmişə islam ümmətini idarə etmək, müsəlmanlar isə öz milli dini və mədəni mənafelərini idarə etmək üçün bu idarəçilikdən faydalanmağa çalışmışlar. “Qafqaz canişinliyi Qafqaz şeyxülislamı vəzifəsinə namizədin seçilməsində həmişə özlərinin siyasətlərinə uyğun ruhaniləri seçdiklərindən xalqın rus hökumətinə nifrətini daha da zənginləşdirmişlər”. Yeni şəraitdə Əhməd bəy Ağayev buna etiraz edərək yazırdı: “Qədim latınların özəl bir zərbi-məsəlləri var: De molitldus lut benes, aut nihie, yəni: “Ölülər barəsində ya gərək yaxşı danışasan, yadək heç şey danışmayasan”.

Mərhum Şeyxülislam Axund Abdussalam Axundzadənin xəbəri-vəfatı gəldikdə bu zərbi-məsəl yadımıza düşdü. Düşüb də bizi böyük bir qəmi-ənduşə, bir kədər və yasa aludə etdi.

Lakin qəm və ənduşəmizi, yas və kədərimizə səbəb bir şəxs – o şəxs nə qədər böyük məqama haiz olsa da – vəfatı deyil. Çünki “külli-nəfs zaiqətul-mövt” (“Büntün canlılar ölümü dadacaqdır”) Ş.Ş) ayei-həqiqət şüarının məzmununca cümləmiz həman vəfatı dərk edəcəyiz.

Amma yas və kədərimizə, qəm və ənduşəmizə səbəb olan millətimizin halı, özümüzün məəttəl və pərişanlığıdır. Şimdi şeyxü-

¹⁴ “İrşad” qəzeti, 1907, № 117, 2

İslam kibi böyük və on illərcə millət rəisi olan bir şəxsin vəfatı münasibətilə millət nə yad-bud edəcək və biz nə yazacağıız?

Neçə gün bundan əqdəm qonşumuz olan ermənilərin də rəisi və ruhanisi vəfat etdi. Onların qəzetləri həftələrcə bu zatın millət yolunda çəkdiyi əziyyətləri, millətə etdiyi xidmətləri bir və bir tədada edib, ürəkləri açılib, miyahat və iftixari-milliyələri bir qat daha artdı və qeyrilər üçün də bu bir dərs, bir məşqi-ibrət və tərgi-bi-təşviq mayəsi oldu.

Şimdi biz nə yazacağıız?

Ermənilər yazıyordular: "Katolikos Mkrtiç hələ tanınmayan, bilinməyən tələbə olduğu zamanlar cürbəcür, növbənöv risalələr, kitabçalar yazıb erməni millətinin ayılmasına, öz zərər və nəfini anlamasına bəzli-himmət edib erməniləri həyacana və cənbəşə gətirdi".

Əcaba bu barədə biz nə yazacağıız?..

Xülasə, tədada ilə bu müvazinə və müqabilə axıra yetişəcək deyil, müxtəsərən bunu demək olar ki, nə bir ad edəcək və nə bir yazacaq işimiz, iqdamımız yoxdur.

Pəs bu nə böyük bəla, nə əzim müsibətdir ki, biz milləti -islam düşar olmuşuq?! Nə həyatımızda və nə məmatımızda bir fəxr gətirən, tərgib və təşviqə səbəb olan bir işimiz olmasın! Nə vaxtadək, nə zamana kimi?! Lakin vəfat edənlər edib, onların barəsində fəqət Allah rəhmət etsin və təqsiratından keçsin, - deməkdən savayı bir iş əlimizdən gəlməz.

Şimdi gərək dirilərin, gələcəyimizin fikrinə qalmaq, gərək öylə etmə ki, əqəllən bundan sonra böyük bir millətin rəisi-ruhanisi olmaq iddia edənlər o günə şəxslər olsun ki, əqəllən vəfatından sonra bir əməl, bir fel ilə yad-bud olsunlar, əqəllən özlərindən sonra bir əsər qoyub getsinlər.

Bunu nə cür etmək və şeyxülislamı nə növ əşxaslardan intixab etmək, kim intixab etsin gərək? – məsələləri barəsində gələcək nömrəmizdə müfəssələn yazarız".¹⁵

Yeri gəlmişkən, həmin məqalədə müəllifin vəfat etmiş şeyxülislama qarşı bu cür kəskin mövqeyini başa düşmək çətindir. Ola

¹⁵ "İrşad" qəzeti, № 118, 2

bilsin ki, burada o diqqəti yeni dövrün tələblərinə yönəltməyə çalışmışdır. Əslində Axund Abdussalam Axundzadə öz dövrünün mükəmməl alimlərindən biri olmuş, özündən sonra elmi irs qoyub getmişdir. Onun “Müqəddəs peyğəmbərlər tarixi” kitabı 1993-cü ildə də təkrar nəşr olunmuşdur.

Bundan sonra uzun müddət çar üsul-idarəsi Qafqazda şeyxülislam vəzifəsinə özünün seçdiyi adamın təyin olunmasına cəsarət etmir və həmin müddət ərzində bu vəzifə boş qalır. Mətbuatda şeyxülislamın seçki yolu ilə təyin edilməsi məsələsi getdikcə daha da şiddətli mübahisələr obyektinə çevrilir. Eyni zamanda ziyalılar arasında bu vəzifəni tuta biləcək namizədlər axtarılmğa başlayır.

Əhməd bəy Ağayevin məqalələrində oxuyuruq: “Şeyxülislam” kəlməsi nə deməkdir? Şeyxülislam, yəni Qafqaz dairəsində olan müsəlmanların ruhani rəisi, müsəlmanların böyüyü, nümayəndəsi, şeyxi. Bu günə şəxsin danışdığı sözlər, söylədiyi fellər, tutduğu işlər cümləsi millətə aiddir, guya millət özü danışdır-edibdir.

Kəlmənin mənası böylə olduqda ismi-mənaya mütabiq gəlmək üçün və şeyxülislam doğrudan və həqiqi millət rəisi, millət nümayəndəsi olmaq üçün bədihi və aşkardır ki, ən əvvəl lazım olan şərt budur ki, şeyxülislamı millət intixab etsin və illa şeyxülislamlıq öz mənasından saqit oluyor. Fəqət o şəxs, o adam millət nümayəndəsi, millət rəisi ola bilir ki, millət özü öz ixtiyarı ilə onu özünə şeyx, rəis və nümayəndə intixab etsin. Çünki millət bir şəxsi özünə rəisi-ruhani, şeyx, nümayəndə təyin etdikdə bilir ki, kimi təyin ediyor, kimin zöhd və təqvasına, kimin elm və danişinə, kimin iman və sədaqətinə, kimin heysiyyət və ehtirami-şəxsiyyəsinə etibar ediyor. Bu günə şəxs, bir tərəfdən, öz ehtirami-şəxsiyyətini mühafizə etməklə və o biri tərəfdən, millət və qövmün dərd və ehtiyacatına sidqü səfa üzrə qalmaqla, doğrudan da, millət rəisi, millət şeyxi olub, millətin nümayəndəsi olar və çox millət özü bu günə şəxsi intixab edər, əvvəla, onun millət yanında böyük bir nüfuz və şanı olar, saniyə, hökumət yanında ali və həqiqi bir heysiyyət və vəqə dara olar. Lakin vəqiyədə iş və əhval bu növ deyil. Vəqiyədə şeyxülislamı intixab edən hökumət özüdür. Millətin və tayfanın bu intixabdan əsla nə xəbəri və nə qarışacağı olamıyor. Hökumət isə çox vaxt öz intixabında səhv və xəta edər və bu da bir təbii və

qeyri-qabili-islah bir əmrdir, çünki bədbəxtanə bizim hökumət kişilərimiz əksəri ovqat bizim övza və əhvalımızdan bixəbərdirlər və aramızda hankı alim ələmdir, hankı şəxs əfzəldir, hankı zat öz elm və danişi ilə, öz sifati-cəmiləsi ilə millətin qəlbini cəlb edə bilmir. Bu halətdən olaraq bir şeyxülislam vəfat etdikdə, bir arı səbtəsini arılar çulğalayan kibi, hökumət kişiləri və dəftərxanaları da ənvai-əqsami-həşarat ilə çulğalayır, hər kəsin bir azca savadı var isə, hər kəs tənbel deyil isə və fikrində böyük bir ləqəbə haiz olubdur, milləti sərnigun və xəcil etmək varsa, fəvri sahibi-nüfuz kişilərdən, hökumət adamlarından özlərinə hamilər tapıb dəftərxanalar, postaxanalar və teleqrafxanalar cənbəşə gəlir. Hətta sərfi-bisavadlar belə bu günə fikrə düşürlər...

Bundan maəda şeyxülislam o qədər sıxıntı və nəzarət altında dolaniyor ki, hökumətdən biizn bir qədəm belə qoymağa ixtiyarları yoxdur. Məsələn, Şeyxülislam Axundzadə on iki illik şeyxülislamlıq əsnasında bir dəfə belə Qafqaz dairəsinə çıxıb da öz ziri-dəstinə olan ruhanilər ilə əlaqə edib işlərinə, övzalarına sərkeşlik etmək izninə nail olamadı. Əvvəlcə Knyaz Qalitsın mane olurdu, sonra qraf cənabları gəldikdə erməni-müsəlman hadisəsi araya düşüb mane oldu.

İştə bu günə şeyxülislamlıqdan nə gözləmək olar.¹⁶

Daha sonra: "Şeyxülislamlığı məşğul edən zat surəti-vaveylə əvəzinə, gərək həm hökumət indində və həm camaat yanında möhtərəm, müəzzəz, sözü ötən, rəyi eşidilən bir zat olsun."¹⁷

Mühərririn bu sözləri xalqın yeni dövrdə şeyxülislamlığa necə tələbkarlıqla yanaşdığını və bu vəzifəni tutacaq şəxsdən zamanənin tələbinə müvafiq coşqun fəaliyyət umduğunu əks etdirirdi. XX əsrin şeyxülislamı xalq arasından çıxan yüksək səviyyəli alim şəxs, ziyalı, millətinin və Qafqaz müsəlmanlarının mənafeyini hər addımında müdafiə etməyi bacaracaq ağsaqqal olmalı idi. Belə bir şəxsin axtarılıb tapılması və xalq tərəfindən seçilməsi aktual şərt kimi irəli sürülürdü.

Başqa bir hissədə on bir nəfərin imzası ilə çap olunmuş yazıda oxuyuruq: "Əlan islam tayfasına şeyxülislamlıq məsələsindən

¹⁶ "İrşad" qəzeti, 1907, № 119, 2

¹⁷ "İrşad", 1907, №120, 2

mühüm və vacib məsələ yoxdur və ola da bilməz. Pəs cəmi millətə vacibdir ki, bu şərəfətdə olan rəyasəti-milləti-milli nəcibei-islamiyyəyi öylə bir şəxsə verməyi o mənəbə layiq olan nəinki öylə şəxs ki, şəriətdən, müsəlmançılıqdan bibəhrə olubdur, bisavad çinovnik zümrəsinə girsin. Danışıklara görə vəqiada guya şeyxülislamı bu günə adamlardan təyin etmək fikrindədirlər. Əgər həqiqətən belə olsa, müsəlmanlara çox ar olsun! Əcəb yatağan, yuxusu ağır bihim-yət camaatdırlar! Doğrudur!

Bizə məlumdur ki, şeyxülislam nəşəb etmək hökumət ixtiyarındadır. Lakin bunu da bilirik ki, iltiyasi-təvəqqei-xahiş yolunun qapısını biz müsəlmanların üzünə bağlamayıblar! Haçan biz müsəlmanlar xahiş elədik, bizi cavab elədilər?

Nə eybi var ki, biz layiq elmi təmiz üləmalardan bir nəfəri öz aramızda zübdə edib, icmaən hökumətə göstərib, hökumətdən xahiş edək, şeyxülislamlıq mənəbinə nəşəb etsin! Əgər biz müsəlmanlar xahiş elədik, hökumət qəbul eləmədi, nə eybi var, bizə bir zərər-ziyan varid olmayacaq ki, adətində qalmalıdır, qalsın...

Gərək üləma və əhli-qələm və rəislər məclis tərtib edələr və xəbər verələr ki, Gəncə, Şuşa, Şirvan, İrəvan və qeyri yerlərdən zübdə adamlar təşrif gətirələr Badkubəyə. Hər kəs layiq bildikləri şəxsi öz aralarında intixab edib, ondan sonra hökumətə ərizə verib, xahiş və təvəqqe edələr ki, həman şəxsi nəşəb etsin...

O cəhətdən biz zeyldə qövl yazanlar təvəqqe və rica ediyoruz ki, üləmələr və əhli-qələmlər, əyanlar zəhmət çəkib gələlər iclas edələr ki, şeyxülislamlıq işlərini sərəncam etsinlər”.¹⁸

Beləliklə, şeyxülislam vəzifəsini tutmaq üçün həm müstəmləkiçilər, həm də ziyalılar arasında mübahisələr baş vermiş, bir müddət hər iki tərəfi təmin edən biləcək şəxsi müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır. Firidun bəy Köçərlinin şəxsi arxiv materiallarından məlum olur ki, bəzi ziyalılar hətta şeyxülislamlıq vəzifəsinə onun namizədliliyini irəli sürmüş, lakin Firidun bəy bundan imtina etmişdir. F.Köçərlinin bioqrafı F.Ağazadə bu barədə yazır: “İştə hərgah o zamanlar ruhani sinfinə hörmətlər göstərilirsə də, Firidun bəyin ruhaniliyi o kimi puç hörmətlərdən uzaq idi. Onun

¹⁸ “İrşad” qəzeti, 1907, səh.-№132, 2

ruhaniliyi yalnız camaatın ittifaqına və dünyasına kömək edən bir ruhanilik idi ki, bu da o vaxtın ruhanilərinin heç də xoşuna gəlməzdi. Şagirdlərinə verdiyi şəriət dərsi də imkan dairəsində bu proqram və üsuli-idarə üzrə olacaqdı. Odur ki, 1907-ci ildə şeyxülislam vəzifəsi boşalan kimi Qafqazın bir çox yerlərindən Fəridun bəyə məktublar yazılır, təkliflər olunur ki, haman vəzifəni öhdəsinə alsın. Haman məktubun birində belə deyilir: "Öz barəndə yazdıqlarına mən şərik deyiləm. Mən onu deyirəm ki, indi Qafqazda səndən savayı elə bir adam yoxdur ki, şeyxülislamlıq səndən artıq olsun. İndi bizim üçün bu fikirdən əl çəkmək millətin istiqbalını... ki-mi nadanlara və buna oxşayan sarıqlılara tapşırmaqdır. Bunu da bizim millətə xəyanət hesab edirik. Hər bir müsəlman necə ki, görürəm, sən-in adını çəkir, ona görə biz sənə təkid edirik ki, bu yolda çalışasan".

Digər bir məktubda yazılır: "Mən elə bilirəm ki, Siz özünüz aşkar bilə-bilə ki, Siz olmasanız oraya bihəmiyyət və cahil molla'nın birisi keçib, milləti satacaqdır, uzaqda durub tamaşa etmək, işi cahil camaatın rəyinə buraxmaq, bacaracağınız bir vəzifəi-milliy-yədən qaçmaq sizin həmiyyəti-milliyənizə münasib deyil".

Bu qədər ciddi təkliflərə baxmayaraq, Fəridun bəy şeyxülislamlıq vəzifəsini özündən rədd etmişdir".¹⁹*

"İrşad" qəzetinin 8 yanvar 1908-ci il tarixli 4-cü nömrəsində Əhməd bəy Ağayev "Şeyxülislamlığa dair" məqaləsində göstərir ki, hələ də şeyxülislamın hansı yolla təyin edilməsi üstündə mübahisələr davam edirdi. Şaiyə gəzir ki, ərəbi-qələm özü şeyxlik iddiasına düşüb, halbuki ərəbi-qələmin məqsədi millətdir. Bizim məqsədimiz odur ki, şeyxülislamlıq məqamı doğrudan-döğrüyə mözəm və möhtərəm olsun. O biri tərəfdən də bu məqama elə bir şəxs gətirilsin ki, həm alim, həm amil olsun.

12 yanvar tarixli nömrədə Qafqazın müxtəlif şəhərlərindən toplanmış nümayəndə heyətlərinin Tiflisdə şeyxülislam seçkisi ilə bağlı müzakirələr keçirdiyi xəbər verilir. Bu müzakirələr yaya qədər davam etmişdi...

Ancaq digər tərəfdən, 1907-ci ilin ikinci yarısından boş qalan şeyxülislamlıq vəzifəsinin ictimai-siyasi gərginlik illərində icra

¹⁹ Fəridun bəy Köçərlinin şəxsi arxivi, səh-23-24

Qeyd: Bu yazının stalinizm dövründə yazıldığını nəzərə almaq lazımdır.

olunmaması çar hökumətini də razı sala bilməzdi. Buna görə də 1908-ci ilin hansısa bir tarixində şeyxülislam vəzifəsini icra etmək üçün hakimiyyət dairələri görkəmli Azərbaycan ilahiyyatçısı Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvini bu vəzifəyə gətirmişdir. Güman etmək olar ki, şeyxülislamlığın müvəqqəti icrasına bu təyinat axundun “Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran” əsərinin nəşrindən sonra baş vermişdir, çünki təfsirin 1908-ci il Tiflis nəşrinin titl vərəqində müəllifin adı yalnız Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvi kimi təqdim olunmuş, onun şeyxülislam olduğu göstərilməmişdir.²⁰

Məsələ burasındadır ki, həmin dövrün mətbuatının izlənməsi tə 1909-cu ilin yayında Axund Molla Məhəmməd Pişnamazzadənin şeyxülislam vəzifəsinə gətirilməsinə qədər bu vəzifə uğrunda ictimai mübahisələrin davam etdiyini göstərir. Bu zaman Axund Məhəmmədhəsən Mövlazadənin şeyxülislamlığı barəsində isə heç bir yazıya təsadüf olunmur.

“Tərəqqi” qəzetinin 1909-cu il nömrələrində də bu barədə müzakirələrin hələ davam etdiyi, sonra isə birdən-birə yeni şeyxülislamın təyin olunduğu xəbər verilir. Qəzetin həmin il 148-ci nömrəsində dərc olunmuş “Şeyxülislam” məqaləsində deyilir: “Hamıya məlumdur ki, mərhum sabiq şeyxülislam Axund Abdussalam Axundzadədən sonra bütün Qafqaz müsəlmanlarının nümayəndələri Tiflisə cəm olub, qərar vermişdilər ki, bundan sonra müsəlmanların baş ruhanilərinin intixabını qeyri millətlər kimi müsəlman camaatına mühəvvəl etməsini qəti edib iznnamə üçün hökumətə rücu etmişlər idi.

Bu iş necə ki, məlumdur əlanlıqda vüzərə şurasının təhti-müzakirəsindədir. Bu vaxta qədər hər bir idarədə danışılır idi ki, guya müsəlman camaatının bu haqq olan tələbləri, şəxsiz ki, hökumət tərəfindən qəbul olunacaqdır.

Bu axır günlərdə məlum olur ki, Qafqazın baş hökuməti bütün müsəlmanlar üçün ən mühüm və ən əhəmiyyətli olan bu məsələnin nəticəsini gözləməyib şeyxülislam təyin etmək fikrinə düşmüşdür və hətta bu qulluğa Gəncə quberniyasının qazısı Axund Molla Məhəmməd Pişnamazzadənin də təyin olunacağını danışıyorlar.

²⁰ Şəkəvi, Kitabul-bəyan, İki cildə, Tiflis: “Qeyrət” mətbəəsi, 1326 (1908), səh- 45

Hər halda bu məsələnin qəti surətdə həll olunması ilə müsəlman camaatının böyük-böyük müqəddəs ümidlərinin bir puç olması yəqin bir işdir”.

Bundan on nömrə sonra M.Axundzadə imzalı müəllifin “Şeyxülislamlığa dair” yazısında oxuyuruq: “Bir neçə gün bundan əqdəm möhtərəm “Tərəqqi” nömrələrinin birində bir məqalə dərc olunmuşdur. Məqalə xeyli müvafiq həqiqət və hüquqi-milli tərəfdarı olan bir zatın tərəfindən qələmə alındığı məlum olunur idi.

Məqalənin müxtəsərcə məzmun və məfhumu mərhum Şeyxülislam Axundzadə həzrətlərinin vəfatından sonra cümlə Zaqafqazdan müsəlman vəkillərinin Tiflisə gedib cənabi-canişin həzrətlərinə müsəlman camaatı tərəfindən ərizə təqdim edib, şeyxülislamlığın intixab ilə olmasını istirham etmək barəsində idi.

Məqalə sahibi bu istirham və binagüzarlıq rədd olunmamış Axund Molla Məhəmməd Pişnamazzadə həzrətlərinin şeyxülislam təyin olunmağı barəsində əfsus edir idi.

Bu məqaləni görmüş zəvati-kiram sahibi-məqalənin həqqaniyyət üzrə müsəlman camaatının qeydkeşi olmağında şübhə etməz, - zənnindəyəm. Lakin hər nə səbəbə mübni isə tazə müəllimlərimizdən və ədiblərimizdən Ə.Məhəmmədzadə həzrətləri “Tərəqqi”nin 152-ci nömrəsində sahibi-məqalənin bu xüsusdakı suizənələrini guya təshihə qalxışib buyurur ki:

- Əvvəla bu zat (Pişnamazzadə) ümum qafqaslıların intixab edəcəkləri üç namizədin birisidir.

Afərin, böylə təshihə nə demişəm. Məhəmmədzadə həzrətləri istiqbalıdan xəbər veriyor.

Bu vaxta kibi müsəlmanların şeyxülislamlığa namizəd təyin etmədiklərini və gələcəkdə edəcəklərini söyləyir.

Məhəmmədzadə həzrətləri elmi-sərfdə alim olduğu halda, feli-mazi (etdikləri) bir bəndə feli-müzare edəcəkləri söyləməyinə cəhəti-ələmi-qeyb və yaxud müxbiri-qeyb ləqəbi almağa səzavardır.

Məhəmmədzadə həzrətləri təshihə davam edib buyurur:

- Saniyən bu dəfə şeyxülislamlıq məqamına əsalətən deyil, vəkalətən təyin olunur.

Cənab Məhəmmədzadə həzrətlərinin keçmişdəki əqideyi -insaniyyət piristanəsinə və indiki təəssübi-milliyəsinə etimad

edib, şeyxülislamlıq, yəni Pişnamazzadənin təyinatı xüsusunda rəsmi dairələrdən və mövsuq mənbələrdən hasil etdiyim məlumatı gələcək nömrələrdə yazmağı vəd edib”...

Postskriptumda “İdarədən” əlavə edilir: “Seçmə və təyin məsələlərinə qalırsa, əhalini xəbərdar edirik ki, əgər bu yolda təkrar hökumətə müraciət olunmasa, seçki məsələsi unudulub, iş yenə hökumətin səlahiyyətinə qalacaqdır”.²¹

7 nömrə sonra isə belə bir xəbər oxuyuruq: “Gəncə. Xüsusi müxbirimizdən. Pişnamazzadə həzrətləri qəti surətdə şeyxülislamlığa təyin olundu. Məhəmmədzadə”.²²

Nəhayət, qəzetin sonrakı nömrəsində Gəncədən xəbər verilir: “Əvvəlcə xəbər vermiş olduğum vəch ilə Pişnamazzadə həzrətlərinin idareyi-ruhaniyyənin üçüncü əzaliyyətinə isalət, mavərayi-Qafqas şeyxülislamlığına dəxi vəkalət təyin edildikləri bu gün, təmmuz (iyul) 1909 teleqraf ilə xüsusi surətdə xəbər verildi.

Pişnamazzadə həzrətləri kəndiləri şəhərdə deyildilər. Gəncə dağlarındakı türk köylərini, şenliklərini dolaşaraq əhaliyi maarifə təşviq etməkdədirlər. Bu yeni xəbəri daha kəndiləri bilməyirlər. Pişnamazzadə həzrətlərinin yeni məmuriyyətlərinin təbrik ilə qafqazlılar üçün faydalı olmasını təmənna edərim. Ə.”²³

Beləliklə, müsəlman əhalisinin şeyxülislamlıq vəzifəsinə seçki keçirilməsi ilə əlaqədar istək və arzuları yenə də nəzərə alınmadı.

Ancaq həm Axund Molla Məhəmməd Pişnamazzadənin xalq arasındakı nüfuzu, həm onun alim və ziyalı olması, həm də yeni dövrdə xalq arasında coşqun fəaliyyət göstərməsi çar üsul-idarəsinin düzgün seçim etdiyini göstərdi. Buna görə də bu təyinat müsəlmanlar arasında etiraz doğurmadı.

Arada Axund Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvinin şeyxülislamlıq vəzifəsini icra etməsi isə, yəqin ki, ancaq rəsmi sənədlərlə təsdiqlənə bilər. Dövrün mətbuatı bu barədə susmuşdur.

²¹ “Tərəqqi”, 1909, №158, 2

²² “Tərəqqi” qəzeti, 1909. №165, 2

²³ “Tərəqqi” qəzeti, 1909, № 166, 3

1.4. Şeyxülislam Axund Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvinin həyatı və fəaliyyəti

Zaqafqaziya şeyxülislamı içərisində bu vəzifəni ən az icra etmiş şəxs Şeyxülislam Axund Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvi olmuşdur. Buna baxmayaraq, o, ilahiyyat elmləri sahəsində öz sözünü deməyə imkan tapmış, Azərbaycan dilində "Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran" əsərini yazıb nəşr etdirmişdir.

Şeyxülislam Axund Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvi haqqında məlumatlar yalnız son illərdə aparılmış tədqiqatlarda üzə çıxarılmışdır.

Məhəmməd həsən İsmayıl oğlu Mövlazadə 1853-cü ildə Şəki şəhərinin Gəncəli məhəlləsində anadan olmuşdur. O, əvvəlcə Şəki mollaxanasında, sonra Gəncə mədrəsəsində təhsil almış, bir müddət Gəncə Cümə məscidində mollalıq etdikdən sonra İraqa getmiş və orada ali dini təhsil alaraq vətənə qayıtmışdır.

Qurani-Kərimi mükəmməl öyrənməsi, ərəb, fars, türk, rus dillərini bilməsi onun çoxcəhətli ictimai fəaliyyət göstərməsinə yol açmış, tezliklə islam ziyalısı kimi cəmiyyətdə ad-san qazanmasına imkan vermişdir. Mövlazadənin şəriət qaydalarının izahı ilə bağlı söhbətlərini dinləyənlərin sayı həddən artıq çox olardı və o belə məclislərdə islam dininin və mədəniyyətinin mahir təbliğatçısı kimi çıxış edərdi. Dövrünün maarifçilik hərəkatına qoşulmuş Mövlazadə bütün vətən övladlarının təhsil almasına çalışır, bunun üçün Qurani-Kərimdən və hədislərdən iqtibaslar gətirməyi xoşlardı.

Mövlazadə Şəkəvi 1893-cü ildə Tiflisdəki Müsəlman Ruhani Məktəbində şəriətdən və fiqhdən dərs demiş, sonralar Cəbrayıl və Gəncə qəzalarının qazısı olmuş, bu vəzifədə fəallığı sayəsində Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsi Rəyasət Heyətinin üzvü seçilmişdir. İki il sonra Tiflis və Kutais şəhərlərinin qazısı olmuş Mövlazadə burada din xadimlərindən imtahan götürən komissiyaya rəhbərlik etmiş, din xadimlərini attestasiyadan keçirməklə, fəqihliklə, məktub, mədrəsə, pir, məscid və ziyarətgahların işlərinə nəzarət etməklə, habelə xeyriyyə işləri ilə məşğul olmuşdur. Məktəb-mədrəsə işlərində bir çox yeniliklər yaratmış, ziyarətgahların

maliyyə vəziyyətini nizama saldığı üçün Qafqaz müsəlmanları arasında böyük nüfuz qazanmışdır.²⁴

1907-ci ildə Şeyxülislam Axund Abdussalam Axundzadə vəfat edəndən sonra Qafqazda bu vəzifəni tutmağa ən layiqli şəxslərdən biri məhz Məhəmməd-həsən Mövlazadə Şəkəvi olmuş, lakin vəziyyətin gərginliyi və axundun şəxsiyyəti uzun müddət onun bu vəzifəyə gətirilməsinə mane olmuşdur.

Nəşr olunmuş mənbələrdə Şeyxülislam Axund Məhəmməd-həsən Mövlazadə Şəkəvinin şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında ziddiyyətli və dolaşlıq fikirlərin yer alması müşahidə olunur. Hər şeydən qabaq şeyxülislamlıq vəzifəsindən tez bir vaxtda uzaqlaşdırılması onun şəxsiyyəti haqqında subyektiv fikir irəli sürülməsinə imkan vermişdir. Bu barədə söhbət açan H.Məmmədli haqlı olaraq yazır ki, “bir sıra qaynaqlar, xüsusilə İran İslam Respublikasının Azərbaycan din xadimlərinin fəaliyyətini öyrənən bəzi müəllifləri Məhəmməd-həsən Mövlazadənin sünni cərəyanının hənəfi məzhəbində olduğunu iddia edirlər. Aydınır ki, bütün şeyxülislamlar şiə məzhəbində olmuşlar. Onlar vəzifələrinə görə də Qafqaz şiə müsəlmanlarına rəhbərlik edirlər. Qafqazın sünni müsəlmanlarına rəhbərlik etmək üçün isə 1823-cü ildən müftilik vəzifəsi təsis edilmiş və müftinin özü də sünni təriqətində olmuşdur. Qafqaz şiə müsəlmanlarına rəhbərlik edən Məhəmməd-həsən Mövlazadənin sünni təriqətində olması ilə bağlı heç bir mənbədə məlumat tapa bilmədiyimizdən belə hesab edirik ki, onun haqqında yayılmış bu fikir həqiqətə uyğun deyil. O, şiə təriqətində olmuş və şeyxülislam vəzifəsinə təyin olunarkən bu da əsas sayılan səbəblərdən biri kimi nəzərə alınmışdır.”²⁵

Həqiqətən, Şəki şəhəri əhalisinin əksəriyyəti sünni məzhəbinə aid olsa da, burada yerli sünnilərin “qızılbaş” adlandırdığı şiələr də, hətta ayrıca bir məhəllədə yaşayırlar. Şəhərin haqqında kitabın müəllifləri buradakı Gəncəli məhəlləsinin yerləşdiyi ərazi barəsində qısa məlumat verəndən sonra yazırlar: “Gəncəli məhəlləsinin

²⁴ Məmmədli H, Qafqazda islam və şeyxülislam, Bakı: MBM, 2005, səh-108-109; Məmmədov Ə, Xəlqov F. Şəki. Alim və ziyalılar, Bakı: BDU nəşri, 2002., səh-414-415

²⁵ Məmmədli H, Qafqazda islam və şeyxülislam, səh-111

digər bir adlı soyu da "Mövlazadələr"dir (patronim) ki, onların babaları Şeyxülislam Məhəmməd həsən Şəkuyi²⁶ Quranın məşhur tərcüməçisi və bilicisi kimi tanınmışdır.²⁷

Deməli, Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkinin "qızılbaşlar" (şialər) yaşayan Gəncəli məhəlləsində dünyaya gəlmişdir ki, bu da onun məzhəbini sübut edir. Bu məsələ şeyxin vəzifədən uzaqlaşdırılmasına səbəb ola bilməzdi. Görünür, bunda onun şəxsiyyətinin hansısa başqa cəhəti rol oynamışdır.

Şəkinin alim və ziyalıları haqqında kitabın tərtibçiləri göstərir ki, 1907-ci ildə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin şeyxülislamı vəfat etdikdən sonra Məhəmməd həsən Mövlazadə bu vəzifəyə yeganə layiq namizəd olsa da, çar Rusiyası Daxili İşlər Nazirliyi onu mütərəqqi ideyalarına görə bu vəzifəyə təyin etmək istəmir. Lakin ziyalıların tələbi ilə 1908-ci ildə o, əvvəlcə şeyxülislam əvəzçisi, ilin ortalarında isə şeyxülislam seçilir. Qafqaz canişinliyinin təqdimatı ilə 1909-cu ildə vəzifədən azad olunur.²⁸

Başqa bir yerdə oxuyuruq ki, Məhəmməd həsən Şəkəvi öz dövrünün mütərəqqi fikirli, xüsusən də azadlıq və istiqlaliyyət fikirli ruhani alim olduğu üçün çar üsul-idarəsinin ondan heç xoşu gəlmirdi.²⁹ 1907-ci ildə Qafqaz Şeyxülislamı Abdussalam Axundzadə vəfat etdiyindən millət ziyalıları onun bu vəzifəyə keçirilməsini üsul-idarədən tələb edirdi. Mütərəqqi ideyalarına görə çar Rusiyası onu təsdiq etmək istəmirdi. Ziyalıların tələbi ilə 1908-ci ilin əvvəlində onu bu vəzifəyə təsdiq etsələr də, 1909-cu ildə azad edirlər.

H.Manaflı yazır: "Qafqaz müsəlmanlarının hörmət və etimadını qazanması sayəsində Hacı Məhəmməd həsən Mövlazadə 1908-ci ildə vəfat etmiş şeyxülislamı əvəz edib, sonra isə həmin ali vəzifəyə seçilib. Lakin bəşəri dəyərlər carçısı olan bu parlaq zəka sahibinin şeyxülislam seçilməsi müstəmləkəçilik siyasətinin girovuna çevirilən imperiya hakim dairələrinin maraqlarına heç cürə

²⁶ Burada شكوى – "Şəkuyi" oxunuşu səhvdir və ərəb dilini bilməyən tədqiqatçıların sayəsində ortaya çıxmışdır. Əslində "Şəkəvi" kimi oxunmalıdır.

²⁷ Mabudoğlu Z, Bəharəddinqızı S, Şəkidi məhəllə adları, soylar və ləqəblər, I kitab (Qoruq ərazisi), Bakı: Nafta-Press, 2004, səh-217

²⁸ Məmmədov Ə, Xalıqov F, Şəki. Alim və ziyalılar, Bakı: BDU nəş, 2002.

²⁹ Mabudoğlu Z, Bəharəddinqızı S, Şəkidi məhəllə adları, soylar və ləqəblər, səh-217

uyğun gəlmirdi. Məhz bu amil 1909-cu ildə onun həmin vəzifədən uzaqlaşdırılması ilə nəticələndi”.³⁰

H.Məmmədli göstərir ki, ruhani ziyalılar arasında şeyxşülislam vəzifəni tutmağa layiq namizədlər Rusiyadakı 1905-ci il inqilabından sonra milli oyanış hərəkatında fəal olduqlarına görə çar üsul-idarəsi tərəfindən izlənilirdi. Mövlazadə də azadlıq və istiqlaliyyət tələblərini ön sıraya çəkdiyindən hətta yerli jandarməriyanın qəzəbinə tuş gəlmiş və qəti xəbərdarlıq almışdı.

Buna baxmayaraq, Qafqaz müsəlmanlarının təkidi ilə Mövlazadə bir müddət şeyxülislamlıq vəzifəsini icra etdikdən sonra 1908-ci ilin əvvəllərində bu vəzifəyə seçilir və rəsmən təsdiqlənir. Lakin Mövlazadənin fəaliyyəti və rejimi Qafqaz canişinliyini razı salmır. 1909-cu ildə Məhəmmədhəsən Mövlazadə bu vəzifədən azad edilir və dini məsələlərdən uzaqlaşdırılır. Onun yerinə türkçülük və islamçılıqla bağlı uzun müddət sürgün həyatı keçirmiş Axund Məhəmmədli Pişnamazzadə təyin olunur. Çar hakimiyyəti inqilabi əhval-ruhiyyənin yayılmasından ruhani idarəsini uzaqlaşdırmaq üçün onun şeyxülislam seçilməsinə imkan vermirdi. Ancaq müsəlmanlar arasında xüsusilə böyük hörmətə, nüfuza, təsir imkanlarına malik Pişnamazzadəni idarəyə rəhbər gətirməklə həm əhalini nəzarətdə saxlamaq, həm də axundun özünə nəzarət etmək düşüncəsi ilə qərar verilir və Axund Məhəmmədəli Pişnamazzadə şeyxülislam seçilir. Ancaq əllərində təsir vasitəsini saxlamaq üçün imperator tərəfindən bu vəzifəyə təsdiqlənmir, sadəcə olaraq bu vəzifənin icraçısı kimi fəaliyyət göstərir.³¹ Bu zaman nə Mövlazadənin şeyxülislam əvəzçisi, sonra isə şeyxülislam seçilməsi, onun bu vəzifəyə təsdiq edilməsi və azad edilməsi, nə də Pişnamazzadənin şeyxülislam vəzifəsinin icraçısı kimi fəaliyyət göstərməsi haqqında mətbuatda heç bir məlumata rast gəlmirik. Əksinə, qəzetlər sonuncunun birbaşa şeyxülislam təyin olunması xəbərini yaymışdı.

Beləliklə, ayrı-ayrı müəlliflər Axund Məhəmmədhəsən Mövlazadənin qısa müddətdən sonra şeyxülislamlıq vəzifəsindən azad edilməsinin əsas səbəbini onun şəxsi keyfiyyətləri, milli təfəkkürlü ziyalı olması ilə əlaqələndirirlər.

³⁰ Manaflı Həbibulla. Öyünc və güvənc qaynağı, səh-217

³¹ Məmmədov Ə, Xəlqov F. Şəki. Alim və ziyalılar, səh-109-116

Ancaq etiraf etmək lazımdır ki, hər şeydən öncə, xalqın ziyalıları kimi, çar üsul-idarəsi də şeyxülislam postunda yüksək təhsil görməş, öz zamanəsinə görə intellektual və alim şəxsin olmasını arzulayırdı. Bu uca ruhanilik idarəsinin tarixi göstərir ki, şeyxülislam mənəbini həmişə məhz bu cür şəxsiyyətlər tutmuş, onlardan hər biri ən əvvəl müsəlmanların mənafeyinə xidmət etmiş, müstəmləkəçilərlə xalq kütlələrinin arasında mümkün qədər asayış yaratmağa, yeri gəldikdə çarizmin fitnə-fəsadlarının qarşısını almağa çalışmışdır. Axund Məhəmməd həsən Mövlazadə məhz belə şəxsiyyətlərdən idi və vəzifəyə gətiriləndə hətta fundamental bir təfsir də nəşr etdirməyə imkan tapmışdı. Onun şəxsiyyətinin alimlik tərəfi bəlli olub, hər iki tərəfi razı sala bilərdi. Ancaq mətbuatda axundun nə şeyxülislam təyin edilməsi, nə şeyxülislamlıq fəaliyyəti, nə də vəzifədən azad edilməsi barəsində heç bir məlumat verilməməsi belə düşünməyə əsas verir ki, görünür, Axund Abdussalam Axundzadə vəfat edən vaxtdan Axund Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvi, bəlkə də, daxili nizamnaməyə uyğun şəkildə avtomatik olaraq şeyxülislamlıq vəzifəsini icra etməyə başlamış, həmin illərin ictimai-siyasi vəziyyətini və ziyalıların şeyxülislamlığın seçki yolu ilə tutulması tələbini nəzərə alan hakimiyyət dairələri Mövlazadənin bu vəzifəni artıq icra etməkdə olduğu barəsində ictimaiyyəti məlumatlandırmamışdır.

Nəhayət, müəllifin şəxsiyyəti ilə bağlı bir məsələni də qeyd etmək istərdik. Belə ki, bəzi mənbələrdə bu görkəmli şəxsiyyətin dini rütbələrinin natamam verilməsi diqqəti cəlb edir. Məsələn, Hacı Mədr bizim günlərimizdə keçirilən tədbirlərdən birində söhbətə qoşulub deyir: "Bilirsiniz ki, Hacı Allahşükür Paşazadəyə qədər Qafqazın on bir şeyxülislamı olub". O, bütün şeyxülislamların bir-bir adlarını çəkir və Şəkəvidən başqa, hamısının adlarının əvvəlində "Axund" titulu işlədir.³²

R. Hüseynli isə XX əsrin əvvəllərinin məşhur şəriət müəllimlərinin adlarını sadalayarkən bu böyük insanın adını Axund Hacı Məhəmməd həsən Şəkuyi kimi təqdim edir.³³

³² Məmmədov Ə, Xalıqov F. Şəki. Alim və ziyalılar, səh-450

³³ Hüseynli Rəsul, Azərbaycan ruhaniliyi (Xanlıqlar çağından sovet işğalınadək olan dövrdə), səh-185

Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra ərəb, fars və türk dillərini, Şərq ədəbiyyatını, tarixini, İslamı dərinləndirən Şeyx Mövlazadə Şəkəvi tərcümələrinə görə də dini işlərdən uzaqlaşdırılır. Bolşevik hökuməti onun zəngin kitabxanasını və əlyazmalarını yandırır. Lakin əhali arasında çox güclü nüfuza malik olduğuna görə ona toxunmağa cürət etməmişlər.

Alim 1932-ci ildə 79 yaşında öz əcəli ilə Tiflisdə vəfat etmiş və müsəlman qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.³⁴

1.5. Şeyxülislam Axund Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvinin elmi yaradıcılığı

Şeyxülislam Axund Hacı Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvi yaradıcılığı ilə Azərbaycan elmində özünəməxsus bir iz qoymuşdur. Mənbələrdə onun yaradıcılığı haqqında da dolaşmış məsələlər özünə yer tapmaqdadır.

Müəlliflər göstərir ki, 1891-ci ildə Mövlazadənin fars dilində tərtib etdiyi hicri və miladi təqvimini nəşr edilmişdir. O, elm və maarifin himayəçisi olmuş, bütün soydaşlarını savadlanmağa çağırmışdır. Onun müsəlmanların təhsil və inkişaf məsələlərindən söhbət açan “Elmin imanları”, “İndi isə diqqət və bacarıq” məqalələrində azadlıq və istiqlaliyyət tələbləri də incə ştrixlərlə ön sıraya çəkilmişdir. Məqalə geniş əks-səda doğurmuş, hətta fransız şərqşünası və dilçisi Lusyон Buванın “Jurnal Azyatik”də bu məqalələr barədə geniş təhlili nəşr olunmuşdur. Şeyxin Azərbaycan dilində yazılmış 4 cildlik “Zubdətut-təvarix” əsərində ən qədim dövrlərdən başlamış XX əsrin əvvəllərinədək İslam ölkələrində baş vermiş hadisələrdən bəhs olunur. 4-cü cildin birinci hissəsində Teymurun Azərbaycana hərbi yürüşlərindən, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvilər dövlətlərindən, Nadir şahın fəaliyyətindən danışılmışdır. Tarixi faktları ali ruhani xadim kimi şərh etmiş, Şeyx Şamil hərəkəti, 1905-1911-ci illər İran inqilabı və s. haqqında obyektiv məlumat verilmişdir.³⁵

H.Manaflı yazır ki, Şəkəvi ictimai fikir və elm tariximizə Quranın dilimizə tərcüməçisi, dəyərli “Tarixi-müqəddəs ənbiya

³⁴ Manaflı Həbibulla. Öyünc və güvənc qaynağı, səh-217

³⁵ Məmmədov Ə, Xəlqov F. Şəki. Alim və ziyalılar əsəri

əhvalatı" (Tiflis, 1913) kitabının müəllifi, Əmirəlmöminin (ə) Misir hakimi Malik Əştərə yazdığı əqdnamənin (Tiflis, 1910), Nəsuh Həsənin iki cildlik "Tərcümeyi-töhfeyi-Nəsuhiyyə fi əhvali-kurətil-ərziyyə və hiyə coğrafiyə ümumiyyətd-üvəlil-ələm" (Bakı, 1904) əsərlərinin tərcüməçisi kimi daxil olmuşdur. Bu əsərlər o zaman ictimai fikrin inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Çarizmin milli şüurun hər hansı təzahürünü top-tüfənglə qarşıladığı bir dövrdə belə əsərləri cəmiyyətin diqqət mərkəzinə çıxarmaq əsl zəka qəhrəmanlığı idi.³⁶

Araşdırmalar göstərmişdir ki, əslində həmin əsərlərin heç də hamısı Şeyxülislam Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəviyə aid deyildir. R.Hüseynli özünün "Azərbaycan ruhaniliyi" monoqrafiyasında dörd cildlik "Zubtətud-təvarix" əsərinin Şeyxülislam Mövlazadə Şəkəvi tərəfindən deyil, Hacı Şeyx Həsən Mollazadə Gəncəvi tərəfindən yazılaraq 1905-1913-cü illərdə Tiflisdə nəşr olunduğunu göstərir.³⁷ Məcələ burasındadır ki, bir sıra müəlliflər həm şəxsiyyətinə, həm ictimai mövqeyinə, həm də yaradıcılığına görə şeyxülislamı dövrün başqa bir alimi Hacı Şeyx Həsən Mollazadə Gəncəvi ilə qarışdır salmışlar.

H.Manaflı özünün Şəki tarixinə aid monoqrafiyasında hansı əsasa görə isə Hacı Şeyx Həsən Mollazadə Gəncəvini (1853-1932) "şeyxülislam" kimi təqdim edir və yazır: "Şəkinin Gəncəli məhəlləsində dünyaya göz açdığına görə özünə Gəncəvi təxəllüsü götürmüşdür".³⁸

Şübhəsiz ki, müəlliflərin çoxu Hacı Şeyx Həsən Mollazadə Gəncəvi və Gəncəli məhəlləsində anadan olmuş Şeyxülislam Hacı Məhəmməd həsən Mövlazadə adları arasında oxşarlığı qarışdırmışlar. Tədqiqatçı A.Xəlilov bu barədə yazır ki, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində tarixşünaslıq-islamşünaslıq elmləri sayəsində yaradılmış əsərlərin milli elm və mədəniyyətimizdə xüsusi yeri vardır. Bu sahədə fəaliyyət göstərən maarifçi tarixşünas alimləri-

³⁶ Manaflı Həbibulla. Öyünc və güvənc qaynağı, səh-77

³⁷ Hüseynli R. Azərbaycan ruhaniliyi (Xanlıqlar çağından sovet işğalınadək olan dövrdə), səh-185

³⁸ Manaflı Həbibulla. Öyünc və güvənc qaynağı, səh-80

mizdən biri də Hacı Şeyx Həsən Mollazadə Gəncəvi (1860-1930)³⁹ olmuşdur. Bağdadda ali dini təhsil alan Mollazadə tarixşünaslıq və islamşünaslığa dair bir sıra əsərlər yazıb-yaratmışdır. Onlar da əsasən yaşayıb-yaratdığı Gəncədə Əbilov, Haqverdiyev, Həsənzadə mətbələrində, Bakıda Orucov qardaşlarının və Tiflisdə “Qeyrət” mətbəsinə çap edilmişdir.⁴⁰

1960-cı ildə çap olunmuş “XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda tarix elminin inkişafı” adlı əsərin müəllifləri Ə.N.Quliyev, İ.M.Həsənov və İ.V.Striqunov yazırlar ki, Azərbaycan tarixçilərinin yuxarıda təsvir edilən qrupunun digər nümayəndəsi Hacı Şeyx Həsən Mollazadə Gəncəvi idi. O, 1853-ci ildə Nuxada anadan olmuş və Gəncə şəhərində ruhani təhsili almışdı. Sonralar Mollazadə Cəbrayıl və Tiflis qəzalarında qazı, Zaqafqaziya şiə ruhani idarə heyətinin üzvü, şeyxülislam və s. vəzifələrdə çalışmışdır.⁴¹ Bizcə, müəlliflərin qeyd etdiyi ali ruhani vəzifələrində Hacı Şeyx Həsən Mollazadə Gəncəvi yox, Axund Hacı Məhəmmədhəsən İsmayıl oğlu Mövlazadə işləmişdir. Bu fikri müəlliflərin göstərdikləri mənbə də (Azərbaycan Milli Tarixi Mənbələri, f. 290, siyahı 240-8, iş 4151, v. 16-21; siyahı 990-10, iş 6128, v. 1-6) təsdiq edir. Çünki qeyd olunan mənbədə Axund Hacı Məhəmmədhəsən Mövlazadənin fəaliyyətindən bəhs olunur. Lakin nədənsə müəlliflər Mövlazadəni Mollazadə ilə səhv salmışlar. Bu qəbildən səhv fikirlər M.İsmayılovun “Şəki” (B., 1982, səh-108-109) kitabında və Əbdürrəhim Abdullayevin “Şəkinin şairləri” (“Ədəbiyyat və incəsənət”, 1989, 11 dekabr) adlı məqaləsində də təkrar olunmuşdur. Adları çəkilən mənbələrə əsaslanan müxbir Gülməmməd Məmmədzadə də H.Mollazadə haqqında bəhs etmişdir. O, “İslam” qəzetində çap etdirdiyi “İlahiyyətçi alim” adlı məqaləsində (1990-cı il 20 dekabr) Axund Hacı Məhəmmədhəsən İsmayıl oğlu Mövlazadə Şəkəvidən bəhs edərkən Hacı Şeyx Həsən Mollazadəyə

³⁹ Həm Mövlazadənin, həm də Mollazadənin doğum-ölüm tarixlərinə diqqət yetirməli.

⁴⁰ Görünür, Şeyxülislam Mövlazadənin də Bağdadda ali təhsil alması, bir müddət Gəncədə yaşaması və işləməsi, əsərlərinin “Qeyrət” mətbəsinə nəşr edilməsi bu dolaşıqlığın meydana çıxmasında rol oynamışdır.

⁴¹ Hüseyinli R. Azərbaycan ruhaniliyi (Xanlıqlar çağından sovet işğalınadək olan dövrdə), səh-189

məxsus adlarını çəkdiyimiz əsərləri də onun adına yazır. Həsən Nəsrudan tərcümə etdiyi və müsəlmanların arasında məccani yayılmaq üçün Hacı Zeynalabdin Tağıyevin vəsaiti hesabına iki cildə çap olunmuş "Tərcümeyi-Töhfeyi-Nəsrühiyyə fi əhvali-məmalikil-kürətil-ərziyyə və hiyə coğrafiyə ümumiyyətdü-düvəlü-l-ələm", iki cildə "Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran" və peyğəmbərlərin həyat və fəaliyyətinə həsr edilmiş "Tarixi müqəddəsi Ənbiya əhvalatı" adlı əsərləri olmuşdur. Adları çəkilən digər əsərlər Hacı Şeyx Həsən Mollazadənin qələminin məhsuludur.⁴²

Göründüyü kimi, Şeyxülislam Mövlazadə Şəkəvi öz dövrünə görə kifayət qədər zəngin elmi işlər yazıb nəşr etdirməyə müvəffəq olmuşdur. Bu əsərlər həm də müəllifin şəxsiyyəti və məsləki haqqında söz deməyə imkan verir. Bununla yanaşı, müəllifin ən böyük əsəri olan "Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran" təkcə onun yaradıcılığı üçün deyil, bütövlükdə Azərbaycan ilahiyyat elmi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məlum olduğu kimi, Qurani-Kərimi təfsir etmək üçün ərəb dilini bilmək, Quranın sinonimlərinin mənasını bilmək, ayələrin şəni-nüzuluna müraciət etmək, islam tarixini, peyğəmbərlərin tarixini və Quranın nazil olduğu mühitin tarixini bilmək, Quranın bütün ayələrinin həmahəngliyinə diqqətlə yanaşmaq, Məkkə və Mədinə ayələrini tanımaq, hər bir surənin məqsədinə tam nəzər salmaq və onun əsas məqsədinə tam diqqət yetirmək, Quranın üslubu və bəyan xüsusiyyətlərini bilmək lazımdır.⁴³ Şeyxülislam Mövlazadə Şəkəvi bütün bu sahələrə xiridar olan alim kimi tanınmış və buna görə də XIX əsrin sonlarından Quranın təfsiri üzərində işləməyə başlamışdır. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilində Quranın ilk təfsiri Mir Məhəmmədkərim ağa tərəfindən yazılmışdır. Bundan sonra keçən çox qısa bir müddət ərzində (cəmi iki il sonra) Mövlazadə Şəkəvinin əsərinin nəşr olunması sübut edir ki, şeyxülislam özünün bu təfsirini Mir Məhəmmədkərim ağa ilə, demək olar ki, eyni zamanda yazmağa başlamışdır. Bu barədə Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə həzrətləri yazır ki, hələ XX əsrin

⁴² Xəlilov A, Görkəmli islam tarixçisi, "İslam dünyası" qəzeti, 1993, 2 aprel

⁴³ Saivər Məhəmməd Bağır, Quran təfsirinin üsulları, səh-11-17; Lətifə Sirus, İslamın iki əsas mənbəyi, Quran və sünnə, 149-152

əvvəllərində Qurani-Kərim ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Bakı qazısı, o dövrün tanınmış ilahiyyatçısı Mir Məhəmmədkərim ağa 1904-1906-cı illərdə “Kəşfül-həqaiq ən nikətil-ayət vəd-dəqaiq” əsərini yazır. Qurani-Kərimin təfsirinə və tərcüməsinə həsr edilmiş bu əsərdə Quranın mənalari o dövrdə ən geniş yayılmış və məqbul sayılan ilahiyyat bilikləri səviyyəsində, habelə zamanın ruhuna uyğun şəkildə açıqlanmış və oxuculara çatdırılmışdır. Bir qədər sonra, 1908-ci ildə isə Şeyxülislam Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvi Tiflisdə öz təfsir tərcüməsini çap etdirmişdir. Hər şeydən əvvəl deyək ki, bu əsərlərin nəşri arasında zaman fasiləsi bir o qədər böyük olmasa da, müəlliflər tamamilə müstəqil olmağa çalışmış və Qurani-Kərimin təfsiri və tərcüməsi işində çox zəruri sayılan varislik prinsipinə kifayət qədər əhəmiyyət verməmişlər. Doğrudur, müəlliflərin istifadə etdikləri məxəzlərin bir çoxu eyni məxəzlər olduğundan mübarək Quran ayələrinin təfsiri və tərcüməsində müəyyən yaxınlıq hiss olunur, lakin Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvi Mir Məhəmməd Kərim ağadan qətiyyəən təsirlənməmiş, bəlkə də, onun tərcüməsindən heç istifadə etməmişdir. İkincisi, hər iki tərcümənin dili ağırdır, tərcümələrdə o dövr üçün, yəqin ki, aydın və anlaşıqlı olan, amma bu gün qəliz və qəribə səslənən ərəb və fars ifadələri tez-tez işlədilir, bu isə həmin tərcümələri müasir oxucu üçün bəzən anlaşılmaz edir.⁴⁴

Bəzi tədqiqatçılar alimin “Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran” əsərini tərcümə adlandırırlar. Müəllif özü də əsərin 1908-ci ildəki ilk nəşrində özünü mütərcim kimi təqdim etmiş⁴⁵, 2001-ci il Bakı nəşrində də “mütərcim” sözü olduğu kimi saxlanmışdır.⁴⁶ Məsələ burasındadır ki, Tiflis nəşri həyata keçirilən dövrdə ilahiyyat elmində “tərcümə” və “təfsir” terminləri hələ öz yerini dəqiqləşdirməmiş, paralel şəkildə işlədilmişdir. Halbuki bizim günlərimizdə bu iki anlayış bir-birindən seçilir. Yeni nəşrdə əsərin adındakı “təf-

⁴⁴ Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə, Qurani-Kərimin təfsiri və tərcüməsinin metodoloji əsasları. İslam araşdırmaları, səh-261-262

⁴⁵ Şəkəvi. Şeyxülislam Məhəmmədhəsən Mövlazadə, Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran, Tiflis-1908, səh-3

⁴⁶ Şəkəvi. Şeyxülislam Məhəmmədhəsən Mövlazadə, Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran, Bakı-2001, səh-5

sir" sözünə istinad etmək olardı. Deməli, əslində "Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran" əsəri tərcümə deyil, təfsir, Mövlazadə Şəkəvi isə "mütərcim" deyil, müfəssirdir.

Bəzən Mir Məhəmməd Kərim ağanın "Kəşful-həqayiq"ini və Məhəmməd həsən Mövlazadənin "Kitabul-bəyan"ını "tərcümə-təfsir" termini ilə əlaqələndirirlər. Bəs tərcümə-təfsir nə deməkdir?

Qurani-Kərimin tərcüməsi ilə bağlı uzun əsrlər mübahisəli fikirlər irəli sürülmüş və hətta onun başqa dilləri çevrilməsi qadağan da olunmuşdu. Bu haqda professor Süleyman Atəş yazır: "Ulu Allah dəfələrlə xatırladır: **"Biz onu ərəbcə bir Quran olaraq endirdik ki, anlayasınız"**⁴⁷. Allah kəlamı ərəb soyundan çıxan bir peyğəmbər aracılığı ilə və ilk öncə ərəb toplumundan oluşan bir çevrəyə endiyindən onların anlamaları üçün ərəb dilində endirilmişdir. Fəqət, həzrət Peyğəmbər (s) yalnız ərəblərə deyil, bütün insanlığa müjdələyici və uyarıcı olaraq göndərilmişdir. Belə olduğuna görə onu yalnız ərəblərin oxuyub anlaması yetməz. Digər insanların da onu oxuyub anlamaları gərəkdir. O, Allahın insanlığa mesajıdır. Bu mesajdakı əməllərin yerinə yetirilə bilməsi üçün anlaşılması lazımdır. Mesajını anlamaq üçün də ərəbcə bilmək lazımdır. Hər fərdin ərəbcə bilməsi və öyrənməsi nə istənə bilər, nə də mümkündür. O halda Quranın anlamının başqa dillərə çevrilməsi lazımdır. Burada tərcümənin zərurəti ortaya çıxmaqdadır.⁴⁸

Bunu əldə əsas tutaraq, "Qurani-Kərim qədimdən bəri türk və fars dillərinə tərcümə edilmişdir. Quranın elm aləminə məlum olan ilk türkcə tərcüməsi XI yüzilliyə aiddir. Cığatay ləhcəsində olduğu güman edilən bu tərcümənin bir nüsxəsi Leninqrad Şərq-şünaslıq İnstitutunun kitabxanasında, digər nüsxəsi isə Mançesterdəki Rinaldz kitabxanasında saxlanılır. Allah kəlamının oğuz ləhcəsində olan natamam bir tərcüməsi Britaniya muzeyində, 1338-ci ildə Elxanilər üçün həmin ləhcədə Şirazda yazılmış başqa bir nüsxəsi isə Türkiyədədir. Hazırda Türk dilində Quranın yüzə yaxın tərcüməsi və təfsiri mövcuddur".⁴⁹

⁴⁷ Yusif surəsi, ayə-2

⁴⁸ Atəş Süleyman. Kurani-Kerim ve yüce meali, səh-12

⁴⁹ Allahşükür Paşazadə, Quranın təfsiri və tərcüməsi tarixi, səh-26-27

Ancaq belə terminlərin dəqiqləşdirilməsi də vacibdir, çünki “tərcümə”, “təfsir” və “tərcümə-təfsir” anlayışları bir-birindən fərqlənir. “Tərcümə bir sözü bir dildən başqa bir dilə nəql etmək deməkdir. Bir sözü bir dildən başqa bir dilə nəql edərkən əsl sözün bütün özəlliklərini ifadə etməyə diqqət və etina göstərmək icabədir. Ədəbi bir sözü, bir şeiri bütün nüansları, bütün ayrıntı və özəllikləri ilə başqa bir dildə axtarmaq çox zordur. Hələ bu söz Allah kəlamı olursa, iş imkansız dönəcək bir duruma gəlir”.⁵⁰

Qurani-Kərimin Avropa dillərinə və rus dilinə tərcümələri əsas etibarilə hərfi tərcümə nümunəsidir. İ.Y.Kraçkovski Qurani-Kərimi rus dilinə məhz hərfi tərcümə etməyə çalışmışdır. Lakin təcrübə göstərmişdir ki, Allah kəlamının başqa dillərə sadəcə tərcüməsi mümkün deyildir. Həmin rus aliminin tərcüməsi nə qədər bəyənilsə də, qüsurlarla doludur və Qurani-Kərimin orijinalını əks etdirməkdən uzaqdır.⁵¹ İlahi Kitabı adicə bədii əsəri tərcümə edən kimi çevirmək mümkün olmayan bir işdir. Buna görə də Quranın tərcümələri əslində çox uğursuz iş kimi qiymətləndirilə bilər. “Zira Quran yalnız mənası ilə deyil, kəlmələri yapan hərflərin, kəlmələrin cümlədəki düzəlişi və bu düzəlişdən doğan ahəng ilə bütün olaraq bir möcüzədir... Tərcümə əslin yerini tutan sözdür. Heç bir tərcümə Quranın əslini tutmaz, Quranın bütün ecaz yerlərini yansıtamaz. Çünki Quran vəhydir... Bütün İslam alimləri Quranın eynən tərcüməsinin mümkün olmadığı və tərcüməyə Quran deyilməyəcəyi xüsusunda ittifaq halındadırlar”.⁵²

Həqiqətən də, Qurani-Kərimin tərcümədə işlədilən resipient dilin sözlərinin özünüdə izah etmədən çevrilə bilməz. Demək, Quranın tərcüməsi anlayışı özü yalnızdır – fiksiyadır. Buna görə də tarixən çevrilmələrə Quranın təfsir-tərcüməsi, yaxud tərcümə -təf-

⁵⁰ Atəş Süleyman. Kurani-Kerim ve yüce meali, səh-12

⁵¹ Akademik Kraçkovskinin tərcüməsində yalnız لا إله إلا الله “Нет божества кроме бога” tövhidinin “Нет бога кроме Аллаха” (“Allahdan başqa Allah yoxdur”, yəni “Müsəlmanların Allahından başqa heç bir allah – o cümlədən rusların boqu – yoxdur”) şəklində verilməsinə diqqət yetirmək kifayətdir. Bütün səmavi dinlərin əsas postulatı sayılan “Allahdan başqa heç bir ilahi qüvvə yoxdur” anlayışı akademikin interpretasiyasında nədənsə təhrif edilmiş və rusdilli oxucuda islamofobiya yaradılmasına yönəlmişdir.

⁵² Atəş Süleyman. Kurani-Kerim ve yüce meali, səh-12

siri demək daha münasibdir. Zənn edirik ki, təfsir-tərcümə zamanı Quranın orijinal, əsl mətninin də verilməsi vacib deyildir. Belə ki, Qurani-Kərimin 1991-ci ildə akad. Z.M.Bünyadov və akad. V.M.Məmmədəliyev tərəfindən Azərbaycan dilinə çevrilmiş mətni məhz tərcümə-təfsir adlandırılmalıdır: burada əsl mətn yoxdur, onun izahlı tərcüməsi vardır. Mətnin özünü verərək, hər ayənin və ya seçilmiş ifadənin qarşısında tərcümə-təfsirini təqdim etmək üsuluna, fərqləndirmək üçün, türklərdə olduğu kimi, "məal" və ya "məallı təfsir" demək olar. Həm də nəzərə almaq olar ki, türk dünyasında ümumiyyətlə məallı təfsirlər yazılmış və bu termin məşhurlaşmışdır. Məsələn, Elmalılı Məhəmməd Həmdü Yazarın "Haqq dini Quran dili türkcə məallı təfsiri", Fikri Yavuzun "Qurani--Kərim və Məali-alisi və Təfsiri" kimi əsərlərində həmin termin işlədilmişdir.⁵³ Bu termini qəbul etsək, onda Məhəmməd həsən Mövlazadənin "Kitabul-bəyan" əsərinin əslində "məallı təfsir" olduğu haqqında danışmaq olar. Çünki Mövlazadə Şəkəvi də özünün əsərində həm Qurani-Kərimin mətnini ayəbəayə təqdim edir, həm də onların tərcümə-təfsirini verir. Beləliklə, Qurani-Kərim indiyədək başqa dillərdə 1) təfsir olunmuş, 2) uğursuz tərcümə edilmiş, 3) tərcümə--təfsir edilmiş 4) məallı təfsir edilmişdir.

"Kitabul-bəyan" həqiqətən "tərcümə-təfsirdir", buna görə də uğurlu əsər kimi qiymətləndirilir, lakin həm də Quranın mətni bütövlükdə təqdim edildiyi üçün ona "məallı təfsir" demək daha düzgündür.

Türkiyə alimi Əli Turqut "müfəssirlərin durum və tutumlarına görə" (daha dəqiq desək, mətnin məzmununa və təfsirin meto-duna görə) indiyədək yazılmış təfsirlərin iki qismə bölündüyünü göstərir: rəvayət təfsirləri və dirayət təfsirləri.

Rəvayət təfsirləri ayətlərin yenə Qurandakı ayələrlə, həzrət Peyğəmbərin və səhabənin sözləri ilə açıqlanmasıdır. Bu cür təfsir başlanğıcda rəvayətlə başlamış, həzrət Peyğəmbərdən səhabəyə, onlardan da tabiiyə intiqal etmişdir. Daha sonra rəvayətlər toplanmış, təfsirlər tədvin edilmişdir. Təbərinin "Cameul-bəyan", Əbul-leys Səmərqəndinin "Təfsir", əl-Vahidinin "əl-Vəciz fi təfsiril-

⁵³ Atəş Süleyman. Kurani-Kerim ve yüce meali, səh-23

Quranil-əziz”, əl-Bəğavinin “Cəalimut-tənzil”, İbn Atiyyənin “əl-Muhərrərul-Vəciz”, İbn Kəsirin “Təfsirul-Quranil-azim”, Siyutinin “əd-Durrul-mənsur”, Cəmaləddin Qasiminin “Məhasinut-təvil” təfsirləri və s. rəvayət təfsirlərinə aid edilir. Lakin bu təfsirlərdə uydurma xəbərlərin çoxluğu, israiliyyatın müdaxiləsi və istinadların olmaması⁵⁴ onların zəif cəhəti kimi qiymətləndirilir və elmi dəyərində xələl gətirir.

Dirayət təfsirləri isə (ərəbcə *دراية* “bilik, elm, məlumatlılıq” deməkdir) “sadəcə rəvayətlə kifayətlənməyib, dil, ədəbiyyat, din və çeşidli bilgilərə dayanılaraq edilən təfsirlərdir. Genişlənən İslam sınırları içində ərəb olmayanlara ərəbcəni, dolayısı ilə Quranı öyrətməyə ehtiyacı dirayət təfsirlərinin yazılmasına səbəb olmuşdur”.⁵⁵ Fəxrəddin Razinin “Məfatihul-ğeyb” (“Təfsiri-Kəbir”), Qazı Beyzavinin “Ənvarut-tənzil və əsrarut-təvil”, Nəsəfinin “Mədarikut-tənzil və həqayiqut-təvil”, əl-Xəzinin “Lubabut-təvil fi məanit-tənzil”, Əbu Həyyanın “ıl-Bəşrul-mühit”, Xətib Şirbininin “əs-Siracul-munir”, Əbussəud əfəndinin “İrşadul-aqlis-səlim ilə məzayeyil-Quranil-Kərim”, əl-Musənnanın “Məcəzul-Quran”, Zəməxsərinin “əl-Kəşşaf ən həqiqətit-tənzil”, Əbu Cəfər ət-Tusinin “Təfsiri-Tibyan”, Əbuləli ət-Təbərsinin “Məcməul-bəyan li ulumil -Quran” kimi bir sıra əsərləri dirayət təfsirlərinə nümunə sayılır.⁵⁶

Göründüyü kimi, Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvinin “Kitabul-bəyan” təfsirinin qaynaqları da dirayət təfsirləri cərgəsinə daxildir. Deməli, Azərbaycan alimi dirayət təfsirlərinə üstünlük vermiş və onların təsiri altında öz əsərini də bu şəkildə yazmışdır. Digər tərəfdən, əlimizdə olan bir neçə rəvayət və dirayət təfsirlərinin quruluş və üslubunu müqayisə etdikdə məlum olur ki, rəvayət təfsirlərinin əvvəlində (misal üçün, İbn Kəsirin təfsirində) hədis verilir, ayrı-ayrı ayələr barədə, onların açılışı haqqında səhabələrə və bəzən Peyğəmbərin (s) özünə gedib çıxan fikirlər ağızdan-ağıza keçmə yolu ilə, bu barədə kimin kimdən nə eşitdiyi istinad mənbəsi təqdim olunmadan sadalanır, sonra müəllifin qənaəti verilir və *اعلم الله* “Allah (hamıdan daha çox) bilir” ifadəsi təqdim edilir. Dirayət

⁵⁴ Turqut Ali. Tefsir üsulu ve kaynakları, səh-236-250

⁵⁵ Turqut Ali. Tefsir üsulu ve kaynakları, səh-236

⁵⁶ Turqut Ali. Tefsir üsulu ve kaynakları, səh-251-299

təfsirlərində, o cümlədən "Kitabul-bəyan"da bu yoxdur. Şeyxülislam Mövlazadə birbaşa ayənin orijinalını verir, yaxud ayədən bir parçanı (seçilmiş ifadəni) ərəbcə təqdim edir, sonra onun tərcüməsini verib, təfsirinə keçir. Bu, dirayət təfsirlərinə xas olan elmi metoddur. Buradan da belə qəti qənaətə gəlirik ki, Mövlazadə Şəkəvinin "Kitabul-bəyan" əsəri əsl elmi təfsirdir və özünün metodoloji əsasları ilə, elmi qaynaqlara bağlılığı ilə tarixən yazılmış yüzlərlə təfsirlər içərisində layiqli yer tutur, aktuallığını itirməmiş bir məxəz kimi bu gün də Azərbaycan elminin inkişafında özünəməxsus rol oynaya biləcək ilahiyyat əsəri kimi qiymətlidir.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, hazırda müstəqil Azərbaycanın ali tədris ocaqlarında, şərqşünaslıq və ilahiyyat elmlərinin tədris edildiyi fakültələrdə, dini mədrəsələrdə Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvinin "Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran" əsərindən elmi mənbə kimi səmərəli istifadə edilir. Bunun üçün kitabın yalnız dilini müasirləşdirməklə transfoneliterasiya çapını həyata keçirmək lazım idi ki, bu işi də 2001-ci il nəşrində Əli Novruz oğlu Nurməmmədov və İntiqam Vahid oğlu Rüstəmov həyata keçirmiş, ancaq təəssüf ki, onun strukturunu dəyişdirərək Qurani-Kərimin orijinal mətnini kitabdən çıxarmışlar. Bununla yeni nəşr artıq məal deyil, tərcümə-təfsir formasını almışdır.

"Kitabul-bəyan" təfsiri bizim günlərimizdə də keçən əsrin əvvəllərində Azərbaycanda oynadığı rolu oynayır. Xalqın dini məarifinin yüksəldilməsi və milli ilahiyyat elminin sonrakı inkişafı üçün onun əhəmiyyəti olduqca böyükdür.

II FƏSİL

ŞEYXÜLİSLAM MƏHƏMMƏDHƏSƏN MÖVLAZADƏ ŞƏKƏVİNİN “KİTABUL-BƏYAN Fİ TƏFSİRİL-QURAN ƏSƏRİNİN TƏFSİR ELMİNDƏ YERİ

2.1. “Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran” haqqında ümumi məlumat

“Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran” Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvi tərəfindən qələmə alınmışdır. Təfsirin birinci cildi “Fatihə” surəsindən “Kəhf” surəsinə qədər olan surələri, ikinci cildi isə “Kəhf” surəsindən sona qədər olan surələri əhatə edir. Kifayət qədər əhatəli olan bu təfsir kitabı bir neçə dəfə çap olunub. Neçənci ildə qələmə alındığı bilinməyən “Kitabul-bəyan” ilk dəfə bir əsr öncə, yəni 1904-cü ildə Qumda çap edildi. İkinci dəfə isə 1978-ci ildə yenə Qumda çap olunub. Daha sonra “Kitabul-bəyan”ın 3-cü çapı Bakıda 1990-da olmuşdur. Bu Azərnəşr cəpevi tərəfindən həyata keçirilmişdir. Yuxarıda bəhs etdiyimiz nəşrlərin hamısı Azəri dilində Ərəb əlifbasıyla çap edilib. 2001-ci ildə isə Bakıda kiril əlifbasıyla Əli Novruz oğlu Nurməmmədov və İntiqam Vahid oğlu Rüstəmovun qələmiylə Minarə yayınevi tərəfindən çap edilmişdir. Saydığımız bu nəşrlərin hamısı iki cild halındadır. Şiə müfəssiri olan Şəkəvi təfsirində şiə əsaslarına böyük üstünlük vermişdir. Şəkəvi bəzi yerlərdə imamiyyə məzhəbini təəssübkeşliklə müdafiə edir.

Şəkəvi Allaha həmd Peyğəmbərinə salat və salam etdikdən, onun əhlinə və xəlifələrə və bütün səhabələrə salam və rəhmət dilədikdən sonra təfsirin yazılma məqsədini bildirir. Şəkəvi sonra acizliyini dilə gətirərək, Quranın ərəbcə olduğunu və bunu bir çox qardaş və bacıların başa düşmədiyini bildirir. Quranın oxunduğunu amma ərəb dilində olduğu üçün başqa tərcümələrə ehtiyac olduğunu yazır. Sonra həm öz istəyinə həm də həmdinlərinə xidmət etmək üçün, onların Quranın hökmlərini öyrənib əməl etmək, qadağalarını bilib ondan çəkinmək üçün yazdığını dilə gətirir. Həmçinin camaat başa düşsün deyə tərcüməni mötərizə, təfsiri isə mötərizə xaricində yazdığını bildirir.

Şəkəvi niyyətinin səmimi olduğunu, İslama xidmət etmək olduğunu bildirərək bizdən dua etməyimizi istəyir.⁵⁷

Təfsir elminin Qurani-Kərimin tam başa düşülməsində və şərhində böyük rolu olmuşdur.

Məlum olduğu kimi, "insan iki yolla Allahı dərk edə bilər:

- 1) qəlbən və fitri hisslərlə,
- 2) ağıl və dəlil-sübutlarla.

Birinci yolun əsasını daxili hisslər təşkil etdiyi halda, ikinci yol idraka və dəlillərə əsaslanır. Allahı fitrən və qəlbən tanımaqda bəşəriyyətin heç bir dəlil-sübuta ehtiyacı yoxdur. Əksinə, o anadangəlmə Allahsevərlik xüsusiyyətləri sayəsində nəzərlərini Allaha dikmişdir. İslam alimləri bunu "fitrət" adlandırırlar. İkinci halda isə onun yol göstəriciləri dəlil-sübutlar, təfəkkür və şüurdur".⁵⁸

Qurani-Kərimin özündə elmə, insan təfəkkürünə, şüura böyük qiymət verilməsi Allahı dərkən ikinci yolunun da vacibliyini göstərir. Bu barədə Doktor Kərim əs-Seyyid Qənim yazır:

يقول الحق جل و علا (شهد الله انه لا اله الا هو و الملائكة و اولو العلم قائما بالقسط، لا اله الا هو العزيز الحكيم) /ال عمران/ ١٨، هكذا يشهد الله سبحانه و تعالى اولى العلم على اجل مشهود عليه و هو توحيده، و هذا يدل على فضل العلم و علو منزلته من وجوه عدة منها: استدلل الله سبحانه نفسه ثم خيار خلقه و هم ملائكة و العلماء من عباده⁵⁹

"Allah-Təala "Ali-İmran" surəsinin 18-ci ayəsində buyurmuşdur ki, *Onun Özündən başqa heç bir ilahi qüvvə yoxdur. Mələklər və elm sahibləri də Haqqa tapınaraq, O qüvvət və hikmət sahibindən başqa, ibadətə layiq heç bir varlıq olmadığına şəhadət verdilər*". Beləliklə, *Sübhənallah-Təala elm sahiblərinin Onun tövhidinə şəhadət verdiklərini buyurur və bu elmin və onun mənziləsinin fəzilətini bir neçə cəhətdən sübut edir: Sübhənallah özü nəticə çıxararaq öz xəlfini seçmişdir ki, bunlar da onun qullarından olan mələklər və alimlərdir*".

Deməli, insan fəaliyyətinin bir sahəsi kimi elm Allah-Təalanı dərk etmə yolu olmuş, tövhidə xidmət etmişdir. Bununla da insan təfəkkürünün və şüurunun Allah-Təalanı dərk etməyə yönəldilməsi

⁵⁷ Şəkəvi, "Kitabul-bəyan", Bakı-2001, I cild, səh-2.

⁵⁸ Allahşükür Paşazadə, Qafqazda islam: tarix və müasirlik, səh-47

⁵⁹ Abdullah Məhəmməd Nəqrati, Təğyidi alə surətil-İxlassəh-15,

üçün geniş üfüqlər açılmış, bu da təfsir elminin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Allah kəlamını dərk etməyin şüurlu yolu, təfsir elmi haqqında Qurani-Kərimin özündə verilmiş ayələr, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin fikirləri böyük maraq doğurur:

“...Sənə də Quranı nazil etdik ki, insanlara onlara göndəriləni (hökmləri, halal-haramı) izah edəsən və onlar da düşü-nüb dərk edərlər”.⁶⁰

“...Halbuki onların yozumunu (həqiqi mənasını) Allah-dan (yaxud Allahdan və elmdə qüvvətli olanlardan) başqa heç kəs bilməz”.⁶¹

Həzrəti Əli (ə) buyurub: “Fikirləşmədən Quran oxumağın xeyri yoxdur... Quranın ayələrini fikirləşin... Quranın həqiqətlərini başa düşün, çünki o, qəlblərin baharıdır”.

İmam Məhəmməd Baqir (ə) buyurub: “Həqiqətən, elmdən bizə verilən şeylər Quranın təfsiri və hökmləridir”⁶²

Təfsir elminin fərzi-kifayə olduğu və üç əsas elmin birinci sırasında durduğu haqqında alimlər yekdil fikrə gəlmişdir. Haqqında danışılan üç elm bunlardır: 1) Quran elmləri, 2) hədis elmlər və 3) fiqh elmi. Digər elmlər bu elmlərin alətidir.⁶³

Buna baxmayaraq, bir sıra hədislər insanın öz rəyinə əsasən təfsiri qadağan edir⁶⁴, çünki Qurani-Kərimin həqiqətlərini heç də hər kəs başa düşə bilməz. “Elə bir sıra dini mənbələr də qeyd edir ki, din cahilin əlində cahilliyə xidmət edir, aqilin əlində aqilliyə. Dini mənbələr, müqəddəs kitablar elə bir elmdir ki, onunla yalnız müdrik insanlar məşğul olmalıdırlar”.⁶⁵

Buna görə də Həzrəti-Rəsuli-Əkrəm (s) buyurub ki, hər kəs Quranı öz rəyi ilə (öz bildiyi kimi) təfsir etsə, özünün cəhənnəmdə oturan yerini hazır görsün.

⁶⁰ Nəhl surəsi, ayə-44

⁶¹ Ali-İmran surəsi, ayə-7

⁶² Tələfi Əliəkbər, Quranın fəzilətləri, səh-17-21

⁶³ Sadıqsoy Abdullah, Nahçıvaninin təfsir yöntemi, səh-38

⁶⁴ Mir Məhəmməd Kərim ağa, Kəşfil-həqayiq, səh-87

⁶⁵ İbrahimov Hacı Səbuhi, Şərq peripatetizmi və islamda imamilik, səh-35

Həzrəti Əli (ə) buyurub: "Quranı öz rəyinlə təfsir etməkdən çəkin, məgər ki, onu alimlərdən öyrənmiş olasan".⁶⁶

Beləliklə, Allah kəlamını öyrənib şərh etmək səlahiyyəti yalnız alimlərə verilir, ancaq hər alim də buna girişə bilməz. Bu barədə akademik V.M.Məmmədəliyev yazır: "Quran təfsiri İslam aləmində ən çətin elm hesab olunur. Təfsirə yalnız elmdə müctəhidlik mərtəbəsinə yetişən alim cürət edə bilər. Qurani-Kərimi təfsir etməyə girişən müctəhid iyirmi ana (əsas) elmi və ondan ayrılan altmış qolu mükəmməl bilməlidir ki, bunların da məcmuu səksən elm təşkil edir. Həmin elmlərə dərinlən yiyələnməyən şəxsin etdiyi Quran təfsiri yarımçıq, naqisdir ki, bu da böyük günah sayılır".⁶⁷

Təfsir elmi Peyğəmbərimizin (s) öz dövründən təşəkkül tapmağa başlamışdır. Bütün faktlar göstərir ki, Allah kəlamının ilk təfsirçisi də elə Rəsuli-Əkrəm (s) olmuş⁶⁸, şəxsi izahları ilə əslində təfsir elminin əsasını qoymuşdur. "Qurani-Kərimin mənasını yalnız Məhəmməd əleyhissəlam anlayar" bunu açıq-aydın sübut edir.

Əhdi-Nəbi dövründə Quranda yazılmış ayrı-ayrı sözlərin və gizli məqamların təfsirini Peyğəmbərdən (s) xahiş edir, özlərinin həyatında onun cavablarından istifadə edirdilər.⁶⁹ Məhəmməd Həmidullah yazır ki, bəzi müsəlmanlar müqəddəs kitabda istifadə olunan müəyyən terminlərin mənasını Həzrət Peyğəmbərdən (s) soruşmağa ehtiyac duyurdular və bunu adət halına salmışdılar.⁷⁰

Türkiyə alimi Əli Turqut yazır: "Həzrət Peyğəmbər konuşma yönündən ərəbin fəsilələrindəndi. Konuşma sırasında hərəkət və mimiklərilə müşkül və qapalı olan nöqtələri açıqlamış oluyordu... Həzrət Peyğəmbərin Quranı təfsir etdiyini müxtəlif hədis məcmuələrindəki rəvayətlərdən öyrənməkdəyik... Təxsis, Təşdid, Təyid, İzah, Bəyan, Tətbiq, Təmsil, Rəmz və İşarat həzrət Peyğəmbərin təfsirinin bəlgirgin özəllikləri olaraq görülmüşdür".⁷¹

Akademik V.M.Məmmədəliyev və başqa ilahiyyatçı alimlər

⁶⁶ Tələfi Əliəkbər, Quranın fəzilətləri, səh-20

⁶⁷ Şəkəvi, Kitabul-bəyan, səh- 21

⁶⁸ Allahşükür Paşazadə, Quranın təfsiri və tərcüməsi tarixi, səh-9

⁶⁹ Məhəmməd Əfifi, Muxtarati min əl-qəsəs, səh-26

⁷⁰ Həmidullah Məhəmməd, İslama giriş, səh-58-59

⁷¹ Təfsir üsulu və kaynakları, səh-224

qeyd edirlər ki, Məhəmməd Peyğəmbər (s) insanlara dini və dünyəvi həyatda öz sünnəsinə uyğun orta bir yol tutmağı tövsiyə etmişdir.⁷² Bu məsələ ilə əlaqədar Mövlana Məhəmməd Əli qeyd edir:

فى حياة النبي كان نقل افعال الرسول صلى الله عليه وسلم، و اقواله من شخص الى اخر امرا ضروريا – و فى واقع الامر كان النبي صلى الله عليه وسلم بنفسه يصدر تعليمات بنقل ما يقول الى الناس. لذلك عندما استقبل النبي صلى الله عليه وسلم وفدا من قبيلة ربيعة فى الايام الاولى فى المدينة اعطاهاهم تعليماته و طلب منهم ان يذكروا هذا و ان ينقلوه الى من خلفهم... و هناك دليل تاريخي واضح، فكلما اعتنق بعض الناس الاسلام كان الرسول صلى الله عليه وسلم يرسل معهم المبعوثين الذين يعلمونهم القرآن و يشرحون لهم كيفية اداء الفرائض التى فرضها القرآن

*“Peyğəmbərin (s) həyatında olmuşdur ki, onun əməlləri və kəlamlarını insanlar zəruri bir iş kimi bir-birinə ötürmüşlər. Peyğəmbər (s) özü də insanlara dediklərini yaymağı tapşırırmışdır. Buna görə də Peyğəmbər (s) Mədinədə olduğu ilk günlərdə Rəbə qəbiləsinin nümayəndələrini qəbul edərkən onları təlimatlandırmış və tapşırırmışdır ki, bunların hamısını yadda saxlasınlar və xələflərinə çatdırsınlar... Burada aşkar tarixi fakt vardır. İnsanlar İslamı qəbul etdikcə, Peyğəmbər (s) onlara nümayəndələr göndərir və bu nümayəndələr insanlara Qurani-Kərimi öyrədir, Quranın fərzlərini şərh edirdilər”.*⁷³

İlahiyyat elmi öyrədir ki, “İslam ehkamına görə, Qurani-Kərimdəki elm və bilgilər üç qismdir. Birinci qismə Allahın isimləri və sifətləri daxildir ki, Ulu Tanrı onların mahiyyətini heç bir bəndəsinə bildirməmişdir. Onları Allahdan başqa heç kəs bilməz. İkinci qismə daxil olan bilgilər yalnız Məhəmməd əleyhissəlamə bildirilmişdir. Peyğəmbərimiz onları yaxın səhabələrinə, səhabələr özlərindən sonra gələn tabiinə, tabiinlər özlərindən sonra gələnələrə öyrətmişlər. Beləliklə, bunlar Qurani-Kərimin müxtəlif mənələrə gələn müştəbih ayələridir ki, onları Peyğəmbər əleyhissəlam özü və onun varisləri – elmdə qüvvətli olan alimlər, müctəhidlər bilir. Üçüncü qismə daxil olan bilgiləri Allah Məhəmməd əleyhissəlamə öyrətmiş və ona həmin bilgiləri öz ümmətinə də öyrətməyi əmr

⁷² Məmmədəliyev Vasim, İslam və gənclik, səh-34

⁷³ Mövlana Məhəmməd Əli, Dinul-İslam, səh-50

etmişdir. Bu bilgilər də öz növbəsində aşağıdakı iki qismə ayrılır:

1) Qədim insanların, keçmiş ümmətlərin həyat və məişətinə, tarixinə aid olan hekayətlər (qisəs);

2) Allahın dünyada, axirətdə yaratmış olduğu və yaradacağı şeylər haqqındakı məlumatlar (əxbər).

Bu bölgünün birinci qisminə aid olan bilgilər ağılla, təcrübə ilə deyil, Peyğəmbərin (s) dedikləri, söylədikləri ilə anlaşıla bilər. İkinci qismə daxil olan bilgilər isə ağıl, təcrübə və elmin gücü ilə anlaşıla bilər. Yuxarıda deyilənlər Qurani-Kərimi təfsir etməyin nə qədər çətin nə qədər məsuliyyətli olduğunu göstərir⁷⁴ Digər tərəfdən isə, buradan aydın olur ki, təfsir elmi Peyğəmbərin (s) özünün iştirakı olmadan meydana gələ bilməzdi: hamıdan qabaq Həzrət (s) öz bildiklərini başqalarına çatdırmalı, Müqəddəs Kitabın ayrı-ayrı ayələrinin sirlərini onlara açıqlamalı idi. "Əlbəttə, Rəsuli-Əkrəm mütəşabihat ayatın təvil və təfsirinə alim olub və bəyan buyurmuşdur və o həzrətin bəyanatı üləmayi-elamə yetişmişdir".⁷⁵

Bununla yanaşı, A.Əlizadə haqlı olaraq qeyd edir ki, Quranın təfsiri Peyğəmbər dövründən başlanır və ilk müfəssir də Peyğəmbərdir, amma o, "bir elm kimi İmam Əlinin (ə) dövründə inkişaf etməyə başlamışdır".⁷⁶

Beləliklə, "Peyğəmbər (s) dönəmində təfsirin iki təməl qaynağı vardı ki, birincisi Rəsulillahın (s) özü, ikincisi Qurani -Kərim idi: Quranın hər hansı bir yerində qapalı olan bir ayə başqa bir yerdə açıqlığa qovuşdurulmuşdur. Buna görə də Quranı təfsir etməyə çalışan hər kəsin müraciət edəcəyi ilk qaynaq Quranın özü və onun ilk müfəssiri Həzrət Peyğəmbər (s) olmalıdır".⁷⁷

Təfsir tarixində ənənəvi olaraq bu elmin ilk nümayəndəsi Məhəmməd peyğəmbərin (s) əmisi oğlu Abdullah ibn Abbas sayılır. O, "Tərcumanul-Quran" təfsirinin müəllifi kimi tanınmış, m. 686-cı ildə vəfat etmişdir.⁷⁸

و نظرة الى تفسير القرآن و تفسير غريبه نجد ان ابن عباس رضى الله عنه

⁷⁴ Axudzadə Mirzə Əbu Turab, səh-XXI-XXII

⁷⁵ Cəfərov Ceyhun, Quranın elmi möcüzələri, səh-25

⁷⁶ Aygün Əlizadə, Qurani-Kərimin təfsirləri, səh-92

⁷⁷ Şahin M.Abdülfettah, Şübhələr və çıxış yolları, səh-40-41

⁷⁸ Крачковский. И.Ю. Коран Пер. акад. М, səh-233

كان اول من ادلى بدلوه فى هذا الميدان، كما كان حجة فى ذلك، فترك لنا ما اثر عنه فى غريب القرآن مشيرا الى لغات القبائل، و تفسيره لغريب القرآن بمعنى ما جاء فى الشعر العربى ، و اخيرا كتابه تفسير القرآن الكريم المعروف بتفسير ابن عباس⁷⁹

“Quranın və onun ecəzkarlığının təfsirinə nəzər saldıqda görürük ki, İbn Abbas (r.a.) bu sahədə küllünc çalan ilk şəxs və şübhə doğurmayan nüfuz sahibi olmuş, özündən sonra Quranın ecəzkarlığını qəbilə dillərinə əsasən şərh edən və Quranın mənalarını ərəb şeiri ilə izah edən “Təfsiri-İbn Abbas” adlı bir əsər qoyub getmişdir”.

Həmçinin Peyğəmbərin (s) səhabələrindən Əli ibn Əbu Talib (ə), Abddulah ibn Məsudun, Ubeyy ibn Kəbin, Əbu Musa əl-Əşərinin, Zeyd ibn Sabitin, Abdullah ibn Zübeyrin təfsirləri elm aləmində yüksək qiymətləndirilmişdir⁸⁰ ki, bu da təsadüfi deyildir. Çünki Peyğəmbərlə (s) birbaşa ünsiyyət saxlamış bu alimlər, təbii ki, onun hədislərdə qeyd olunan əməllərinin və söhbətlərinin birbaşa canlı şahidləri olmuş, məhz bu ünsiyyətin təsiri ilə öz təfsirlərinin mötəbərlik səviyyəsini təmin etmişlər. Axı Mövlana Məhəmməd Əlinin yazdığı kimi, hədislərdən istifadə olunması təfsirin mötəbərliyini artırır (و الحديث نفسه يعتبر تفسير القرآن).⁸¹ Səhabələrin şahidliyi isə düzgün hədisə bərabər idi. Beləliklə, onların təfsirləri klassik təfsirçilik məktəbinin meydana gəlməsində mühüm rol oynamış, təfsir elminin inkişafına təkan vermişdir. Hicrətin ikinci yüzilliyində Əban ibn Tağlib, Müqatil ibn Süleyman əl-Bəlxî, Əli ibn Həməzə əl-Kisai, Əbu Feyd əs-Südüsi, Yəhya ibn Səlam, üçüncü əsrdə Yəhya ibn əl-Mübarək əl-Yəzidi, ən-Nəzr bin Şəmil, Qutrub, Əbu Ubeydə, əl-Əsməi, əl-Əxfai əl-Ausət, Əbu Ubeyd əl-Qasim bin Səlam, İbn Quteybə, dördüncü əsrdə İbrahim bin əs-Sirri bin Səhl Əbu İshaq, əl-Həkim ət-Tirmizi, Məhəmməd bin Əziz, Əbu Cəfər ən-Nühas, İbn Xaluyə, sonrakı yüzilliklərdə Əbu Ubeyd əl-Hərəvi, Məkki bin Əbu Talib əl-Qeysi, əl-Hüseyn bin Məhəmməd əd-Damğani, ər-Rağib əl-İsfahani, əz-Zəməxsəri, Cəmaləddin Əbulfərəc bin əl-Cövzi, Kəmaləddin ibn əl-Ənbari

⁷⁹ Məhəhhəd Əfifi, Muxtaratu min əl-Qəsəs, səh-36

⁸⁰ Turqut Ali, Tefsir üsulu və kaynakları, səh-225

⁸¹ Dinul-İslam, səh-52

kimi saysız-hesabsız təfsir alimləri yetişmiş, bu elmin inkişafında və zənginləşməsində böyük xidmətlər göstərmişlər.⁸² "Qurani-Kərimə orta əsrlərdə yazılmış məşhur təfsirlər içərisində Təbərinin, Əbu Həyyanının, Fəxrəddin Razinin, Beyzavinin təfsirlərini, Zəməxşərinin "Kəşşaf", Cəlaləddin Məhəlli və Cəlaləddin Siyutinin "Təfsir əl-Cəlleyn", Şeyx Təbərinin "Məcmə əl-bəyan" əsərlərini, eləcə də "Təfsiri-Əbi-Səud", "Təfsiri-Səfi" və başqalarını göstərmək olar. Qurani-Kərimin sufi təfsirinə, rəmzi yozumuna həsr edilmiş əsərlər içərisində Mühyiddin ibn Ərəbinin məşhur təfsiri, həmçinin Cəlaləddin Ruminin Allah kəlamının batınini, daxili mahiyyətini anlamaq üçün əvəzsiz qaynaq olan "Məsnəvi"-si xüsusi yer tutur".⁸³

Belə elmi şəkildə əsaslandırılmış və təfsir elmində yüksək qiymətini almış əsərlərlə yanaşı, uzun illər boyu Qurani-Kərim mətnindəki hərəkətlərin yerni dəyişdirməyə və bununla ilahi mətni təftiş edərək öz siyasi, partiya və təriqət məqsədlərinə çatmaq üçün yalnız özlərinə sərf edən "təfsirlər" yazmağa çalışan qüvvələr də olmuşdur. Məsələn, h. 354/m. 965-ci ildə vəfat etmiş ilahiyyatçı əl-Əttar Quranın oxunuşunda yalnız samitləri olduğu kimi saxlamaqla saitləri (hərəkətləri) dəyişdirməyi caiz sayırdı. O göstərirdi ki, söz köklərini və formalarını klassik ərəb dilində mənə verə biləcək hər hansı şəkildə salmaq olar. Onun bu hərəkətini çuğullayandan sonra əl-Əttar fəqihlərin və müqrilərin divanına dəvət olunmuş, burada öz mövqeyini müdafiə edə bilməyib, hətta yazılı şəkildə tövbə etmişdi. H. 398/m. 1008-ci ildə qəflətən Allah kəlamından çox fərqlənən yalançı bir "Quran" nüsxəsi yayılmağa başlayanda şayiə buraxmışdılar ki, bu nüsxənin tərtibçisi məşhur zahid İbn Məsuddur. Həmin nüsxəni tonqalda yandırmışdılar. Bundan başqa, obyektiv, bilgisizlikdən buraxılan səhvlər də yayılırdı. Məsələn, h. 351/m. 962-ci ildə Bağdadda vəfat etmiş mötəzilə təriqətinin nümayəndəsi ən-Nəqqaş 12 min vərəqlik bir təfsir yazmış, ancaq Siyutinin dediyinə görə, "hədislərdə yalana varmışdı". Yaxud Şimali Misirdən olan Ədfulu Əbu Bəkr (h. 388/m. 998-ci ildə vəfat etmişdir) 120 cildlik təfsir yazmış, bu rekord yalnız bir əsrdən sonra başqa bir mötəzili Abdussəlam

⁸² Məhəmməd Əfifi, Muxtaratu min əl-Qəsəs, səh-57

⁸³ Tələfi Əli Əkbər, Quranın fəzilətləri, səh- XXII

əl-Qəzvini (h.483/m.1090 vəf.) tərəfindən yenilmiş, o da öz növbəsində, Siyutinin məlumatına görə, 300, Sübkinin yazdığına görə isə 700 cildlik təfsir yaratmış, bunun 7 cildini təkcə Fatihə surəsinə həsr etmişdi. Ancaq bunlar ayrı-ayrı təriqətləri təmsil etdiklərindən və ya bilməyərəkdən öz təfsirlərində müxtəlif nöqsanlara və mübahisəli məsələlərə yol vermişdilər.⁸⁴ Belə səhvlərdən biri haqqında danışan Mövlana Məhəmməd Əli qeyd edir:

فكثيرا من المفسرين خلطوا الاحاديث بالقصص المسيحية و اليهودية و
رووها على انها روايات حقيقية.⁸⁵

“Bir sıra təfsirçilər hədisləri xristian və yəhudi qissələri ilə qarışdırmış və onları həqiqi rəvayətlər kimi təqdim etmişlər”.

Beləliklə, on dörd əsrlik bir dövrdə, ilahi Kitabımız nazil olandan bəri insanlar bu kitabda verilmiş azadlıqlardan, insan idrakının işə salınması üçün açılan üfüqlərdən istifadə edərək Allah kəlamını öyrənməyə və şüurlu şəkildə dərk etməyə çalışmış, bu yolda eniş-yoxuşlarla rastlaşsa da, özləri üçün yeni bir fəaliyyət sahəsi – təfsir elmini yaratmışlar. Əsl alimləri nəzərdə tutan Azərbaycan alimi Əbu Turab Axundzadə ümumiyyətlə təfsir elminin mənzərəsisini ümumləşdirərək qeyd etmişdir ki, “cəmiyi-müfəssirlər cəmiyi-ayati-Qurani-şərifdə müxtəlif olmayıblar. Bəlkə, əksər ayati-Qurani-şərifdə müttəfiq olublar”.⁸⁶ Onlardan hər biri Quran ayələrinə vəqif olmağın yeni-yeni yollarını araşdıraraq, təfsirçiliyin müasir elmlər səviyyəsinə qalxmasında özlərinə xas rol oynamışlar. Təsadüfi deyil ki, bu gün də bütün müsəlman ölkələrində təfsir elmi fəaliyyətini davam etdirir və müfəssirlər Qurani--Kərimin ayələrini hazırkı dövrün elmi tapıntıları baxımından şərh etməkdə davam edirlər (Qurani-Kərimin müxtəlif ayələrində yığcam, dolğun və hikmətli üsulda qeyd edilən bəzi elmi həqiqətlər yalnız XX əsrin texnologiyası ilə kəşf edilmişdir deməli, bizim dövrümüzdə İlahi ayələrin başqa bir prizmadan da təfsir edilməsi imkanı yaranmışdır).⁸⁷

⁸⁴ Кулматов Н. Фахреддин Рази. Душанбе: Дониш, 1980, səh-167-169

⁸⁵ Mövlana Məhəmməd Əli, Dinul-İslam, səh-67

⁸⁶ İslamın təfriqəsi səbəbləri, səh-22

⁸⁷ Eyyubzadə Mirkazim, Quranın təfsirində Quran və Sünnət, səh-35

İslamın ilk çağlarında yazılan təfsirlər Qurani-Kərimin orijinal dilində idi: ilk ərəb təfsirçilər də, əcəm müfəssirlər də öz əsərlərini elmin dili sayılan ərəb dilində qələmə alırdılar. Lakin hicrətin IV əsrində cərəyan edən ideoloji toqquşmalar ortodoksal məktəblərlə yanaşı, mötəzili, zeydi və ələvi müxalifətinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdu. Əl-Əşəriyə əsaslanan İsveçrə alimi Adam Mets yazır ki, bu təriqətlərin arxasında Babilistana (Mesopotamiyaya) köçüb gəlmiş və ya İsfahanda məskunlaşmış farslar dururdular. Beyinləri zərdüştləklə qarışmış bu alimlər bir sıra tələbələr yetişdirmişdilər (Əbu Abdullah əd-Dai, Əbu Abdullah əl-Bəsri, ər-Rəvandi, ər-Rummani və b.). Onlardan biri olan əl-Cübbai həтта cürət edib Qurani-Kərimə fars dilində təfsir yazmışdır.⁸⁸

Beləliklə, qeyri-ərəb dilində ilk təfsirin meydana gəlmə tarixçəsi əslində obyektiv elmi deyil, qərəzli səciyyə daşımışdır və buna görə də əl-Cübbai (h.303/m.915 vəf.) təfsiri alimlərin diqqətini cəlb etməmişdir.

Məlum olduğu kimi, Quran ayələrinin başqa dillərdə verilməsinin mümkünlüyü ilahiyyatçılar arasında həmişə mübahisə doğurmuşdur.

Ecazul-Qurana görə, Allah kəlamının başqa dillərə çevrilməsinə yasaq qoyulduğundan Qurani-Kərim uzun əsrlər ərzində başqa dillərə tərcümə edilməmişdir. Ancaq Kitabın əlyazma nüsxələri tərtib edilərkən ərəb dilini öyrənə bilməyən qeyri-ərəb müsəlmanlar üçün kəlmələrin altında onların söz təfsiri verilmiş və bu, ayələrin qeyri-ərəb müsəlmanlar tərəfindən əxz olunmasına, dinin yayılmasına çox müsbət təsirini göstərmişdir. Belə təfsirləri qeyri-ərəb dillərində ilk ibtidai təfsir forması kimi qiymətləndirmək olar. Sonralar farsca və osmanlıca təfsirlərin yaradılmasında belə tərcümə-təfsirlərin müəyyən rolu olmuşdur.

Əl-Əzhər Universitetinin şeyxi, doktor Məhəmməd Seyyid Tantavi 2000-ci ildə Qahirədə ərəb və rus dillərində nəşr olunmuş fundamental təfsir müntəxabatına yazdığı ön sözdə göstərir ki, insanlar yalnız Qurani-Kərimdə verilən nəsihətlərə əməl etdikdə xoşbəxt ola bilərlər. Bütün bunlar isə Qurandakı söz və ifadələri öyrənmədən, onları təfsir və izah etmədən mümkün deyil. Bu təlim

⁸⁸ Мец Адам. Мусульманский ренессанс, səh-171-172

təfsir adlanır. Təfsir bu Müqəddəs Kitabda göstərilən faydalı və gözəl göstərişlərə əməl etməyin açarıdır.

Quranın öyrənilməsi sahəsində ortaya çıxan məsələlərdən biri də islam alimlərinin keçmişdə və indi yazdıqları kimi, Qurandakı mənaların tərcüməsi məsələsidir. Bu məsələ ətrafında Şeyx Məhəmməd Əbduləziz əz-Zərqani, Şeyx Məhəmməd Mustafa əl-Maraği və b. müfəssəl elmi-tədqiqat işləri yazmışlar. Əz-Zərqaninin fikrincə, Quranın yalnız təfsirini başqa dillərə tərcümə etmək olar. Əs-Siyuti, İbn Battal, əl-Hafiz ibn Həcr və b. isə göstərmişdir ki, ilahi kəlamları başqa dildə vermək olar, lakin belə tərcümə iki hissədən ibarət olmalıdır: birinci hissədə Quranın sözlərini və mənasını dəqiq və Quranda olduğu kimi hərfi şəkildə təqdim etmək, ikinci hissədə isə bunların hərfi deyil, izahlı mənasını vermək lazımdır ki, bu halda Quranın mətni deyil, onun təfsiri təqdim edilmiş olur.⁸⁹

Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə qeyd edir ki, müfəssirləri çox vaxt ümumi “əhlət-təvil” adı ilə tanımışlar, elmul-Quran vət-təfsir janrında yazılmış kitablarda “təfsir edir” ifadəsinin əvəzinə “təvil edir” ifadəsi işlədilmişdir. Əbulabbas bin Yəhyadan təvil haqqında soruşanda cavab vermişdi ki, təvil mənalandırma və təfsir kimi bir şeydir.

“Tərcümə” məfhumuna Qurani-Kərimdə təsadüf edilmir.

Təvil, təfsir və tərcümə məfhumlarının lüğəvi mənaları bir-birinə yaxındır. Lakin bu istilahlarda funksional mənə yaxınlığı özünü daha çox göstərir. Rəğib əl-İsfahani buna işarə edərək göstərir ki, yuxunun yozulmasını bildirmək üçün həm təfsirur-röya, həm də təvilur-röya ifadələri işlədilir.

Bəziləri təfsiri bəşərin idrakı çatacaq, təvili isə bəşərin idrakı çatmayacaq şeylərə aid olması kimi təfsir etmişlər.⁹⁰

Şeyx Təbərsi göstərirdi ki, Quran elmləri sahəsində çalışan alimlərdən bəzisi təfsirlə təvili eyni mənalı məfhumlar kimi nəzərdən keçirdikləri halda, başqaları bunları bir-birindən fərqləndirir. Şeyx özü belə hesab edirdi ki, təfsir çətin başa düşülən sözün daşdığı mənanı açıqlamaq, təvil isə Quran sözünün ehtimal olunan iki

⁸⁹ Nasuhi Bilmen Ömer, *Büyük Tefsir və Tabakatül-müfəssirin*, səh-13-15

⁹⁰ Eyyubzadə Mirkazım, *Quranın təfsirində Quran və sünnət*, səh-87

mənasından sözün zahirinə müvafiq mənanı müəyyən etmək düməkdir. Təfsir elə bir elmdir ki, onun məqsədi Qurani-Kərimin müşkil, çətin anlaşılan sözlərini başqa daha aydın və anlaşıqlı sözlərlə ifadə etməkdir.⁹¹ Bu onu göstərir ki, Qurani-Kərimi onun nazil olduğu dilin özündə də təfsir etmək mümkündür və bu zaman təfsirlə tərcümə anlayışları arasında ciddi fərqin olduğu üzə çıxır.

Cərullah Zəməxsəri yazırdı: "Ola bilərdi ki, Quran ya bütün dillərdə nazil olaydı, ya da onlardan birində. Onun bütün dillərdə nazil olmasına ehtiyac yoxdur, çünki tərcümə bunu əvəz edir."⁹²

Deyilənləri yekunlaşdıraraq göstərmək olar ki, Qurani-Kərimin hər hansı başqa bir dilə birbaşa tərcüməsi əslində mümkün deyildir və indiyədək buna göstərilən cəhdlərin uğursuzluqları fikrimizi təsdiq edir. Qurani-Kərimi başqa dildə təfsir etmək, yaxud Quranın özünü deyil, onun təfsirini başqa dilə tərcümə etmək arzu edilən nəticəyə gəlməyə imkan verir. Məsələn, tərcümə mədəniyyəti tarixindən məlumdur ki, hələ X əsrdə Samani hökmdarı Mənsur ibn Nuhun (961-977) əmri ilə Buxara və Bəlxin beş nəfər nüfuzlu alimi Təbərinin ərəbcə təfsirini fars dilinə tərcümə etmiş, bu iş 963-cü ildə tamamlanmışdır.⁹³

Peyğəmbərimiz (s) buyurmuşdur: "Bu din asan və əlverişlidir. Kim bu dinə qarşı mübahisə etsə, məğlub olar. Yaxşısı budur ki, adamlara şad xəbər verib, onları düzgün yola yönəldin, dinə yaxınlaşdırın". Bu, İslamı başa düşməyin və ona əməl etməyin asan olmasına bir dəlildir. Lakin elə adamlar meydana çıxdılar ki, bu asan dinə aparıcı yolları çətinləşdirdilər və daraltdılar, insanların Qurandan və sünnədən istifadə etmələrinə mane oldular, İslam elmlərindən hər birinə çoxlu xüsusi istilahlər (terminlər) daxil etməklə İslamı müəmmaya və tapmacaya çevirdilər.⁹⁴

Lakin dinimiz sadə olmaqla yanaşı, Qurani-Kərim dünyada ən böyük elm mənbəyi olub, özünün öyrənilməsinə tələb edir. Məhz Qurani-Kərim bəşəriyyətin əqli və zehni potensialının hərəkətə gətirilməsində, saysız-hesabsız elm sahələrinin təşəkkül

⁹¹ Allahşükür Paşazadə, Quranın təfsiri və tərcüməsi tarixi, səh-103-106

⁹² Allahşükür Paşazadə, Quranın təfsiri və tərcüməsi tarixi, səh-229

⁹³ Səbinə Nemətzadə, Əllamə Hilli və onun "İrşadul-əzhan ilə əhkamil-iman" əsəri, səh-9

⁹⁴ Əhmədov Əhmədağa, İslamın əsasları, səh-79

tapmasında və Adəm övladının şüurunun inkişaf etdirilməsində başlıca rol oynamışdır. “İslamı müəmma və tapmacaya çevirənlərdən” fərqli olaraq, Qurani-Kərimi qərəzsiz öyrənən və başqalarına da öyrədən alimlər müasir idrakın inkişafına təkan vermiş, Allahın göstərdiyi yolu insanlara açmışlar. Bu din və onun Kitabı təkcə müsəlman aləmində deyil, dünyanın hər guşəsindəki bəşəriyyətin mədəni tərəqqisinə misli görünməmiş təsir etmişdir. Rus alimi A.V.Juravski xristianlığı və İslam dinini müqayisə edərək, öz etirafını belə söyləyir: “İslam Avropaya təkcə elmləri bəxş etməklə kifayətlənməmiş, buradakı mədəni proseslərin inkişaf səciyyəsinə nəzərəcarpacaq dərəcədə təsir göstərmiş, bir çox sahələrdə avropalıların özünüdərkini təşəkkülünə köməklik göstərmişdir”.⁹⁵

Ancaq göstərilmiş faktlar da göstərir ki, Qurani-Kərimin din və imanla, səmimi maraqla öyrənilməsinin bəşəriyyətin inkişafına yalnız müsbət təsiri olmuşdur. Məhz Kitabı müfəssəl şəkildə öyrənən müasirlərimizdən bir çoxu dinə-imana qayıtmış, hətta əcdadları vaxtı ilə başqa dinə qulluq edənlərin arasında da İslama pənah gətirənlərin sayı artmışdır.

İslamın tülu çağlarında Qurani-Kərimi daha çox şifahi şəkildə öyrənmişlər. Müsəlmanların ilk müəllimi Peyğəmbərimiz (s) özü olmuş, səhabələri onun ayələr haqqında izahatlarını şifahi dinləmiş, sonralar tabiirlərə ötürmüşlər. Son nəticədə onun sözləri hədislərdə yazılı şəkildə öz əksini tapmışdır. Beləliklə, Quran ayələrini öyrənmək və öyrətmək Rəsulillah (s) tərəfindən tövsiyə olunmuşdur.

Sonralar imamlar, ayrı-ayrı ilahiyyat alimləri daha böyük kütlələr qarşısında Qurani-Kərimdən dərs keçmiş, ilahi Kitabın öyrənilməsinə maraq daha kütləvi şəkil almışdır. Məsələn, İmam Cəfər Sadiq (ə) “hələ yeniyetmə olduğu zaman dövrünün alimləri, mühəddisləri və təfsirçiləri Qurani-Kərimin və ilahi dinlərin sirlərini ondan öyrənirdilər”.⁹⁶

Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvinin də biliklərə yiyələnməsində, elm və təhsilə sahib olmasında dövrünün ayrı-ayrı şəxsiyyətlərinin, müəllimlərinin, daha çox isə Bağdad mühitinin və Bağdad

⁹⁵ Журавский А.В. Христианство и ислам. М.: Наука, 1990, səh-16

⁹⁶ Хойи Аббас, Фəридəни Мəşəуех, Мүсəлмāнлāрин бөүк өндəри İмāм Cəфəр Sādiq (ə), səh-103

ilahiyyət müəllimlərinin böyük rolu olmuşdur. Təbiidir ki, ali ruhani təhsili alarkən ona yüksək hazırlığa və elmə malik müəllimlər dərs demiş, Qurani-Kərimin ayələrinin gənc müəllimə izah edilməsinə, təfsir elminin incəliklərinə vəqif olmasına çalışmışlar.

Qafqaz mühitində də Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvinin ünsiyyət saxladığı şəxslər, yəqin ki, ilk növbədə atası Axund İsmayıl, onu əhatə edən yüksək savadlı ruhani və ziyalılar axundun yaxşı alim kimi yetişməsində özünəməxsus rol oynamışlar.

Bütün bunlar Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvinin ümumi və dini baxışlarının formalaşmasına təsir göstərmiş, onu daha qüdrətli bir işə – “Kitabul-bəyan”ı yazmağa hazırlamış və həvəsləndirmişdir.

“Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran” əsərinin yazılmasında Axund Məhəmmədhəsən Mövlazadənin ən yaxın və birbaşa “köməkçiləri” onun mətnin müxtəlif yerlərində istinad etdiyi ayrı-ayrı təfsirlər, hədislər və tarix kitabları olmuş, müəllif öz sələflərinin elmi işlərindən yaradıcı şəkildə faydalanmışdır.

Onun əsərlərindən istifadə etdiyi müəlliflərin böyük qismi barəsində müxtəlif mənbələrdə məlumat verilir, onların adları Şərqi ən böyük ensiklopediyalarında çəkilir.

Yüzlilliklər ərzində Quran təfsirlərinin yazılmasının bir sıra ictimai-mədəni və ictimai-siyasi səbəbləri olmuşdur. Məlumdur ki, Qurani-Kərimin mətnində zahiri və batini məqamlar çoxdur. İlahi əsərin batini mənasının müsəlmanlara izah edilməsinə olan ehtiyac təfsirin təşəkkül tapmasında əsas ictimai-mədəni rol oynamışdır. Misal üçün, çoxcildli “Cameul-bəyan an təfsiril-Quran” əsərinin müəllifi İbn Cərir ət-Təbəri Quran ayələrini üç hissəyə bölüb izah edirdi: a) bəndənin fəhmi üçün qaranlıq qalan və mənası yalnız Allah-Təalaya bəlli olan fikirlər; b) yalnız Peyğəmbərin (s) özü tərəfindən vaxtı ilə sirləri açılan fikirlər; c) təfsiri filoloji tədqiqatlar yolu ilə izah oluna bilən fikirlər.⁹⁷

Təfsirin təşəkkül tapmasının ikinci səbəbi xilafətin ictimai-siyasi həyatında baş verən hadisələr və təşəyyuratlarla bağlı idi. Siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizə aparənlar ideoloji çəkişmələrdə Qurani-Kərimdən istifadə etməyə, onun oxunuşunu, hərəkə və

⁹⁷ Şahin M. Abdullfettah, Şübhələr və çıxış yolları, səh-237

intonasiya sistemini təhrif etməyə cəhd göstərirdilər. Bununla təfsir elminin özündə də müxtəlif cərəyanlar ortaya çıxırdı.

Üçüncü səbəb onunla bağlı idi ki, Peyğəmbərin (s) vəfatından və xilafətin qızıl illərindən tarixən uzaqlaşdıqca müsəlman cəmiyyətində ortodoksal İslamın ideoloji təhriflərdən qorunmasına ehtiyac artırdı. Dinin xurafa çevrilməsi hallarının aradan qaldırılması aktual məsələyə çevrilirdi. XIX əsrdən yadelli və yaddinli imperiyaların istilasına məruz qalan İslam ölkələrində təfsirlərin inkişaf tapması olduqca vacib idi.

Nəhayət, dördüncü səbəbi Qurani-Kərimin başqa dillərə tərcüməsi ilə əlaqələndirmək olar. Ərəb dilini bilməyən əhali üçün ayələrin quruca tərcüməsi onlara heç nə vermir, qeyri-ərəb müsəlmanlar tərcümənin özünü də izahatsız başa düşməkdə çətinlik çəkir, buna görə də tərcümənin izahla (təfsirlə) müşayiət olunmasına ehtiyac yaranırdı.

Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvi təfsirinin yazılmasında bütün bunlar öz rolunu oynamışdı. Belə ki, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai-siyasi və ictimai-mədəni vəziyyəti dini mədəniyyətin əsaslarının dirçəldilməsinə və geniş xalq kütlələrinə çatdırılmasına ehtiyac doğururdu.

Təfsirin 1908-ci il Tiflis nəşri axundun aşağıdakı yığcam ön sözü ilə başlanır:

Bismillahir-rəhmanir-rəhim

Həmd və səna Allah üçündür ki, tövfiqini bizə rəfiq etdi tainki əmələ gətirək əfzəli-taati və kəsb edək əsbabi-məğfirət və səadət. Hidayət etdi bizi ki, şeytani-rəcimdən Allahi-Rəhimə sığınub, özümü-zü hifz edib, əmələ gətirməyək məası və münkəratı. Şükr və səna həqiqətdə səzavardır aləmlərə tərtib verən Allaha ki, müstəcmi-cəmin-kəməldir əz-cəhəti-zat və sifət. Allahın rəhmət və şəfqətinə möhtacdır cəmi ərbbabi-hacat və zərurat. Qiyamət gününün padşahlığı məhz ona müxtəsdir yetirər möminləri imanları səbibilə yuxarı dərəcəyə və bədkarları üsyanları cəhətə aşağı dərəcəyə. Xudavənda, sənə ibadət və itaət edirik və səndən kömək istərik tainki bizdən zühura gələ tələb buyurduğunuz taat, ibadət və təklifat. Bari-ilaha, bizi hidayət et düz yola ki, o yol ilə gediblər əhaliyi-hidayat və nıcat və bizi saxla öz tövfiqin ilə o yoldan ki, bəndələrindən bəzisi öz sui-ixtiyarları ilə səlb-tövfiq və onlara qəzəb olunub, məhsus olublar əhli-zəlalət və cəhalət. Salavat və salam ola əşrəfi--

məxluqat və əkməli-mövcudat Məhəmməd salavatullah əleyhi və alihi ki, təyid olunub nübüvvətə və ona kəramət olunub əfzəli-möcüzat və əkməli-ayat və onun övladi-əmcadına və xüləfayi-raşidin və əsha-bi-izaminə ola əqsami-salavat və əsnafi-təhiyyat nə qədr ki, dövr edər saat, dəqiqat və anat. Salavat və salamdan sonra bəndei-həqir və kəs-irüt-təqsir Məhəmməd həsən bin axund İsmayıl Mövlazadə əş-Şəkəvi din qardaşlarının hüzuruna kamali-əcz və inkisarla ərz edir ki, cəmi moizə və nəsihətlərin əşrəfi və qissələrin əfzəli kəlamüllahi-şərifdir. Amma ərəb lüğəti ilə olmağına görə türk qardaşlar onun zahir mənasını dərk etməkdən aciz, onda yazılan əhkami-din və Allahın başqa fər-mayışlərinin məzmunundan bixəbərdirlər. Hərçənd zahir ayə oxunur, amma mənası məlum olmur məgərinki əcnəbi dillərə tərcümə olmuş kitablardan aşkardır ki, o günə tərcümələr həm mütabiqi-vaqe və həmi də müvafiqi-təfasiri-əhli-islam deyildir. Bu səbəbə istədim ki, həm-dinlərimə xidmət etmək üçün Qurani-Şərif tərcümə edəm o növ müx-təsər və asan ibadətlər ilə ki, cüzi savadı olan mömin qardaşlar asanlıqla fəhm edələr, fəhm edib də itaət və həqiqi ibadətlərə meyl, məsi-yətlərdən ictinab, bu Qurani-Şərif cəmi əhkama dara və came olmağını gözlə görüb yəqin edələr. Pəs ayati-şərifəni səfhənin əvvəlində edadını göstərmək ilə yazıb, ədəd tərtibi ilə tərcümə olundu və əsl tərcüməni kiçik qövslər arasında yazıb, təfsiri ixtisar vəchilə qövsdən kənar yazıldı tainki tərcümə ilə təfsir bir-birindən məlum ola. Ümid ki, din qardaşları yanında məqbul olub, mütərcimi duayi-xeyir ilə yad edələr və niyyətim heç günə əğrazi-nəfsaniyyə ilə məmzuc olmamaq illətilə ümidvaram ki, islamiyyət adına xidmət edənlər zümərəsində məhsus olam.

Və Allah vəliyyüt-tövfiq.*

Göründüyü kimi, müəllif bu əsərin Qurani-Kərimin "türk qar-daşlar" arasında daha müfəssəl başa düşülməsini təmin etmək məqsədi ilə yazıldığını qeyd edirdi.

Digər tərəfdən, bu təfsirin meydana gəlməsi Azərbaycanda ilahiyyət elminin də milliləşdirilməsində, onun milli zəmin üzərində inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynamışdır.

Nəhayət, üçüncü tərəfdən, bu təfsir Azərbaycan oxucusunun ərəb dilində yazılmış bir sıra orta əsr mənbələri ilə tanış olmasına

Qeyd: Bu müqəddimə də kitabın yeni nəşrindən çıxarılmışdır.

imkan vermiş oldu, çünki orijinal elmi əsər kimi “Kitabul-bəyan” özündən qabaq yazılmış bir sıra məxəzlərə əsaslanırdı.

Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvi “Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran” əsərinin əvvəlində istinad etdiyi məxəzlər haqqında konkret məlumat verməyə də, təfsirin mətnini oxuduqca ayrı-ayrı yerlərdə onun mənbələrinin açıqlandığının şahidi oluruq. Müəllif aşağıdakı alimlərin və kitabların adlarını çəkir:

Fəxrəddin Razinin “Təfsiri-kəbir”i, Qazı Beyzavinin “Ənvarut-tənzil” təfsiri, Zəməxşərinin “Kəşşaf” təfsiri, “Təfsiri-Təbəri”, Şeyx-Təbərsinin “Məcməül-bəyan” təfsiri, Əbu Cəfər Tusinin “Təfsiri-Tibyan” əsəri, “Təfsirül-Cələleyn”, İmam Qəzalinin “Ehyaul-Ulum” əsəri, Əbu Nəim Hafizin “Müsnəd”, İmam Buxarinin “Səhihi-Buxari”, Malikinin “Füsulül-mühimmə”, Məclisinin “Səmaül-aləm”, Əbülqasim əl-Həsəqaninin “Şəvəhidut-tənzil” əsəri, eləcə də “Cəvahirül-kəlam”, “Səhihi-Nisai”, “Mühitül-məarif” əsərləri, İmam Cəfər Sadiq, İbn Əsir, Seyid Mürtezə, İbn İdris, İbn Məğazəli, Şeyx Müfid, Sələbi və b.

Təfsirin gedişində sadalanan mənbə və müəlliflərin bəzisindən az, bəzisindən çox, bəzisindən birbaşa, bəzisindən dolayısı ilə istifadə olunmuşdur. Burada uzun surələrin təfsirində istinadlar daha çox olduğu halda, lap qısa surələrdə ümumiyyətlə heç bir mənbəyə istinad edilməmişdir.

Beləliklə, Mövlazadənin ən çox istifadə etdiyi mənbələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

2.2. “Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran” əsərinin mənbələri

Azərbaycan dilində nəşr olunmuş ikinci təfsir kitabında müəllifin ən məşhur və mötəbər orta əsr təfsirlərinə müraciət etməsi, bir tərəfdən, onun əsərinin elmiliyini təmin edir, digər tərəfdən isə, onun ümumiyyətlə təfsirçilik ənənələrini davam etdirdiyini göstərir.

Vasim Məmmədəliyevin qeyd etdiyi kimi, Quranın onun tərəfindən akademik Ziya Bünyadovla birlikdə həyata keçirilmiş tərcüməsində bir sıra orta əsr müəllifləri ilə yanaşı, Mir Məhəmmədkərim ağanın və Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvinin təfsirlərindən də istifadə edilmişdir⁹⁸ ki, bu da sonuncu iki əsərin bugünkü ilahiyyat elmi üçün aktual olaraq qaldığını bir daha sübut edir.

⁹⁸ Allahşükür Paşazadə, Quranın təfsiri və tərcüməsi tarixi, səh-266-267

Fəxrəddin Razi və onun "Məfatihul-ğeyb" təfsiri

Fəxrəddin Əbu Abdullah Məhəmməd bin Ömər bin əl-Hüseyn ər-Razi h.544/m.1149-cu ildə Rey şəhərində anadan olmuşdur. Əslən Təbəristandan olub, soyu Qureyş qəbiləsinə qədər gedib çatırdı. İlk təhsilini atasından almış, sonralar Azərbaycanın Rey və Marağa şəhərlərinin alimləri yanında mükəmməl təhsil almışdır. İbn Xətib ər-Reyy və qısaca Fəxri Razi adları ilə tanınmışdır (Mövlazadə Şəkəvi onu Fəxri Razi kimi təqdim edir).

Fəxrəddin Razi əməldə şafei, etiqadda əşəri məzhəbindən olmuş, yaradıcılığında kəlam elmi ilə fəlsəfəni birləşdirməyə çalışmış, fiqh məsələlərində şafei mövqeyindən çıxış edərək, mötəzili, hənbəli, ismaili alimləri ilə qızgın mübahisələrə girişmişdir⁹⁹ Bütün ömrü boyu belə ideoloji mübahisələrdə iştirak edən alim daim elmi mübahisələrə can atar, çox vaxt getdiyi yerlərdən qovularaq, yenidən Reyə dönərmiş. Nəhayət, Reydə varlı bir təbibin iki qızı ilə oğullarını evləndirmiş, bu qohumluq Razilər ailəsinin də zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Bunun sayəsində Fəxrəddin Razi uzun səyahətə çıxa bilmişdir. Əvvəlcə Qəznə və Xorasana getmiş, sonra Xarəzmdə hakim olan mötəzilə fikirlərinə qarşı mübarizə aparmaq üçün oraya səyahət etmişdir. Lakin Xarəzmdən qovularaq, Buxaraya, oradan da Səmərqəndə getməyə məcbur olmuşdur. H.582/m.1185-ci ildə Qəznədə və Hindistanın Pəncab şəhərində işləmiş, sonra Quri sultanlarının və Xarəzmşah Əlaəddinin himayəsi ilə Herata köçmüşdür. Daşkərpülüzadə xəbər verir ki, ömrünün ahıl çağında Əlaəddinin paytaxtı Cürəcaniyaya dəvət olunaraq, orada dərslər demişdir¹⁰⁰ Heratda onun adına bir mədrəsə inşa edilmiş, Fəxrəddin Razi şeyxülislamlıq rütbəsi alaraq, burada uzun müddət dərslər keçmişdir. Əli Turqut yazır ki, ümumiyyətlə o, səfər etdiyi bütün yerlərdə dərslər deməklə məşğul olmuş, dərslərinə çox sayda öyrənçi və alim qatılmışdır. 300-dən artıq fəqih onun şagirdi olmuşdur¹⁰¹

Bununla bərabər, onun düşmənləri də çox olmuşdur. Qardaşı Rükəddin də onların arasında idi. Dəfələrlə kəramilərin hücumuna

⁹⁹ Прозоров С.М.. Хрестоматия по исламу. М.: Наука, 1994, səh-65

¹⁰⁰ Daşkərpülüzadə, Miftahus-saadat, səh-447

¹⁰¹ Təfsir üsulu və kaynakları, səh-252

məruz qalmışdır və 1189-cu ildə artıq həyatı tükdən asılı idi. Məhz kəramilərin təşviqi ilə h.606/m.1209-cu ildə onu zəhərləyib öldürmüşlər. Ömrünün sonuna yaxın kəlam elmindən imtina etmiş, sufi-lik yolunu tutmuşdur.¹⁰²

Fəxrəddin Razi öz yaradıcılığında fəlsəfə ilə dini ənənələri uzlaşdırmağa çalışırdı. Bu xüsusda həyatının birinci dövründə İbn Sinanın “Əl-İşarat” əsərinə “Şərhül-İşarat vəl-məbahisil-məşriqiyyə” adlı şərh yazmışdır. Həmin əsərə əl-Fərabinin və Əbu Bəkr Məhəmməd bin Zəkəriyyə ər-Razinin təsiri özünü göstərir. Bundan başqa, Razi Əbul-Əla əl-Məərrinin divanı üzərində də elmi-tədqiqat işi aparmış və ona “Şərhi-Siqtiz-zənd” adlı şərh yazmışdır. Onun “Münazaratul-Əllamə Fəxrəddin” əsəri Mavəənnəhr alimlərinin hücumlarına cavab üçün yazılmışdır. Alim burada öz fikirlərini müdafiə etməyə çalışır və özünün haqlı olduğunu sübut etmək üçün sələfi olan Şərq filosoflarından geniş istifadə edir. Bu əsərinə o, əl-Qəzaliyə qarşı kəskin hücumlar etmişdir.¹⁰³

Yaradıcılığın zənginliyinə baxmayaraq, Fəxrəddin Razi daha çox “Məfatihul-ğeyb” təfsiri ilə məşhurdur. Bu əsəri o, ömrünün sonlarında Zəməxşəri təfsirinə cavab olaraq yazmış, burada özünün fəlsəfi baxışlarını əxz etdirmiş, bir növ özünün Allah kəlamı ilə bağlı elmi araşdırmalarını burada yekunlaşdırmışdır. Formal cəhətdən bu təfsir ciddi fəlsəfi mühakimələrə əsaslanır, irəli sürülmüş fikirlər başqa alimlərin mövqeyi ilə qüvvətlənir. Razinin metodu Qurani-Kərimin bitmiş fikir əhatə edən kiçik-kiçik parçalara bölünməsinə əsaslanır. Belə parçaları bir-biri ilə əlaqələndirən alim burada bir fikirdən digərinə keçidləri təhlil edir, sonra mətnin özü, xüsusən qiraət fərqləri olan hissələr təfsir olunur. Qurani-Kərimdə qeyd olunan ayin və ya şəriətlə bağlı məsələlərdən söhbət açılan yerlərdə ayrı-ayrı məzhəblərin nümayəndələrinin fikirlərini nəzərdən keçirir ki, bu da onun əsərinə ensiklopedik səciyyə verir.

Ənənəvi olaraq Ər-Razinin bu əsəri rasionalizmə meyl edən təfsir kimi qiymətləndirilir.¹⁰⁴

“Məfatuhul-ğeyb” səkkiz cilddən ibarətdir. Ancaq alimə bu

¹⁰² Прозоров С.М.. Хрестоматия по исламу. М.: Наука, 1994, səh-65

¹⁰³ İslam ansiklopedisi, XI cild, səh-646

¹⁰⁴ Прозоров С.М.. Хрестоматия по исламу. М.: Наука, 1994, səh-65

təfsiri sona çatdırmaq qismət olmamış və əsər yarımçıq qalmışdır. Təfsirin sonunu onun keçmiş tələbələrindən Şamın baş qazısı Şəmsəddin Əhməd bin Xəlil əl-Hüveyyi (h.639/m.1242 vəf.) və Nəcməddin Əhməd bin Məhəmməd əl-Qamuli (h.777/m.1375 vəf.) alimin vəfatından sonra yazıb tamamlamışlar.¹⁰⁵

Fəxrəddin Razinin "Məfatihul-ğeyb" təfsiri daha çox "ət-Təfsiril-kəbir" (yaxud "Təfsiri-kəbir") adı ilə məşhurlaşmışdır. Axund Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvi də onu "Təfsiri-kəbir" adı altında təqdim edir.

Əsər ilk dəfə Misirin "Bulaq" nəşriyyatında (hicri 1278), sonralar təkrarən Qahirədə (h.1308-1310), İstanbulda (h.1278), Londonda (m.1933) nəşr edilmiş, Məhəmməd bin Əbul-Qasim ər-Riği (h.1307 vəf.) tərəfindən "ət-Tənvir fit-təfsir müxtəsərit-Təfsiril-kəbir" adı ilə ixtisar edilərək sadələşdirilmişdir.¹⁰⁶

"Məfatihul-ğeyb" ("Təfsiri-kəbir") özündən əvvəlki təfsirlərdən fərqli bir üslubda yazılmışdır. Əsərdə əqli elmlərə geniş yer verilmiş və buna görə də o, bir çoxları tərəfindən hücumlara məruz qalmışdır. Onun əleyhinə 100-dən artıq əsər yazılmışdır.¹⁰⁷ Dirayət təfsir metodunun ən gözəl nümunələrindən biri olan bu əsər əsrlər boyu öz layiqli qiymətini almamış, lakin Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvi ondakı incəliklərə valeh olaraq, ondan öz təfsirinin qaynaqlarından biri kimi daha çox faydalanmışdır.

Hazırda alimlər bu təfsirin üstün cəhətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmışlar:

- 1) Təkcə Fatihə surəsinə ayrıca bir cild həsr olunmuşdur;
- 2) Burada əslində rəvayət və dirayət metodları birləşdirilmişdir;
- 3) Surə və ayələr arasındakı münasibətlər göstərilmişdir;
- 4) Şafei fiqhi nöqtəyi-nəzərindən işlənmiş, qadiriyyə məzhəbi kəskin tənqid edilmişdir;
- 5) Əxlaq, fəlsəfə və astronomiya elmlərindən geniş istifadə edilmişdir;

¹⁰⁵ İslam ansiklopedisi, XI cild, səh-646

¹⁰⁶ İslam ansiklopedisi, XI cild, səh-646

¹⁰⁷ İslam ansiklopedisi, XI cild, səh-646

6) Bir qism təsəvvüfi fikirlərlə zənginləşdirilmişdir.¹⁰⁸

Fəxrəddin Raziyə hücum çəkənlər onun bu əsərində təfsirdən başqa hər şeyin olduğunu söyləyirdilər.

Bununla belə, orta əsr alimləri də onun böyük kəlam alimi və din fəlsəfəçisi olduğunu etiraf etmiş, 65 əsərin müəllifi olduğunu xatırlatmışlar.¹⁰⁹ S.M.Proxorov və b. onun 130-dan artıq əsərin müəllifi olduğunu göstərirlər.¹¹⁰

Fəxrəddin Razinin təfsiri Azərbaycanda da yüksək qiymətləndirilmiş və öyrənilmişdir. “Təfsiri-kəbir” iri həcmli əsər olduğu üçün onun özü nisbətən az köçürülsə də, ayrı-ayrı cildlərinə maraq həmişə böyük olmuşdur.

Əbus-Suud və onun “İrşad əl-aql əs-səlim ilə mizayə əl-Quran əl-Azim” əsəri

Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvinin müraciət etdiyi təfsir qaynaqlarından biri də Əbus-Suudun əsəridir. Müfəssirin tam adı Əbus-Suud ibn Muhyəddin ibn Mustafa əl-İskilibi əl-İmadi ər-Rumi əl-Hənəfidir. Təfsiri “İrşad əl-aql əs-səlim ilə mizayə əl-Quran əl-Azim”dir. Əbus-Suud hicri 982-ci ildə (m.1574-76) vəfat edib.¹¹¹ O, Qanuni sultan Süleymanın (1520-1566) Şeyxülislamı olmuş və dövlətin milli, idari və hüquqi qanunlarının düzənlənməsində böyük xidməti olmuşdur.¹¹² O, təfsirində bəlağət və ecazın sirlərini kəşf etmişdir. Həmçinin Quran tərkiblərinin öz qatları arasında daşdığı dəqiq mənalara açıq çıxarmışdır. Əgər ayə nəhv yönündən bir neçə yön daşıyarsa bunlardan birini tərcih edir. Bəzən az miqdarda israiliyyata yer verir.¹¹³

Əl-Feyz əl-Kaş və onun “Əs-Safi fi təfsirul-Quran” əsəri

“Əs-Safi fi təfsirul Quran” da Şəkəvinin müraciət etdiyi təfsir qaynaqlarından biridir. Bu kitabın müəllifi Məhəmməd bin Əş-Şah Məridi bin Əş-Şah Mahmuddur. O, Molla Muhsin və Əl-Feyz Əl-Kaş ləqəbləri ilə tanınmışdır. O, hicri 1000-ci ildə vəfat

¹⁰⁸ Turqut Əli, Təfsir üsulu və kaynakları, səh-252-253

¹⁰⁹ Turqut Əli, Təfsir üsulu və kaynakları, səh-253-254

¹¹⁰ Прохоров С.М.. Хрестоматия по исламу. М.: Наука, 1994, səh-65

¹¹¹ Abdolvahhab, Kitabətul-bəhsul ilmiyyə, səh-183.

¹¹² Cerrahoglu, Təfsir tarihi, II cild, səh-293-294.

¹¹³ Abdolvahhab, Kitabətul-bəhsul ilmiyyə, səh-184-185.

edib. Bu kitab İmamlardan və əhli beyt alimlərindən gələn rəvayətlərə dayanır. Təfsir, müəllifinin öz məzhəbinə təəssübünü və onun şüəliyində həddini aşmasını bildirir.¹¹⁴

Qazi Beyzavi və onun "Ənvarut-tənzil və əsrarut-təvil" təfsiri

Abdullah bin Ömər Nəsirəddin Beyzavi dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, fiqh, fəlsəfə, tarix, məntiq və təfsir elmlərində məşhur olmuş bir Şafei alimidir. Deyilənə görə, həmin elm sahələrində məşhurlaşandan sonra bir Şeyxin təsiri altına düşərək, onun tövsiyyəsinə müvafiq olaraq "Ənvarut-tənzil və əsrarut-təvil" təfsirini yazmışdır.

Nəsirəddin Beyzavinin anadan olma və vəfat tarixləri haqqında mübahisəli fikirlər söylənir. Ancaq əsas fakt budur ki, Beyzavi Atabəy bin Səd Əbu Bəkrin dövründə (h.623-658/m.1226-1260) Şirazda qazılıq etmişdir. Atası həmin dövrlərdə Qazi əl-quzzat ("Qazılar qazısı", "Böyük qazi") tituluna layiq görülmüş, tanınmış bir şəxs olmuşdur. Sonralar Təbrizə köçüb, orada yaşamış Beyzavi h.685/m.-1286-cı ildə vəfat etmiş (başqa məlumatlara görə, m.1282-1316-cı illər arasında vəfat etmişdir)¹¹⁵ və orada torpağa tapşırılmışdır.

Qazi Beyzavi özünün əsas əsəri sayılan "Ənvarut-tənzil" təfsirini Zəməxşərinin "Kəşşaf" əsəri əsasında yazmış, lakin daha çox qaynaqlardan istifadə edərək, mövzunu genişləndirmişdir. Tədqiqatçıları göstərir ki, əl-Beyzavi Şirazda və Təbrizdə yaşamış, Şafei məzhəbinə qulluq etmişdir.

Onun Təfsirinin əsasında Zəməxşərinin "əl-Kəşşaf" əsəri durur. "Ənvarut-tənzil"də müəllif Zəməxşərinin ötür keçməyə çalışmış, Zəməxşərinin mötəzili ehkamlarını aradan qaldırmış, onun filoloji müşahidələrini dəqiqləşdirərək daha çox tarixi və filoloji materialdan istifadə etməyə səy göstərmişdir. "Ənvarut-tənzil" sünni dünyasında daha çox məşhur olmuş, bu əsər sünnilər arasında az qala müqəddəslik həddinə çatmışdır.¹¹⁶

Avropalı şərqşünas T.Neldeke yazır: "Bu əsər sünnilərin nəzərində ən yaxşı və mübarək bir kitab kimi qəbul olunur. Həmin

¹¹⁴ Abdulvəhhab, Kitabətul-bəhsul ilmiyyə, səh-191.

¹¹⁵ İslam ansiklopedisi, 127 cüz, səh-593

¹¹⁶ Прозоров С.М.. Хрестоматия по исламу. М.: Наука, 1994, səh-70

kitabda maddələr çox qısa və möciz bir şəkildə ehtiva olunmuşdur və bununla başqalarından fərqlənir. Lakin bəzi yerləri çox şübhəlidir, tarix, təfsir, lüğət, sərf və nəhv, məntiq, qiraət kimi təmas etdiyi bəhslərdə verdiyi məlumat tam deyildir”¹¹⁷

Beyzavi təfsiri Leypsiqdə m.1846, 1848 və 1878, Londonda m.1894, Misirin “Bulaq” nəşriyyatında h.1282-83, İstanbulda h.1285, 1305 (daşbasma üsulu ilə) və 1314, Qahirədə h.1313 (daşbasma), 1320-21, İranda h.1283, Laxnouda m.1869 və 1873, Bombeydə (daşbasma) m.1869-cu illərdə dəfələrlə nəşr olunmuşdur.

“Ənvarut-tənzil” təfsirinə çoxlu sayda şərhələr, ixtisarlar və haşiyələr yazılmış və çoxusu çap edilmişdir.¹¹⁸ Qazı Beyzavinin təfsiri özünün incə bir üslubda yazılması ilə başqalarından fərqlənir. Burada hikmət və təsəvvüf istiqamətində açıqlamalara geniş yer verilmişdir. Beyzavi fəlsəfə və kəlamda Razinin təfsirindən, dil və lüğət məsələlərində Rağibin “Müfrədat” təfsirindən, ədəbi sahədə isə Zəməxşərinin “Kəşşaf”ından bir mənbə kimi faydalanmışdır. Bununla belə, bəzi alimlər onu həddən ziyadə ibarəbazlıqda tənqid edib, bir sıra məsələləri axıra qədər təfsir etmədiyini qeyd etmişlər. Onun yunan fəlsəfəsindən də istifadə etməsi, qissələri təvilə gətirməsi bir çox tənqidçiləri razı salmamış, əksinə, onların mənfi reaksiyasına səbəb olmuşdur. Buna baxmayaraq, “Ənvarut-tənzil” yüzlərlə orta əsr aliminin tənqid süzgecindən keçib, yeni dövrə çatmış, bu əsəri öyrənən Məhəmmədhasən Mövlazadə Şəkəvi də onu layiqincə qiymətləndirərək, öz əsərinin mənbələrindən biri seçmişdir. Bu isə onu göstərir ki, Qazı Beyzavinin təfsiri orta əsrlər və XIX əsr Azərbaycan mühitində də maraq doğurmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, hazırda Əlyazmalar İnstitutunda “Ənvarut-tənzil”in iki əlyazma nüsxəsi mühafizə edilir.

Şeyx Təbərsi və onun “Məcməul-bəyan fi təfsiril-Quran” əsəri

Mənbələrin¹¹⁹ göstərdiyi kimi, Əbu Əli ət-Təbərsi bir çox elm sahələrinə vəqif görkəmli alim olmuş, çoxcildli elmi əsərlərin

¹¹⁷ İslam ansiklopedisi, 127 cüz, səh-593

¹¹⁸ İslam ansiklopedisi, 127 cüz, səh-593

¹¹⁹ Yəhya bin Şərəfuddin, Şərhul-ərbəin, səh-1202

müəllifi kimi məşhurlaşmışdır. O, imamiyyə görüşlərinə sahib olan alimi-fazil müfəssir, mühəddis və fəqih kimi şöhrət qazanmış, zəmanəsinin adlı-sanlı ilahiyyat alimlərindən olmuşdur. Təəssüf edilməlidir ki, həyatı və fəaliyyəti haqqında müfəssəl məlumat toplamaq mümkün olmamışdır. Alimin tərcümeyi-halını yazmış və onun təfsirinin Tehran nəşrində təqdim etmiş müasir İran tədqiqatçısı Möhsün əl-Hüseyni Əl-Amili qeyd edir ki, Şeyx Təbəsi h.470-ci ilin əvvəllərində anadan olmuş, tam adı Şeyx Əbu Əli əl-Fəzl bin əl-Həsən ət-Təbərsi ət-Tusi əs-Səbzəvari ər-Rəzəvi əl-Məşhədi olmuşdur. Bəzi mənbələrdə h.502-ci il tarixində vəfat etdiyi göstəriləndə, əslində doxsan il yaşadığını dəqiqləşdirmək mümkün olmuşdur. Əmir Seyid Mustafa ət-Təfrişinin məlumatına görə, h.523-cü ildə Məşhəd ər-Rəzəvidən Səbzəvara köçmüş və h.548-ci ildə orada dünyasını dəyişmişdir. Başqa bir mənbədə Şeyxin h.561-ci ildə vəfat etdiyi göstərilir. Öləndən sonra cənəzəsi Məşhədə gətirilmiş və Qətlgah adlanan yerdə torpağa tapşırılmışdır:

و قبره الان فيه معروف في موضع يقال له (قتلگاه) اي مكان القتل و ذلك لما وقع فيه من القتل العام بامر عبدالله خان امير الافغان في اواخر دولة الصفوية.

"Hazırda onun qəbri "Qətlgah", yəni "qətl yeri" adlanan yerdədir. Bu yer Əfqanıstan əmiri Abdullah xanın Səfəvilər dövlətinin sonlarında burada qətlə-am törətdiyi üçün belə adlanır".

Şeyxin nisbəsinin oxunuşu haqqında da müxtəlif fikirlər mövcuddur. Müasir türk mənbələrində "Təbrəssi" kimi göstəriləndə, onun Təbristanla əlaqələndirilməsi daha məquldur:

الطبرسی بالطاء المهملة و الباء الموحدة المفتوحتين و الراء الساكنة بعدها سين مهملة نسبة الى طبرستان بفتح الطاء و الباء و كسر الراء كما في معجم البلدان. و عن رياض العلماء هي بلاد مازانداران بعينها... و الرضوى و المشهدى نسبة الى مشهد الرضا (ع).

"sözündə fəthəli "ta" və "bə", sükunlu "ra" və ondan sonra "sin" Təbristanə işarədir, fəthəli "ta" və "bə", kəsrelə "ra" isə "Möcəmul-buldan"dakı kimidir. "Riyazul-üləma"-ya görə bu Mazandaran ölkəsinin özüdür".

İlahiyyatçı alimlər arasında Şeyx Təbərsinin adı çox yüksək

tutulmuş, xalq arasında onun böyük nüfuzu olmuşdur. Elm aləmində “əminud-din” və ya “əminul-İslam” deyə çağırılmış, fəzilət və kamal sahibi olduğu etiraf edilmişdir. Şeyx Təbərsi haqqında danışılan mifik və qəribə əhvalatlardan birində göstərilir ki, guya o, uzun müddət hərəkətsizlik mərzinə mübtəla olmuş, yaxınları şeyxin öldüyünü zənn edib, onu qüsl etmiş, kəfənləmiş və aparıb qəbiristanlıqda dəfn etmişlər. Ayılında özünü qəbirdə görən alim məsələni başa düşüb, Allaha yalvarmağa, xilas olacağı təqdirdə iri həcmli bir təfsir yazacağını əhd edib ağlamağa başlamış, təsadüfən qəbiristanlığa gəlib çıxmış bir soyğunçu onun qəbrini açıb dəhşətə gəlmiş, şeyxdən əhvalatı eşidərək, onu dalına alıb evinə gətirmişdir. Sonra oğru öz peşəsini tərgitmiş, Şeyx Təbərsi isə əhdinə vəfa edib, on cilddən ibarət bir təfsir yazmışdır.¹²⁰

Şeyx Təbərsinin çox məhsuldar işləmiş alim olduğunu qeyd edən tədqiqatçılar ən məşhur və dəyərli elmi işi kimi “Məcməul-bəyan fi təfsiril-Quran” (başqa adı: “Məcməul-bəyan li ülumil-Quran”)¹²¹ təfsirini daha yüksək qiymətləndirirlər. Həmin əsərin h.536-cı il zilqədə ayının ortalarında tamamlanması məlumdur. Mənbələrdə Şeyx Təbərsinin ikinci məlum və məşhur əsərinin adı çəkilir və göstərilir ki, “əl-Kəşşaf” əsərini “Kəşşaf”ın təsiri ilə yazmışdırsa, “Məcməul-bəyan”ı yazanda hələ Zəməxşərinin əsərini oxumamışdı.¹²²

(الكاف الشاف) من كتاب الكشاف صنعه بعد اطلاعه على الكشاف لأنه
صنف مجمع البيان قبل ان يطلع على الكشاف.

Həqiqətəndə “Məcməul-bəyan” təfsiri ilə “Kəşşaf”ın strukturunun, məzmununun və yazılış dəst-xəttinin müqayisəli təhlili sübut edir ki, Şeyx Təbərsinin əsərinə Zəməxşərinin təsiri olmamış, “Məcməul-bəyan” başqa üslubda qələmə alınmışdır.

Şiəlik və mötəzilə görüşlərinə geniş yer verən Şeyx Təbərsi öz təfsirində İmam Əli (ə) və övladlarının imamlığını qəti şəkildə müdafiə etmiş, imamlardan nəql edilən rəvayətlərin üzərində müfəssəl

¹²⁰ Təbərsi, Məcməul-bəyan, səh-51-58

¹²¹ Turqut Ali, Tefsir üsulu və kaynakları, səh-281

¹²² Təbərsi, Məcməul-bəyan, səh-54

dayanmışdır. Bir sıra ayələr sırf imamiyyə nöqteyi-nəzərindən təvil edilmişdir. Bəzi yerlərdə şəfaət və imamın həqiqətlərindən danışarkən mötəziliyyəyə zidd çıxmış, onu tənqid etmişdir.

"Məcməul-bəyan"-ın tərtibi, diqqətli incələmələri, dəlilləri, dil və üslubu, bəlağətli üstünlükləri bir çox alimlərin diqqətini həmişə cəlb etmiş və Mövlazadə Şəkəvi də ondan qiymətli bir mənbə kimi istifadə etmişdir.

"Məcməul-bəyan" təfsiri hər cildə iki cüz olmaq üzrə beş cildə İranın "Darül-məarif" nəşriyyatı tərəfindən m. 1986-cı ildə nəşr edilmişdir. Birinci cildə orijinalın Fatihədən Bəqərə surəsinin 182-ci ayəsinə qədər yazılmış iki cüzü, Bəqərənin 188-ci ayəsindən Ali-İmran surəsinədək ikinci cüzü, ikinci cildə Nisa surəsində Maidə surəsinə qədər olan üçüncü cüz və Ənam surəsindən Ənfal surəsinə qədər olan dördüncü cüz, üçüncü cildə Tövbə surəsindən Yusif surəsinə qədər olan beşinci və Rəd surəsindən Məryəm surəsinə qədər altıncı cüzlər, dördüncü cildə Taha surəsindən Qəsəə qədər yeddinci və Ənkəbut surəsindən Loğman surəsinə qədər olan səkkizinci cüzlər, nəhayət, sonuncu cildə Səcdə surəsindən Saff surəsinə qədər doqquzuncu və Cümə surəsindən Həcc surəsinə qədər olan onuncu cüz daxil edilmişdir.

Kitabın birinci cildinə müqəddimə yazılmış, müəllifin qısa tərcümeyi-halı barədə oçerk daxil edilmişdir. Birinci cild 930, ikinci cild 879, üçüncü cild 836, dördüncü cild 842, beşinci cild 881 səhifədir.

Bəsmələ yalnız Fatihə surəsində birinci ayə kimi təfsirə cəlb olunmuşdur. Hər surənin əvvəlində adı verilir, sonra onun neçə ayədən ibarət olduğu, harada nazil olduğu göstərilir, ayrı-ayrı ayələrin toplanmasında rolu olmuş məşhur ilahiyyatçıların adı çəkilir.

Təfsir özü bəsmələdən sonra "Müqəddimətul-kitab"la başlanır. "Amma bəd"dən sonra Şeyx Təbərsi elmə və alimlərə olduqca yüksək qiymət verir, onların Peyğəmbərin (s) varisi olduqları barədə hədisdən çıxış edərək yazır:

و العلماء ورثة النبيين و سادة المسلمين و الدعاة الى الدين...

"Alimlər peyğəmbərlərin varisi, müsəlmanların rəhbəri, dinin qarçısıdırlar..."

Müəllif öz təfsirində Qurani-Kərimin qiraət, dil, erab, əl-höccə, məna və poetika problemlərinə geniş yer vermiş, təqva və müttəqi münasibətlərindən, həmçinin sual-cavab metodundan, müxtəlif hədislərdən, klassik ərəb poeziyasından hərtərəfli şəkildə faydalanmışdır. Təfsirin hər bir parçasında – surələrin əvvəlində dil məsələləri, qiraət, erab və s. kimi yarımbaşlıqlar altında qoyulan məsələlər şərh edilir ki, belə tədqiqat səliqə-sahmanı müasir elmi baxımdan sistemliliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bütün təfsir boyu bu sistemliliyə əməl edilir. Bununla yanaşı, ayələrin tədqiqat üçün qruplaşdırılmasında yekrəng sistem yoxdur və bu da Quran ayələrinin bir-birini məna baxımından tamamlama xüsusiyyətləri ilə izah edilə bilər. Məsələn, bir sıra hallarda ayələr tək-tək göstərilib təfsir edildiyi halda, Nisa surəsini 3 və 4-cü, 9 və 10-cu, 17 və 18-ci, 26, 27 və 28-ci, 53, 54 və 55-ci, 66, 67 və 68-ci, 155, 156, 157 və 158-ci, Əraf surəsinin 65-72-ci ayələri və s. birlikdə göstərilərək təfsirə cəlb edilmişdir. Belə vəziyyət təfsirin bütün cildlərində bol-boldur.

“Əl-həmdü lillah” ayəsinin təfsirində bu ifadənin Qurani-Kərimdə xüsusi yeri haqqında Şeyx Təbərsinin fikri maraq doğurur:

معنى الآية ان الاوصاف الجميلة و الثناء المحسن كلها لله الذى تحقق له العباد
لكونه قادرا على اصول النعم و فاعلا لها و لكونه منشئا للخلق و مربيا لهم و مصلحا
لشأنهم، و فى الآية دلالة على وجوب الشكر لله على نعمه و فيها تعليم للعباد كيف
يحمدونه.

“Ayənin mənası budur ki, bütün gözəl sifətlər və ən yaxşı təriflər hamısı Allah-Təalaya məxsusdur, hansı ki, Ona nemətləri, əməlləri, xəlf etməsi, tərbiyələndirməsi və islah etməsi üçün ibadət etmək haqq işidir, ayədən də nemətlərinə görə Allaha şükr etməyin vacibliyi sübut olunur və Ona həmd qılmaq üçün necə ibadət etmək öyrədilir”.

Möhsün əl-Amili yazır ki, Şeyx Təbəsinin şüəliyi qızgın müdafiə edən bir sıra əsərləri mövcud olmuş, ancaq onların böyük əksəriyyətinin heç adı da zamanəmizə gəlib çatmamışdır. Maraqlıdır ki, Azərbaycan ərazisində “Məcməul-bəyan”ın üzünün köçürülməsinə aid heç bir nümunə yoxdur. Buna baxmayaraq, Azərbaycan islamşünaslığında “əminüddin” Şeyx Əbu Əli Təbəsinin adı məşhur olmuş,

Axund Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvi də onun ölməz əsərindən faydalanmış, alimin adını əziz tutmuşdur.

"Məcməul-bəyan fi təfsiril-Quran" şiəlik ilahiyyatının ən böyük nailiyyətlərindən biri sayılır. Burada ciddi-cəhdlə seçilib istifadə olunmuş materialın zənginliyi əsərin Təbəri təfsiri ilə müqayisə edilməsinə imkan verir.

Öz müəllimi, şiə ilahiyyatçısı Əbu Cəfər ət-Tusi kimi, Təbərsi də əsərində təkcə şiəlik deyil, sünni ilahiyyatı ənənələrinə də istinad etmiş, digər şiə alimlərindən fərqli olaraq, Qurani-Kərimin Osman redaktəsinin düzgünlüyünü etiraf etmişdir.

Təbərsi təfsirində Abdullah ibn Abbas, Müqatil ibn Süleyman, Qətadə, Həsən əl-Bəsri, Əbu Əli əl-Cübbai kimi bir sıra özündən qabaqkı islam alimlərinin əsərlərinə, o cümlədən Əbulqasim Ubeydullah ibn Abdullah əl-Həkim əl-Həsəqaninin (vəf. 1078) "Kitabu-şəvahidit-tənzil li-qəvahidit-təfzil" əsərinə istinad etmişdir.¹²³

Zəməxşəri və onun "əl-Kəşşaf ən həqiqətit-tənzil" təfsiri

Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvinin öz əsərində istifadə etdiyi mənbələrdən biri də Zəməxşərinin "Kəşşaf"ıdır.

Türk əsilli müfəssir, mühəddis və ədib, görkəmli dilçi alim Cəruallah Əbul-Qasim Məhəmməd ibn Ömər Zəməxşəri h.467/m.1074-cü ildə Xarəzm şahlığına tabe olan Zəməxşər kəndində anadan olmuş, ilk təhsilini öz kəndində alandan sonra Bağdada gedərək, zamanəsinin ən böyük elm və təhsil müəssisəsi Nizamiyyə mədrəsəsində oxumuşdur. Bu universitetin məşhuri-cahan alimlərindən dərslər alan Zəməxşəri təhsildə böyük uğurlar qazanmış və ona "fəxrul-Xarəzm" adı verilmişdir. Zöhd, təqva, iqlas, doğruluq və gözəl əxlaqı ilə tanınan bu şəxs özü türk olsa da, ərəb dilində ərəblərdən yaxşı danışarmış. Məkkədə olarkən Kəbə yaxınlığındakı evdə yaşadığından və tez-tez Kəbəni ziyarət etdiyindən ona Cəruallah ləqəbi verilmiş. Səyahətlərinin birində ayağı şaxtadan donmuş, həmin ayağını kəsdirməyə məcbur olmuşdur. Ömrünün ahıl çağında Məkkəni tərk edib vətəninə dönmüş və h.538/m.1143-cü ildə ərəfə gecəsi vəfat etmiş, Cürcan qəsəbəsidəki qəbiristanlıqda dəfn olunmuşdur.

¹²³ Прозоров С.М.. Хрестоматия по исламу. М.: Наука, 1994, səh-59

Türk qabiliyyətinin və zəkasının ən mükəmməl təmsilçilərindən biri olan Zəməxşərinin İslam alimləri arasında da olduqca yüksək mövqeyi vardır. Fiqhdə hənəfi məzhəbindən olmasına baxmayaraq, etiqadına görə mötəzililərdən olmuş, hər yerdə bunu elan və ya etiraf edərək öyünərmiş. Zəməxşərinin sufi şeyxlərini, mütəsəvvifləri, təkkə, təriqət və onların ayinlərini tənqid və rədd etməsi geniş məlum idi.¹²⁴ V.İsayev yazır ki, əhli-sünnə Allahın sifətlərini zati və sübuti sifətlər olaraq ayırmaqda xristian ideologiyasının bu barədəki fikirlərinə çox yaxınlaşmışdır. Mötəzililər isə bu atributları inkar etmiş və bu sifətləri qəbul etməyin şirkə aparıb çıxaracağını söyləmişlər. Necə ki, xristianlığın əqanim inancı onları üçlüyə düşürmüşdür.¹²⁵ Buna görə də Zəməxşəri kimi böyük elm və mərifət sahibinin mötəzili mövqeyindən çıxış etməsi təbii qarşılanmalıdır.

Əbul-Qasim Zəməxşəri İslam elmlərində, xüsusən təfsirçilikdə böyük inqilab etmiş və öz mövqeyini dərin elminin məntiqi gücü ilə həmişə müdafiə edərək, mübarizələrdən qalib çıxmışdır. Ondan qabaqkı müfəssirlər təfsir elmində ancaq rəvayət metodundan istifadə edir, yaxud dirayət üsuluna ikinci dərəcəli bir şey kimi yanaşırdılar. Məhz Zəməxşəri ilk dəfə olaraq öz təfsirində dirayət üsulunu önə çıxarmış, Qurani-Kərimin istər cahiliyyə dövründəki, istərsə də sonrakı dövr ədəbiyyatından fərqlərini və böyük üstünlüklərini cəsarətlə şərh etmişdir. Müxtəlif məqamlarda mötəzilə görüşlərini ehtiva etməsinə rəğmən “Kəşşaf” təfsiri ən böyük qaynaq kimi dəyərləndirilir. Zəməxşərinin müasirləri və sələfləri “Kəşşaf”dan hər cür fayda götürmüş, onun elmi metodunu davam etdirmiş, ideyasından bir sıra orijinal təfsirlərin yazılmasında istifadə etmişlər. “Kəşşaf”ın başlıca mənbəyi Zənnacın (h.311/m.1023 vəf.) “Məanil-Quran” təfsiri sayılır.

Əldə olan məlumata görə, Zəməxşəri təfsiri üzərində beş təlxis, 27 haşiyə və təliq yazılmışdır. Əli Turqut “Kəşşaf”ın məziyyətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

1) Lazımsız söz və ibarələrdən, uzun-uzadı izahatdan uzaq olan yığcam bir əsərdir;

¹²⁴ Turqut Ali, Təfsir üsulu və kaynakları, səh-276

¹²⁵ Lətif Sirus, İslamın iki əsas mənbəyi: Quran və sünnə, səh-349

- 2) Hekayətlər və israiliyyat elementləri yoxdur;
- 3) Dil incəliklərinə və ədəbi sənətlərə əsas yer verilmişdir;
- 4) Açıqlamalar sual-cavab şəklində verilmişdir və asanlıqla anlaşılır.¹²⁶

Haqqında danışdığımız bütün təfsirlər içərisində Zəməxşərinin "Kəşşaf" əsəri özünün müasirliyi və aktuallığı ilə daha çox fərqlənir. Buna görə də keçən əsrin əvvəllərində azərbaycanlı müfəssirin diqqətini cəlb etmiş, Axund Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvi ondan səmərəli tərzdə istifadə etmişdir.

Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutunda Zəməxşəri təfsirinin ikinci cildinin qədim çap nüsxəsi saxlanılır. Kitab Məhəmməd əfəndi Mustafanın mətbəəsində nəşr olunmuş, lakin təb yeri və ili qeyd olunmamışdır. Bizə naməlum olan hansısa əlyazma nüsxəsindən basılmış bu kitab Əllamə Nəsirəddin Əhməd ibn Məhəmməd ibn Mənsur əl-Cəzami əl-İsgəndəri əl-Maliki əl-məşhur bi-ibn əl-Münir adlı alimin yazdığı haşiyə ilə təmin edilmiş, mətnində iş aparılaraq, haşiyələrdə mətnin redaktəsi basılmışdır.

Zəməxşərinin təfsirinin ikinci cildi bu kitabın 2-570-ci səhifələrini əhatə edir. 571-574-cü səhifələrdə müəllifin tərcümeyi-halı, 576-cı səhifədə "Kəşşaf"ın föhrüstü verilmişdir. Sonra Əllamə Möhübbəddin əfəndi tərəfindən Zəməxşəri təfsirinə yazılmış "Tənzilül-ayət əlaş-şəvahid minəl-əbyat" adlı şərh (156 səh.) kitabın sonuna daxil edilmişdir.

Zəməxşərinin 50 əsərinin adı məlumdur, buna baxmayaraq o daha çox 1134-cü ildə tamamladığı "əl-Kəşşaf" ən həqiqət-tənzil" mötəzili təfsiri ilə tanınmışdır. Burada Zəməxşəri o dövr üçün ənənəvi olan sünnə əsasında təfsir yazmaq metodundan imtina edərək, öz əsərini əsasən ehkamlar aspektində yazmış, "Ecazül-Qurana" istinad etməklə təfsirin filoloji istiqamətinə, konkret olaraq daha çox dilçiliklə bağlı məsələlərə üstünlük vermişdir. Buna görə Zəməxşərinin təfsiri filoloji baxımdan da çox qiymətli mənbə sayılır.¹²⁷

¹²⁶ Turqut Ali, Təfsir üsulu və kaynakları, səh-277

¹²⁷ Прозоров С.М.. Хрестоматия по исламу. М.: Наука, 1994, səh-55

Təbəri və onun “Cameül-bəyan fi təfsiril-Quran” əsəri

Görkəmli tarixçi və ilahiyyat alimi, fəqih, filoloq, riyaziyyatçı və təbib Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir ibn Yəzid ət-Təbəri h.224/m.839-cu ilin sonlarında Təbəristanın Amul şəhərində anadan olmuş, h.308 /m.923-cü ildə Bağdadda vəfat etmişdir.

Çox gənc yaşlarında ikən elmin sirlərinə yiyələnməyə başlamış Təbəri, rəvayətə görə, hələ 7 yaşında Quranı hifz etmişdir. Təhsilinin ilk dövrünü doğma şəhərində bitirdikdən sonra olduqca varlı olan atasından İslam elm dünyasının mərkəzlərini ziyarət etmək üçün gərəkli yardım almış, əvvəlcə Rey və onun civarına, sonra Bağdada getmişdir. Onun yanında dərs almağa can atdığı Əhməd ibn Hənbəl Təbərinin Bağdada gəlməsindən bir az öncə vəfat etmişdir. Bundan sonra Təbəri Bəsrə və Kufəyə qısa səfər edərək yenidən Bağdada dönmüş, bir müddət orada qaldıqdan sonra Misirə getmək üçün yola çıxsada, hədisləri tədqiq etmək üçün Suriya şəhərlərinə səfər etmişdir. Onun Misirə gəldiyi zaman artıq hörmətli bir alim olduğu göstərilir. Misirdən sonra Bağdada qayıdan alim, Təbəristana iki qısa səyahətini nəzərə almasaq, ömrünün sonuna qədər burada yaşamışdır.

Gənc yaşlarında vaxtını hədis toplamağa sərf etmiş Təbəri sonralar daha çox müdərrişlik etmək və kitab yazmaqla məşğul olmuş, hətta xəlifə əl-Mötəmidin vəziri Əbulhəsən Ubeydullah bin Yəhya əl-Xaqaninin təklif etdiyi qazılıq vəzifəsindən imtina etmişdir. Xətib Bağdadi qeyd edir ki, 40 il ərzində hər gün 40 vərəq yazı yazarmış. Onun şeirlərinin olduğu, lüğət tərtib etdiyi, sərf və nəhv, əxlaq, hətta riyaziyyat sahəsində də əsərlərinin olduğu göstərilir.

Misirdən qayıdandan sonra on il şafei məzhəbinə bağlı qalmış, ancaq bundan sonra Cəriyyə adlanan ayrıca bir fiqh məktəbi təsis etmişdir. Bu məktəbin əsası şafei məzhəbindən götürülsə də, o daha çox tətbiqi xüsusiyyətlərinə görə fərqlənmiş, nisbətən qısa bir zamanda unudulub getmişdir.

Təbəri Əhməd ibn Hənbəli ancaq hədisdə səlahiyyət sahibi hesab edir və onun fiqhdəki səlahiyyətlərini qəbul etmirdi. Buna görə də Bağdadda sayı çox olan hənbəliyərin düşmənçiliyi ilə qarşılaşmalı olmuşdur. O xüsusən Quranın 17-ci surəsinin hənbəliyərin qəbul etdikləri təfsirinə qarşı çıxdığı üçün onların xüsusi kininə səbəb olmuş,

avam camaatın hədələrindən qaçaraq öz evinə qapanmağa məcbur qalmış, yalnız qüvvətli bir əmniyyət birliyinin müdaxiləsi sayəsində həyatı xilas edilmişdir.

Təbərinin əsərləri öz zamanında köçürülüb yazılmamışdır. Buna görə də, məsələn, onun yeni bir məzhəb qurmaq üzrə təklif etdiyi əsərlər qeyb olduğu kimi, "Tarixi-Təbəri" adı ilə məşhur olan böyük dünya tarixinə dair fundamental əsəri də zamanəmizə tam şəkildə gəlib çatmamışdır. Mövcud əsərləri içərisində "Cameul-bəyan ən təvilil-Quran" (qısaca: "ət-Təfsir") ənənəvi təfsirin zəngin məlzə-məsini bir araya gətirmiş və bu səbəbdən də Quran müfəssirlərinin faydalandıqları, həm də müasir elmin tarixi-tənqidi tədqiqatları üçün tükənməz bir baza təşkil edən sanballı əsər kimi tanınmışdır. Bu təfsir h.1321-1330-cu illərdə Qahirədə 30 cildə nəşr olunmuş, sonralar ikinci Qahirə nəşri tamamlanmamış qalmışdır.¹²⁸

"Cameul-bəyan fi təfsiril-Quran" əsərində olduqca geniş material əhatə olunmuş, bir sıra hallarda bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən fikirlər irəli sürülmüşdür. Buna baxmayaraq, Təbəri təfsiri müsəlman ilahiyyat elmi tarixində tayı-bərabəri olmayan bir abidə kimi qiymətləndirilir. Bunun əsas səbəbi Təbərinin öz təfsirində soragı orta əsrlərdə itib-getmiş ilkin elmi-dini əsərlərdən fragment-ləri, unikal qeydləri əhatə etməsi ilə əlaqədardır.

Təfsir və təvil anlayışlarının nə olduğu ətrafında qızgın müzakirələr getdiyi bir dövrdə yaşayıb-yaratmış alim məhz ilk dəfə olaraq Qurani-Kərimin mətnini üç kateqoriyaya bölmüş, yalnız Allah-Təlalaya aydın olan ayələri, yalnız Peyğəmbərin (s) izah edə bildiyi və dil faktlarının köməyi ilə filoloqlar tərəfindən də təfsir oluna bilən ayələri fərqləndirmişdir ki, bu bölgü də sonralar ilahiyyat elminin əsas postulatlarından birini təşkil etmişdir. Təbərinin təfsiri əsas etibarilə sünnə üzərində qurulmuşdur. Nümunə üçün göstərmək olar ki, birinci on dörd surənin təfsirində Təbəri 20.787 hədisdən istifadə etmişdir.¹²⁹

Şeyxülislam Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvi "Cameul--bəyan"-dan geniş faydalanmaqla öz təfsirini daha zəngin dəlillərlə təmin etmişdir.

¹²⁸ İslam ansiklopedisi, 5/2 cild, səh-594-595

¹²⁹ Прозоров С.М.. Хрестоматия по исламу. М.: Наука, 1994, səh-50-51

“Təfsirul-Cələleyn”

Görkəmli Misir fəqihi və ilahiyyatçısı Cəlaləddin Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Əhməd əl-Ənsari əl-Məhəlli əş-Şafei (h.790-863/m.1388-1459) Qahirə mədrəsəsində dərs demişdir. Özünün məşhur təfsirini yazıb tamamlaya bilməmiş, bu işi şagirdi Əbulfəzl Əbdürrəhman əs-Siyuti 1465-ci ildə yazıb tamamlamışdır.¹³⁰

Cəlaləddin Əbulfəzl Əbdürrəhman ibn Kəmaləddin Əbu Bəkr ibn Məhəmməd əl-Xüzeyri əs-Siyuti əş-Şafei (h.849-911/m.1445--1505) Misir və Suriyada hakim olan Məmlüklər dövlətinin son zamanlarında Qahirədə yetişən və ərəb dilində ən yaxşı əsər yazan müəlliflərdən biri, bəlkə də, birincisi olmuşdur. Qahirədə anadan olmuş Siyuti Əbulfəzl (“Yüksək fəzilət sahibi”) künyəsini atasının dostlarından biri vermişdir.

Siyuti 9 batinlik şəcərəsini təsbit etmiş, öz tərcümeyi-halını da ehtiva edən “Hüsnül-mühazərə” şəcərənaməsini yazmışdır. Buna görə də onun ailəsi, mənşəyi, Şərqdən gəlmə olması, Misirə köçərək Asyutu vətən etmələri, babaları arasında ən əskisinin Hümaməddin əl-Xüzeyri olması və onun mütəsəvvif kimi tanınması kimi bir sıra məsələlər həmişə məlum olmuşdur. Atası Kəmaləddin Əbu Bəkr şafei fəqihlərindən olmuş, Süyutda doğulmuş və orada qazılıq etmiş, daha sonra Qahirəyə köçmüşdür.

Siyutin müəllimləri arasında İbn Həcər əl-Əsqəlani, Məhəmməd əl-Cilani, İzzəddin əl-Qüdsi kimi şəxsiyyətlər olmuşdur.

Müasirlərindən məşhur Məhəmməd ibn Əbdürrəhman əs-Səxəvinin (1427-1479) göstərdiyinə görə, əs-Siyutin anası bir türk cariyəsi olmuşdur.

Altı yaşında ikən yetim qalan əs-Siyuti ailənin dostları tərəfindən himayəyə götürülmüş və onların köməyi ilə təhsilini axıra qədər ala bilmişdir. Səkkiz yaşına çatmamış Quranı hifz etmiş, bir sıra alimlərin əsərlərini əzbərləmiş, 1460-cı ildən elmlə məşğul olmağa başlamışdır.

Əs-Siyuti 1462-ci ildə, 17 yaşında ikən ilk əsəri “Şərhül-İstiaze vəl-bəsmələ”ni qələmə almış, əl-Bulkininin yanına gələrək, bu zatın vəfatına qədər ondan fiqh elmini öyrənmişdir. Şərəfəddin əl-Münavi, Təqiyəddin əş-Şibli, Mühəyiddin əl-Qafiyəci, Seyfəddin Məhəmməd

¹³⁰ Прозоров С.М.. Хрестоматия по исламу. М.: Наука, 1994, səh-74

əl-Hənəfi, Məhəmməd ibn İbrahim əş-Şirvani, İzzəddin əl-Kinani əl-Hənəbəli, Şəmsəddin Məhəmməd əs-Səxavi və s. kimi görkəmli alimlərdən dərs almış, təfsir, hədis və fiqh başda olmaqla dini elmləri öyrənmək üçün gərəkli olan nüvə, məani, bədii və bəyan kimi fənnlərə yiyələnmiş, sonra isə əsas elmi mövzularda geniş bir səlahiyyət əldə etmişdir.

Siyuti gənclik dövründə bir çox səyahətlər etmiş, Şam, Hicaz, Yəmən, Hindistan, Məğrib və Sudana getmişdir. Hicaz səyahəti zamanı bir il Məkkədə qalmışdır.

Siyutinın müxtəlif mövzularda və çox saydakı əsərlərinin əksəriyyəti uzun araşdırmaların məhsulu sayılır. "Hüsnül-mühazərə"də müəllif özünün 300 əsərinin olduğunu göstərsə də sonradan onun 441 əsərinin olduğu müəyyənləşdirilmişdir. S.M.Proxorov və b. isə onun hətta 600-ə qədər əsər yazdığını qeyd edirlər.¹³¹

Müəllif özü əsərlərini altı bölmədə qruplaşdırmışdır: 1) Quran elmləri, 2) hədis, 3) fiqh, 4) möhtəlit məsələlər, 5) dil və ədəbiyyat, 6) üsul, bəyan və təsəvvüf. Brokkelman buna tarix və ədəb bölmü də əlavə etmişdir.

Onun "Tərcümanul-Quran fit-təfsiril-müsnəd" əsərinin təfsirlə bağlı bütün rəvayətləri ehtiva etdiyi göstərilərsə də, bu təfsir bütöv şəkildə zamanəmizə gəlib çatmamışdır. "Kitabüd-dürri-l-mənsur fit-təfsiril-məsur" həmin təfsirin qaynaqları mahafizə edilməklə qələmə alınmış müxtəsər bir variantı olub Qahirədə h.1314-cü ildə altı cildə nəşr edilmişdir.

"Təfsirul-Cələləyn" əs-Siyutinın ən məşhur və mütədavil əsərlərindən olub, ustadı Cəlaləddin əl-Məhəlli tərəfindən başlanılmış və onun ölümündən sonra Siyuti tərəfindən, deyilənə görə, 40 gün ərzində tamamlanmışdır. Katib Çələbi "Kəşfüz-zünun"da bu təfsirin birinci hissəsinin əl-Məhəlli tərəfindən hazırlandığını, əs-Siyutinın onun əl-Kəhf surəsindən sonrakı ikinci yarısını tamamladığını göstərsə də, Siyutinın özünün Bəqərə surəsindən öncə yazdığı qısa girişdə və əl-İsra surəsinin sonunda verdiyi qısa açıqlamada birinci cildin əs-Siyutiyə, ikincinin isə əl-Məhəliyə aid olduğu göstərilir. Eyni adı daşıyan iki şəxsin müştərək

¹³¹ Прозоров С.М.. Хрестоматия по исламу. М.: Наука, 1994, səh-74

əsəri olduğu üçün “Təfsirul-Cəlaləyn” adını daşıyan bu əsər öz sahəsinin ən mötəbər abidələrindən olub, dəfələrlə nəşr edilmişdir.¹³²

“Təfsirul-Cəlaləyn” metodiki baxımdan şərti olaraq “Quranın ərəb dilinə tərcüməsi” adlanan müsəlman ilahiyyəti istiqamətinə əsaslanır. Bu təfsir daha çox qeyri-ərəb mühitində kütləvilik qazanmış və bu da Cənubi və Cənubi-Şərqi Asiyada, Afrikada islamın yayılması ilə mümkün olmuşdur.¹³³

Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvinin “Təfsirul-Cəlaləyn”ə istinad etməsi bu əsərin vaxtilə Azərbaycanda da məşhur olmasına dəlalət edir. “Kitabul-bəyan”da həmin mənbənin adı sadəcə “Cəlaləyn” kimi göstərilmişdir. Görünür, müəllifin bəzən “Şafei demişdir” təqdimatında da iki Cəlaləddin Şafei nəzərdə tutulur.

Əbu Cəfər Tusi və onun “ət-Tibyan fi təfsiril-Quran” əsəri

Görkəmli fəqih-hüquqşünas, tarixçi, ilahiyyatçı kimi tanınan Əbu Cəfər Məhəmməd ibn əl-Həsən ibn Əli ət-Tusi h.387/m.995-ci ildə Tus şəhərində anadan olmuşdur.

XI əsrdə imamiyyənin başda gələn alimlərindən sayılan Tusi “Şeyxut-taifə” adı ilə tanınır.

Uşaqlıq və ilk gənclik həyatı ilə ailəsi haqqında məlumat yoxdur. İlk təhsilini anadan olduğu şəhərdə aldıqdan sonra 1017-ci ildə Bağdada getmiş və zamanəsinin məşhur imamiyyə alimlərindən Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Nüman əl-Harişi əl-Müfidin (945 -1022) tələbəsi olmuş, onun ölümünə qədər ondan təhsil almışdır. Bu əsnada ustadının “əl-Müqniə fil-fiqh” əsərinin şərhini sayılan “Təhzibul-əhkam”ı yazmışdır. Əl-Müfidin vəfatından sonra Tusi Seyyid Əbulqasim Əli ibn Əbu Əhməd əl-Hüseyn ibn Musa əl-Mürtəzanın (966- 1044) yanında oxumuş və bir müddət onun tələbəsi olmuşdur. Seyid əl-Mürtəza Tusini himayəsinə götürmüş və ona aylıq 12 dinar maaş da vermişdir. Tusi qısa müddət ərzində təfsir, hədis, kəlam, fiqh və s. elmlərində tanınmışdır. Bu vaxt ərzində Seyid Mürtəzanın “Kitabüş-şafi” əsərini xülasə edərək “Təlxisüş-Şafi” və “əl-İstibsar”, “ən-Nihayə”, “Kitabür-rical” və s.

¹³² İslam ansiklopedisi, 5/2 cild, səh-258-261

¹³³ Прозоров С.М.. Хрестоматия по исламу. М.: Наука, 1994, səh-75

əsərlərini yazmışdır. Seyid Mürtəzanın yanında 23 il qalan Tusi ustadı vəfat etdikdən sonra 1044-cü ildə onun yerinə keçmiş və Şeyxut-taifə rütbəsi ilə imamiyyənin dini rəhbəri olmuş, xocalıq və elmi fəaliyyəti ilə tanınmışdır.

Bağdadda olarkən orada böyük bir şəxsi kitabxana yaratmışdır.¹³⁴

Abbasi xəlifəsi tərəfindən də təqdir edilən alim Bağdadda tez-tez baş verən sünni-şiə qovğaları üzündən saraya gedə bilməmişdir. İmamiyyə məzhəbindən olan bəzi dostları və yaxınları ilə söhbətində səhabəni ittiham etdiyinə görə xəlifə əl-Qaim bi-Əmrillaha şikayət nəticəsində divana çəkilmiş, ancaq məhkəmədə zəkali cavabları ilə canını qurtara bilmişdir. 1055-ci ildə Toğrul bəyin Bağdada gələrək büveyhilərin şiə dövlətini yıxması ilə yüksələn sünni hərəkatı zamanı Tusinin evi və kitabları came önündə yandırılmış və özü də gizlənmək məcburiyyətində qalmışdır. 40 ilə qədər Bağdadda yaşamış Tusi bu hadisələrdən sonra Nəcəfə getmiş və ömrünün sonuna qədər orada qalmış, Nəcəfi ilk dəfə məhz o, şiəliyin əsas mərkəzinə çevirmişdir.¹³⁵ Burada 12 il yaşayan alim h.460/m.1067-ci ildə vəfat etmişdir. Vəsiyyətinə uyğun olaraq, öz evində dəfn edilmiş və bu evi sonralar məscidə çevrilmişdir.

Onun tələbələri arasında 300-dən artıq ictimad sahibi olmuşdur.

Tusi özündən sonra zəngin bir irs qoyub getmiş, ərəbcə yazdığı əsərləri bütün Şərq aləmində məşhur olmuşdur. O özü tərtib etdiyi fəhrüstdə 43 əsərinin adını göstərmiş, müasir dövrün tədqiqatçıları isə onun həтта 48 kitabın müəllifi olduğunu müəyyənləşdirmişlər.

Əbu Cəfər Tusinin ən məşhur əsərlərindən biri "Ət-Tibyan fi təfsiril-Quran"dır. Burada o öz ustadlarından Şeyx Müfidin, Seyid Mürtəzanın və başqalarının yaradıcılığından faydalanmış, dəfələrlə onların adını çəkmişdir. "Ət-Tibyan fi təfsiril-Quran" əsərindən Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvi də istifadə etmiş, onu çox vaxt qısaca olaraq "Tibyan" kimi təqdim etmişdir.

¹³⁴ Cəfərov Ceyhun, Quranın elmi möcüzələri, səh-386

¹³⁵ Cəfərov Ceyhun, Quranın elmi möcüzələri, səh-386

“Kitabul-bəyan”da Tusinin “ən-Nihayə” əsərinə də bir sıra istinadlar vardır.

Bir müqəddimə və on cüzdən ibarət olan “Tibyan” təfsirinin ön sözündə müfəssir zamanına qədər heç bir şiə aliminin tam Quran təfsiri yazmadığını göstərir. “Tibyan” təfsiri Nəcəfdə iki dəfə nəşr edilmişdir.¹³⁶

“Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran”da təkcə orta əsr təfsir mənbələrinə deyil, həm də müxtəlif dövrlərin ən böyük alimlərinin ilahiyyatla bağlı fundamental əsərlərinə istinad edilmişdir. Şeyxülislam Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvi burada bir sıra alimlərin və elmi mənbələrin adlarını təqdim edir. Bunların bir qismindən o şəxsən istifadə etmiş, digərlərinin fikirlərini isə dolayısı ilə sitat gətirmişdir.

Müəllifin ən çox müraciət etdiyi alimlərdən biri Əbu Abdullah Buxaridir.

“Hədis imamlarından ən böyüyü” Əbu Abdullah Məhəmməd ibn İsmail ibn İbrahim əl-Cufi Buxari h.194/m.810-cu ildə anadan olmuşdur. Kiçik yaşlarında olarkən atasını itirmiş və anasının himayəsində böyümüşdür.

Avropa şərqşünasları onun babası Bardizbahın iranlı olduğunu irəli sürsə də, bu dəlil Buxarinin milliyyətini müəyyənləşdirə bilməz. Bardizbahın oğlu əl-Müğirəni Buxara valisi əl-Yəman əl-Cufi müsəlman etmiş və bu səbəbdən Buxari mənəvi mövlasına hörmət əlaməti olaraq əl-Cufi adını özünə götürmüşdür.

Buxari 11 yaşından hədislə məşğul olmağa başlamış, mühəddis əd-Daxilinin məclislərində iştirak etmiş, o vaxtdan zəkasının kəskinliyi və hafizəsinin qüvvəti ilə ətrafındakıları heyrətləndirmişdir. 16 yaşında ikən bir sıra əsərləri əzbərdən mənimsəmiş, məmləkətin bütün üləmasının dərslərində iştirak etmişdir. Bu zaman anası və qardaşı Əhmədlə həccə getmiş, Məkkədə qalıb ərəb alimlərindən hədis təhsili almışdır. Burada xüsusən Abdullah ibn əz-Zübeyr əl-Hamididən şafei fiqhini öyrənmiş, 18 yaşında ikən səhabə və tabeinin hökmlərini və sözlərini toplamış, hədis ravilərinin tərcümeyi-hallarını ehtiva edən “ət-Tarixul-kəbir” əsərini “mehtablı gecələrdə və Peyğəmbərin qəbri yanında” yazmışdır. Kitabında zikr

¹³⁶ Kutlu Sönmez, İslam ve mezhebler, səh-130-131

etdiyi rəvayətlərdən hər biri haqqında bir-iki qısa bilgi vermiş, ancaq onların hamısının adını qeyd etmədiyini göstərmişdir. Sonra bir çox ölkələri gəzərək, Bəsrədə, Dəməşqdə, Homsda, Kufədə, Misirdə, Bəlxədə, Nişapurda, Mərvdə hədisləri toplamaqla məşğul olmuş və bir-birindən fərqlənən mədəniyyətlərə, müxtəlif fikir dünyasına bələd olmuşdur. Özünün yazdığına görə, mindən artıq xocadan hədis yazmış, yüz min səhih və iki yüz mində şübhəli və zəif hədisi əzbərləmişdir.¹³⁷

Misir, İran və Hicazı dolaşaraq bir sıra alimlərdən hədis toplayan Buxari 6 il Hicazda, 5 il Bəsrədə qalmışdır. Misirdən Məvəraənnəhrə qədər tanınmış elm elm mərkəzlərində hədis tədris etdikdən sonra Buxaraya qayıtmış, bir müddət burada qalıb şəhərin valisi Xəlid ibn Məhəmmədin sarayında yaşamış, hədis oxunması haqqında xahişi rədd ediləndən sonra şəhəri tərk etməyə məcbur olmuşdur. Bundan sonra səmərqəndlilərin dəvəti ilə bu böyük islam şəhərinə gələn alim yerlilərin bir hissəsinin onu istəmədiklərini, onun üstündə dava-dalaş düşdüyünü eşidəndə xəstələnmiş, bir müddət sonra gözlərini əbədi yummuşdur.

Buxari zəif, orta boylu, dərin zöhd vətəqva sahibi, cəmərd bir insan olmuşdur.

Buxarini islam aləmində ən yüksək mərtəbəyə çıxaran əsəri əhli-sünnə nəzərində Qurandan sonra ən səhih kitab olaraq tanınan "əl-Cameus-səhih"-dir.¹³⁸ Qısaca "əl-Cameus-səhih", "Səhihi-Buxari" və hətta sadəcə "Buxari" adlandırılan bu ən məşhur əsərinin tam adı "əl-Cameul-müsnədüs-səhihil-müxtəsər min ümuri-rəsulillahi-sallallahu əleyhi və səlləm və sünənihi və əyyamihi" kimi səslənir. Buxariyə qədər meydana gələn hədis əsərləri səhih hədislərlə yanaşı, zəif hədisləri də ehtiva edirdi. Buxari bu əsərini 600 min hədis içərisindən seçərək yazmışdır. "Buxari" 97 kitabdan (əsas bölmədən) və 3730 babdan ibarətdir. Əsərdə təkrarlanmaqla 7275, təkrarsız isə 4000-ə qədər hədisin olduğu hesablanmışdır.¹³⁹

"Əl-Cameus-səhih"-in dövrümüzə gəlib çatmış mətni Əli əl-Yunini (1260 vəf.) tərəfindən meydana gətirilmişdir. O öz

¹³⁷ İslam ansiklopedisi, IV cild, səh-206

¹³⁸ İslam ansiklopedisi, 127 cüz, səh-771

¹³⁹ İslam ansiklopedisi, IV cild, səh-208-209

nüsxəsini Cəmaləddin ibn Malikin (1273 vəf.) yardımı ilə dörd başqa nüsxə əsasında işləmiş və kitabın səhih variantını meydana çıxarmışdır. Sonralar bu nüsxə elm aləmində məşhurlaşmış və dəfələrlə köçürülmüşdür.¹⁴⁰

“Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran”ın müəllifi ara-sıra görkəmli ərəb alimi İbn Əsirin də adını çəkir.

İbn Əsir adı əslində mənşəcə Cəzirəli olub, ərəb alim və müəlliflərinin ən məşhur və ən mühümlərindən sayılan üç qardaşa aid edilir.

Məcdəddin Əbussəadət əl-Mübarək ibn Məhəmməd bu qardaşların ən böyüyü olub, h.544/m.1149-cu ildə doğulmuş, h.606/m.-1210-cu ildə Mosulda vəfat etmişdir. Quran, ərəb dilinin nəhvi, hədislər sayəsində mütəxəssis olmuş, yazdığı əsərlərin adları İbn Xəlliqa, Yaqut və Brokkelman tərəfindən dəqiqləşdirilmişdir.

Nəhv elmini Mosulda İbn əd-Dəhhandan, hədisi Bağdadda təhsil etdikdən sonra Seyfəddin Qazi dövründə uzun zaman dövləti idarə etmiş Əmir Kaymazın xitmətində çalışmış, onun xələfləri olan Məsud ibn Mavdud və Nurəddin Arslan şah zamanında divanın baş katibi olmuş, qardaşı tərəfindən rəvayət edildiyinə görə, ona bu yüksək vəzifəni ayıran Nurəddinin arzusunu ürəyi istəmədən qəbul etmişdir. Xəstəlik nəticəsində iflic olmuş və İbn Xəlliqaanın bildirdiyinə görə, əsərlərinin bir çoxunu bu vəziyyətdə yazmışdır.

Qardaşlarının ikincisi olan İzzəddin Əbulhəsən Əli ibn Məhəmməd h.555/m.1160-cı ildə Cəzirədə anadan olmuş, h.630/ m.1234-cü ildə Mosulda vəfat etmişdir. Daha çox “əl-Kamil fit-tarix” adlı əsəri ilə məşhurlaşmışdır. Bundan başqa, əsərləri sırasında Mosul atabəylərinin tarixi, səhabələrin tarixi, bir lüğət və əs-Səmaninin “Kitabul-ənsab”ı əsasında yazdığı “əl-Lübab” xülasəsi də vardır. H.628-ci ilə qədər baş vermiş hadisələri təsvir edən tarix kitabı onun yaradıcılığında başlıca yer tutur.

Qardaşların üçüncüsü olan Ziyaəddin Əbulfəth Nəsrullah h.558/m.1163-cü ildə Cəzirədə andan olmuş və h.637/m.1239-cu ildə Bağdadda vəfat etmişdir. H.1282-ci ildə Misirin “Bulaq” nəşriyyatında basılmış inşaya dair “əl-Məsəlus-sair fi ədəbil-katib

¹⁴⁰ İslam ansiklopedisi, 127 cüz, səh-771

vəş-şair" əsəri islam aləmində çox mötəbər mənbələrdən sayılır. Tarixçi qardaşının əksinə olaraq, Ziyaəddinin həyatı çox gürultulu keçmiş, əl-Qazı əl-Fazil tərəfindən Səlahəddinə təqdim edilərək, h.587-ci ildə onun xidmətinə girmiş və az bir müddətdən sonra Səlahəddinin oğlu əl-Malik əl-Əfzəlin vəziri vəzifəsində yüksəlmişdir.¹⁴¹

Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvi öz təfsirində İbn Əsir adını çəksə də, onun əsərini göstərmir və buna görə də burada qardaşlardan hansının nəzərdə tutulduğu axıradək məlum olmur.

2.3. "Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran"ın xüsusiyyətləri

"Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran" əsəri Azərbaycan dilində ərəb əlifbasıyla yazılmış təfsirlərdən biridir. Bu təfsir əsasən məal xarakterli təfsirdir. Təfsir iki cildəndən ibarətdir. "Kitabul-bəyan" şiə təfsirlərindən biridir.

Kitabın təfsir metodu belədir; Şəkəvi əvvəlcə səhifənin baş hissəsində ayələrin ərəbcə mətnini verir. Daha sonra bu ayələri səhifənin aşağı hissəsində tərcümə və təfsir edir. Şəkəvi ayənin tərcüməsini dırnaq içində, təfsiri isə dırnağın xaricində verir.

Təfsirin başa düşülməsi bir o qədər çətin deyildir. İmamıyyə məzhəbinin öz fikrinə dəlil gətirdiyi ayələri Şəkəvi bu təfsirində uzun-uzadıya açıqlamışdır. Bəzən bu açıqlama bir neçə səhifə tutur. Təfsirdə yer alan açıqlamalara görə bu təfsiri dirayət təfsiri adlandırmaq olar. Təfsir dil-bəlağata, qiraətə və təsəvvufa yer verməmişdir. Təfsirdə ayəni ayə ilə, ayəni hədislə və ayəni səhabə sözü ilə açıqlamalara rast gəlmək olar. Şəkəvi bəzi hallarda israiliyatdan da istifadə etmişdir. Təfsiri ilk dəfə oxuyan şəxs bir az çətinlik çəkə bilər. Çünki həm oxunuşu həm də 18, 19-cu əsrin dili və ləhçəsi, onda olan ərəbcə və osmanlıca kəlimələr sürətlə oxuyub asan başa düşməyə əngəl törədə bilər.

2.4. "Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran"da Quranın Quranla təfsiri

Bir müfəssirin Quranı təfsir edərkən birinci qaynağı yenə Quranın özüdür. Müfəssir əvvəlcə Quranda gördüyü mütləq

¹⁴¹ İslam ansiklopedisi, II cild, səh-851-852

ifadələri müqəyyəd, mücməlləri mübəyyən, amm olan ifadələri təxsis edən ayələri axtarar. Bir yerdə mütləq olaraq keçən bir hökm başqa bir yerdə müqəyyəd, bir yerdə mücməl olaraq ifadə edilən bir mövzu başqa bir yerdə geniş bir şəkildə mübəyyən və bir yerdə mübhəm buraxılan bir mövzu başqa bir ayədə mübəyyən və təfsir edilmiş ola bilər ki, müfəssirin əvvəlcə bunları axtarması zəruridir.¹⁴²

Bilindi ki kimi rəvayət təfsirində müfəssirin ilk növbədə müraciət etdiyi qaynaq Qurandır. Qurandan sonra hədis, səhabə sözləri və tabiun sözləri gəlməlidir.¹⁴³

Həm rəvayət, həm də dirayət təfsiri olan “Kitabul-bəyan”da müəllif Quranı Quranla təfsirə geniş yer vermişdir. Verəcəyimiz misallardan da görülməyi kimi Şəkəvi Quranı Quranla təfsir edərkən izlədiyi metod əsasən təfsir edilən ayənin məalını yazdıqdan sonra bu ayənin filan nömrəli ayədə təfsir ediləcəyini söyləməsidir.

İndi isə “Kitabul-bəyan”da Quranı Quranla təfsirə dair bir neçə misal verək:

Şəkəvi Bəqərə surəsinin 26-cı ayəsini belə təfsir edir:

"ان الله لا يستحي ان يضرب مثلا ما بعوضة فما فوقها فاما الذين امنوا فيعلمون انه الحق من ربهم..."
 "و اما او کسلر که ایمان کتوردیلر بیلرلر که بو مثل " کتورمک دوغریدر و
 الله طرفندندر و بیلرلر که مثل ایلی مثل کتورلمش بر برینه موافقدر بیوک
 وکجوکلیکده و خست و شرافتده بعض حیوانلار وار که انساندن اشرفدر نجه نه 16
 مجي سورنک 70 ایهسندده تفصیلا شرح الونار

“İman gətirən kəslər bilirlər ki, bu misalı gətirmək doğrudur və Allah tərəfindəndir.” Onlar bilirlər ki, misal ilə mövzu böyük və kiçiklikdə, zillət və şərəfətdə bir-birlərinə müvafıqdır. Bəzi heyvanlar var ki, insandan şərəfətlidir. Necə ki, “ən-Nəhl” surəsinin 70-ci ayəsində geniş izah olunacaq¹⁴⁴.

Şəkəvi ayənin bu hissəsində bəzi heyvan və həşəratların insandan böyüklük və kiçiklik, xəstəlik və sağlamlıq baxımından

¹⁴² Bedredin Çetiner, Ebul-Berakat en-Nesefi ve Medarik tefsiri, İFAV yayınları, İstanbul-1995, səh-90.

¹⁴³ Muhsin Demirci, Tefsir Usulü, səh-245.

¹⁴⁴ Şəkəvi, Kitabul-bəyan, Bakı-2001, I cild, səh-7.

şərəfli və xeyirli olduğunu bildirir və buna dəlil olaraq "ən-Nəhl" surəsinin 69-cu ayəsinə göstərir. Bu ayəni belə təfsir edir:

"ثم كلي من كل الثمرات فاسلكي سبل ربك ذللا يخرج من بطونها شراب مختلف الوانه فيه شفاء للناس ان في ذلك لاية لقوم يتفكرون"
"صوكره بيكلن جميع ميوه لردن والله فعالي كوستردكي يوليله اسانلقه كيت
اريلرك قارينلرندن رنكلري مختلف اولان بال خارجاولار" كيمسي اغ بعصيسي قرا
بعصيسي ساريذر "اونده خلق ايجون شفا وردر" جوخ ناخوشقلردن "بونده هر اينه
علامتلا وارد او قومه كه فكر ايدرلر" زنبورده جوخ غريبه علامتلا وار (1) اوزي
ايجون او كونه ابو تيكرك كه هيچ بنا قادر دكلدر او كونه ابو تيككمكه (2) هر وقت ميوه
جاتك بخشيسندن بيرلر (3) قابونك ياننده قاراول وار هانسي اري بيس ميوه دن بيسه
اوني قويماز ايجريه داخل اولماقه (4) زنبورك نيشنده زهر وار هر كسي وريا
سمندن او ير شيشر هم اغزينك سوينده دردلره درمان وار (5) اونلارك بر نفر
رئيسي وار اوكا يعسوب ديرلر اوكا اطاعت ايدرلر و اونك دالنجه كيدرلر.

"Sonra bütün meyvələrdən ye və Allahın göstərdiyi yol ilə get!. Arıların qarınlarından rəngləri müxtəlif olan bal çıxar," onlar ağ, qara, ya da sarı rənglidir." **"Onda insanlar üçün bir çox xəstəliklərdən şəfa vardır. Burada fikirləşən qövmlər üçün əlamətlər var."**¹⁴⁵ deyə ayəni təfsir etdikdən sonra bir neçə babda arı haqda bəhs edir.

Arının çox qəribə xüsusiyyətləri vardır:

1. Özü üçün elə ev tikər ki, heç bir bənnə o cür ev tikməyə qadir deyil.
2. Həmişə meyvələrin ən yaxşısından yeyərlər.
3. Qapının yanında gözətçi qoyarlar, hansı arı pis meyvədən yesə onu içəri daxil olmağa qoymaz.
4. Arının nəşterində zəhər var, kimi vursa həmin yer şişər. Həm də ağzının suyunda dərdlərə dərman var.
5. Onların bir nəfər Yəsub adında başçıları vardır ki, ona itaət edər və onun ardınca gedərlər."

Şəkəvi arı haqqında bu məlumatları verməklə arının insanda olmayan üstün cəhətlərini saymışdır.

¹⁴⁵ Şəkəvi, Kitabul-bəyan, I cild, səh-10

Şəkəvi Bəqərə surəsinin 47-ci ayəsinin təfsirində belə deyir:¹⁴⁶

"يا بني اسرائيل اذكروا نعمتي التي انعمت عليكم واني فضلتكم علي العالمين"

Şəkəvi bu ayəni təfsir edərək Yəhudilərə verilən nemətləri bir-bir sayır. Mənn (Qüdrət halvası) və səlvə (Bildirçin əti)ni zikr etdikdən sonra mənn və səlvənin Bəqərə surəsinin 58-ci ayəsində açıqlayacağını söyləyir.¹⁴⁷

Şəkəvinin işarə etdiyi ayə 58 yox 57-ci ayədə açıqlanır. Bu ayədə belə deyilir.

"...و نازل اينديك سيزه ترنجبين و بشمش قوش"

"...Sizə mənn (ağac və yarpaqların şirəsi) və səlvə (bişmiş quş əti) nazil etdik"¹⁴⁸ Şəkəvi işarə etdiyi bu ayədə sadəcə bununla kifayətlənir, mənn və səlvə haqqında heç nə demir.

Şəkəvi öz təfsirində bəzi yerlərdə ayəni təfsir edərkən ayənin ərəbcə mətnini verir.

"و سأل ايدرلر سندن يتيملردن" زمانيكه "الذين ياكلون اموال اليتامي ظلما" ايهسي نازل الدي هر كسك يانده يتيم وار ايدي يانندن جخاردي بو خصوصده بيغمبردن خبر الديلار كه يتيملريله نه نوع رفتار الونا

"Və sual edirlər səndən yetimlərdən" "Zəmanə ki", **"O kəslər ki, yetimlərin mallarını zülm ilə yeyirlər"** "ayəsi nazil olduqda hər kəs yanında olan yetimi qovdu. Bu xüsusda peyğəmbərdən xəbər aldılar ki, yetimlər ilə necə rəftar olunar"¹⁴⁹

Göründüyü kimi Şəkəvi təfsirdə Quranı Quranla təfsir etməyə, hər bir təfsirçinin yer verdiyi kimi geniş yer vermişdir.

¹⁴⁶ Bəqərə 2/47

¹⁴⁷ Şəkəvi, Kitabul-bəyan, I cild, səh-10

¹⁴⁸ Şəkəvi. Kitabul-bəyan, I cild, səh-12.

¹⁴⁹ Şəkəvi. Kitabul-bəyan, I cild, səh-78/79

Bəzən Şəkəvi təfsirində ayənin əslinə işarə etmədən və ayə olduğunu demədən həmin ayənin təfsirində öz sözü olaraq yazdığı görülür:

"ديكلن اي اهل كتاب كلون بر كلمه نك طرفنه كه برابر دير بز ايله سيزك
اراكزده بو كه عبادت ايدميك مكر اللهه و شريك ايتميك اوكا بر شيئي عبادتده و اخذ
اتميه بريم بعضينز بعضيسني الله لار اللهدن سوا" بعض ديميه كه عزير اللهك
او غلدر بعض عيسي اللهك او غلدر بعض ملائكه اللهك قز لاريدير..¹⁵⁰

"Deyin ey əhli kitab! Gəlin bir kəlimənin tərəfinə ki, bərabərdir biz ilə sizin aranızda buna ibadət etməyə məgər Allaha və şərik etməyə ona hər şeyi ibadətdə və əxz etməyə bizim bəzimiz bəzisini Allahlar Allahdan siva (başqa)"¹⁵¹
"bəzisi deməyə ki, Üzeyir Allahın oğludur, bəzisi İsa Allahın oğludur, bəzisi mələikə Allahın qızlarıdır..."¹⁵² Şəkəvinin dediyi bu sonuncu cümlə Quran ayəsidir. Şəkəvi bir çox yerdə olduğu kimi ayənin ərəbcəsini zikr etməyə ehtiyac hiss etmədən bir başa ayənin mənasını təfsir olaraq açıqlamaqdadır.

2.5. "Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran"da Quranı hədislə təfsir etmək

Rəvayət təfsirinin ikinci qaynağı hədisdir. Bütün müfəssirlər sünnətə müraciət etdikləri kimi Şəkəvi də sünnətdən geniş istifadə edir. Hədisin təfsirdə əhəmiyyəti böyükdür. Peyğəmbərin (s) təbliğ vəzifəsinin yanında Quranı bəyan etmək vəzifəsi də vardır.¹⁵³

يا ايها الرسول بلغ ما انزل اليك مت ربك و ات لم تفعل فما بلغت رسالته
والله يعصمك مت التاس

"Ya peyğəmbər! Rəbbin tərəfindən sənə endirilmiş olanı (Quranı) təbliğ et. Əgər bunu etməsən, Allahın risalətini yerinə yetirmiş olmazsan."¹⁵⁴ Bu və başqa ayələrdən məlum olduğu

¹⁵⁰ Şəkəvi, Kitabul-bəyan, I cild, səh-112.

¹⁵¹ Şəkəvi, Kitabul-bəyan, I cild, səh-112.

¹⁵² Tövbə 9/30.

¹⁵³ Demirci, Tefsir tarihi, səh-246

¹⁵⁴ əl-Maidə 5/67

kimi Quranı təbliğ etmək Məhəmməd peyğəmbərin (s) vəzifəsidir və təbliğ etmişdir.

Hədisin təfsirdə ikinci bir qaynaq olması haqda heç bir ixtilaf yoxdur.¹⁵⁵

Şəkəvinin hədisə müraciət tərzini belədir. Əvvəlcə ayənin mətnini ərəbcə tam olaraq yazır, sonra təfsir edir. Hədisi lazım olan yerdə ərəbcə mətnini yada sənədini vermədən birbaşa Peyğəmbər (s) belə dedi və ya Peyğəmbərdən soruşdular və s. kimi formada yazır.

İndi Şəkəvinin təfsirində hədisdən nə cür istifadə etdiyini bir neçə misalla göstərək.

Bəqərə surəsinin 129-cu ayəsinin təfsirində İbrahim (ə) peyğəmbərin duasındakı rəsulun Məhəmməd (s) özü olduğunu deyir. Şəkəvi bu hədisi belə yazır.

ربنا وابعث فيهم رسولا — "بروردكارا كوندركلت اونلره انلرك جنسندن و نسلندن الان بيغمبر" بيغمبرمز(ص) بيورور كي منم او بيغمبر كه بابام ابراهيم اللهدن استيوپ-

“Pərvərdigara, onların nəslindən olanlar üçün bir peyğəmbər göndər.” Peyğəmbərimiz (s) buyurmuşdur ki, babam İbrahim (ə) Allahdan istədiyi peyğəmbər mənəm.”

Şəkəvi göründüyü kimi hədisin sənədini verməmişdir. Həmçinin hansı qaynaqdan istifadə etdiyini də yazmamışdır.

Elmalılı Hamdi Yazır təfsirində eyni ayəni təfsir edərkən yuxarıdakı hədisi yazır və bundan başqa eyni mənalı başqa bir hədisdə qeyd edir. Hədisin mətni belədir;

"انا ابي ابراهيم و بشري اخي عيسي و رثيا امي" ¹⁵⁶ دعوة

Bəqərə surəsinin 144-cü ayəsinin təfsirində Şəkəvi Məscidül-əqsadan qiblənin Kəbəyə dəyişdirilməsində olan fəli hədisi (hadisəni) rəvayət edir.

¹⁵⁵ Demirci, Tefsir tarihi, səh-246

¹⁵⁶ Elmalılı Məhəmməd Hamdi Yazır, Hak Dini Kuran Dili, Akçağ yayınları, Ankara. I cild, səh-392.

"قد نري تقلب وجهك في السماء فلنولينك قبلة ترضيها فول وجهك شطر المسجد الحرام--"

"تحيقاً بز كوردوك سنك يوزك دولانماقني كوكده بس هر انه سني دندريك او قبله كه سن راضي تولارسان بس يوزيكي دوند مسجده الحرام طرفه" حضرت مدينهك خارجده بر مسجده نماز قيلان وقتده ظهر نمازنده اكي ركعت قيلميشدي جيريل نازل اولدوب حضرتي دوندري مكه سمتنه حتي كشيلر عورتلر مقابلنده و عورتلر كشيلر مقابلنده دوردولر بو مسجده مسجد القبلتين ديرلر

"Həqiqətən biz sənin üzünün göyə tərəf çevrildiyini gördük. Beləliklə, səni razı olduğun qibləyə döndərdik. İndi üzünü Məscidul-Hərama tərəf döndər. Hər yerdə olsanız üzünüzü o tərəfə döndərin." "Həzrət Mədinənin xaricində bir məsciddə namaz qılan zaman zöhr namazından iki rəkat qılmışdı ki, Cəbrail (ə) nazil olub onu Məkkəyə tərəf döndərdi. Bununla kişilər qadınların yerində, qadınlar isə kişilərin yerində durdular. Bu məscidə "Qibləteyn" (iki qibləli) məscidi deyilir.¹⁵⁷ Deyərək ayəni hədislə təfsir etmişdir.

Şəkəvi bəzən ayənin təfsirində bir fikir söyləyir və bunun hədisdə varid olduğunu yazır, amma hədisin mətnini vermir. Bunun misalını Bəqərə surəsinin 224-cü ayəsində görmək olar.

ان تبروا و تتقوا و تصلحوا بين الناس والله سميع عليم
ولاتجعلوا الله عرضتالايمانكم

"اللهي اوز اندلركزك قراركاھي اتميون " اللهه اند ايجمي تجارت و شغلركزه الت اتميوك هر كس يالانندن اند ايجه كافر و دوغردن اند ايجه كناھكار اولمقي حديثده وارد الوب

"Allahı öz andlarınızın qərargahı etməyin" "Ticarət və məşğuliyyətinizdə Allaha and içməyi adət etməyin. Hədisdə gəlmişdir ki, hər kəs yalandan and içsə kafir, doğrudan and içsə günəhkardır."¹⁵⁸

"Kitabul-bəyan"da bu cür hədislərə az-az rast gəlinir. Yalan-

¹⁵⁷ Şəkəvi, Kitabul-bəyan, I cild, səh-27.

¹⁵⁸ Şəkəvi, Kitabul-bəyan, I cild, səh-40.

dan and içənin kafir, doğrudan and içənin isə günahkar olduğunu deyən Şəkəvi görünür ki, böyük günahları küfr saymaqdadır. Çünki yalandan and içmək kəbairəndir. Yalanın kəbairdən olduğuna dair belə bir hədis var.” *الاشراك بالله، وعقوق الوالدين و قتل النفس و اليمين* : الغموس"رواه البخاري الكبراء

“Kəbair, Allaha şərək qoşmaq, valideynə asi olmaq və yalandan and içməkdir.”¹⁵⁹ Yəqin ki, Şəkəvi bu hədisi qəsd etmişdir.

Kəbair İmamıyyəyə görə, onu edənin ardında namaz qılmaq caiz deyil. Günahkar tövbə etmədən öldüyü təqdirdə əbədi olaraq cəhənnəmdə qalar.¹⁶⁰

2.6. “Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran”da səbəbi nüzul

Təfsir elmində geniş yer verilən və bir o qədər də mühüm olan səbəbi nüzül ayələrin enmə səbəbləri mənasına gəlir. Termin olaraq “Peyğəmbərin (s) risaləti zamanında meydana gələn və Quranın bir və ya bir neçə ayəsinin yaxud bir surənin enməsinə yol açan hadisə, hal ya da hər hansı bir şey haqqında Rasulullaha (s) soruşulan sual deməkdir.”¹⁶¹

Təfsirdə ayələrin həqiqi mənalərini anlamaq üçün bunların nüzül səbəblərini bilmək lazımdır. Müfəssirlərə müşkül gələn ayələrin səbəbi nüzülünü öyrəndikdən sonra müşkilləri yox olmuşdur.¹⁶²

Səbəbi nüzül haqqında yazılmış müstəqil əsərlərlə yanaşı təfsirlərdə də nüzül səbəbi bilinən ayələrdən əvvəl və ya sonra enməsinə səbəb olan hadisə nəql edilir və ya ayə kimlər haqqında nazil olubsa bildirilir.¹⁶³

Şəkəvi də öz təfsirində səbəbi nüzulə çox geniş yer verir. O, ayələrin səbəbi nüzulunu ayəni təfsir edərkən, surələrin səbəbi

¹⁵⁹ Əl-İməmu Əbi Zəkəriyyə Yəhyə ibn Sərf ən-Nəvəvi əd-Diməşqi, Riyazus-Salihin, 13-cü nəşr, Dərus-Səqafətil-Arabiyyə, Dəməşq-1994, səh-503.

¹⁶⁰ Bekir Topaloğlu, Kelam ilmine giriş, Damla yayınları, 6-cı cəp, İstanbul, 2000, səh-68.

¹⁶¹ Demirci, Təfsir tarixi, səh-101

¹⁶² Bedreddin Çetiner, Ebul Berakat en-Nesefi və Medarik Tefsiri, İFAV yayınları, İstanbul, 1995, səh-106.

¹⁶³ Çetiner, Ebul Berakat en-Nesefi və Medarik Tefsiri, s.107

nüzulunu isə surənin əvvəlində qələmə almışdır. Bir neçə misal ilə Şəkəvinin səbəbi nüzul haqqındakı metoduna nəzər salaq:

"يا ايها الذين اموا كتب عليكم القصاص في القتلي الحر بالحر و العبد بالعبد و النثني بالثنئي..."

"اي او كسلر كه ايمان كتوردنر واجيب اولدي سيزه قصاص قتله" يعني واجب اولدي برابرليك و قاتل ايله كرك رفتار اولسون اونو عليهكه كه قاتل رفتار ايدبر مقتول ايله مساواتي الله تعالي اوزي بيان ايدزب بيورور "ازود ازاد مقابلنده, قول قول مقابلنده عورت عورت مقابلنده..." "زمان جاهليتده ايكي قبيله اراسنده قان دعواسي اتفاق اولوب قسم ياد ايتدلار كه ازادي قول مقابلنده عورتي كسي مقابلنده ايكي ادمي بر ادم مقابلنده اولدرسونلر ايلكه اشرف مخلوقات بيغمبرمكه مبعوث اولدي او قبيله لر حضرتدن قان مساله سني خبر الديلار او حالده بو ايه شريفه نازل اولدي.

"Ey o kəslər ki, iman gətirdiniz vacib oldu sizə qisas qətildə" "Yəni vacib oldu bərabərlik və qatil ilə gərək rəftar olsun o növ ilə ki, qatil rəftar edibdir məqtul ilə. Musavətü Allahu-təala özü bəyan edib buyurur." **"Azad-azad müqabilində, qul-qul müqabilində, övrət-övrət müqabilində."** Zaman cahiliyyədə iki qəbilə arasında qan davası ittifaq olub and içmək ki, azadı qul müqabilində, övrəti kişi müqabilində, iki adamı bir adam müqabilində öldürsünlər. Eləki, əşrəfi məxluqat peyğəmbərliyə məbus oldu o qəbilələr həzrətdən qan məsələsini xəbər aldılar. O halda bu ayəyi şərifə nazil oldu."¹⁶⁴

Göründüyü kimi Şəkəvi qisas ayəsinin nazil olma səbəbini cahiliyyə dövründə olan qisas haqqındakı suala bağlayır.

Şəkəvi Bəqərə surəsinin 187-ci ayəsinin səbəbi nüzulunu belə açıqlayır:

"احل لكم ليلة الصيام الرفث الي نسانكم..."

"حلال اولدي سيزه اوروج دوتماق كجهسنده عورتلر كزيله جماع اتماك..."
"...ايه شريفه نك نزولنده ايكي خبر وارد اولوب 1) سابق زمانده ييوب ايجمك جايز ايدي غروبدن ياتماق وقتنه ديك ياتانندن صونره دوروب يمك جائز دكليدي 2 مجي خليفه عمر حضرتلري بر كجه ياتوب دوروب جماع ادوب صباحي

¹⁶⁴ Şəkəvi, Kitabulul-bəyan, I cild, səh-55

كون احوالاتي حضرتہ خبر و يروپ عذر ايستدي صونره بو اية نازل اولوب كجالر
صبحه كيمني يمك و ايجمك و جماع حلال اولدى 2) خوات بن جبيرك حقنده نازل
اولوبدر خندق دعواسنده خندق قازمقدن كجه ايوينه كلوب عورتنه ديديكه طعام
واريسه كتور افطار ايدك عورتي جواب ويرديكه بر قدر صبر ايت حاضر ايدوب
كتوروم او كشي قوجه و يورغون اولديقنه كوره تكيه ايتمشدى عورت افطار كتورن
وقتده كشي يوخودن ايلوب يمك شرعا جائز اولمامقه كوره افطار اتميوب صباحي
كون خندق قازان وقتده اجندن غش ايدوب بيغمبر احوالاتدن خبردار اولوب رقتي
جهنته الله تعالى بو ايانى نازل ايدوب كجه لر صبحه كيمني ييوب ايجمك و جماع
جائز اولدي...

“Oruc luq gecəsində qadınlarınız ilə cima etmək sizə halal oldu....” ... “Ayənin nüzulundə iki xəbər varid olub.

1) Keçmiş zamanda günəş batandan yatana qədər yeyib içmək caiz idi. Yatandan sonra durub yemək olmazdı. İkinci xəlifə Ömər bir gecə yatandan sonra cima etmişdi. Şəhər əhvalatı Həzrətə xəbər verdi və üzr istədi. Sonra bu ayə nazil oldu ki, gecələr sübhə qədər yemək, içmək və cima halal oldu.

2) İbn Cübeyrin haqqında nazil olmuşdur. Xəndək döyüşündə gecə xəndək qazmaqdan evə gəlib arvadına dedi ki, təam varsa gətir, iftar edək. Arvadı cavab verdi ki, bir qədər səbr et, hazırlayıb gətirirəm. O kişi qoca və yorğun olduğundan təkyə etmişdir. Arvadı iftar gətirən zaman yuxudan ayıldı. Şəriətə görə yemək caiz olmadığı üçün iftar etmədi. O biri gün isə xəndək qazan zaman acından ürəyi getdi. Peyğəmbər (s) əhvalatdan xəbərdar olandan sonra zəifliyinə görə, Allah bu ayəni nazil edib gecələr sübhə qədər yeyib-içməyi və cimanı caiz etdi.”¹⁶⁵

Əsbəbi nüzula çox geniş yer verən Şəkəvi ayənin enməsində səbəb olduğu bildirilən bütün hadisələrə təfsirində yer verir.

Ali-İmran surəsinin 100-cü ayəsinin nüzul səbəbini Yəhudilərin fitnəkarlığı və müsəlmanların bir-biri ilə olan sevgisi və qardaşlığına paxıllığı olduğunu deyən Şəkəvi belə yazır:

¹⁶⁵ Şəkəvi, Kitabul-bəyan, I cild, səh-33.

"يا ايها الذين امنوا ان تطيعوا فريقا من الذين اوتوا الكتاب يردوكم بعد ايمانكم كافرين"¹⁶⁶

"اي مۇمنلەر! اگر اطاعت ایدھسیکز اهل کتابدن بر طائفه به سیزی قایتارارلر سیز ایمان کتورندن صونره کافرلر زمرهسنه" اوس ایله خزرجدن بر نجه نفر اکلشوب صحبت ایدردیلر شاس بن قیس یهودی او یردن اونلارک یغیلوب صحبت اتمکلرندن حسد جهته غضبه کلوب یهودیلردن بر نفره دیدیکه اونلارک یاننده اکلشوب سابقده اوس ایله خزر ج اراسنده عمله کلن دعودان بر قدر صحبت ایدوب او خصوصده انشا اولونان اشعردان اوخویا او دعواده نصرت و غلنه اوس ایجون اولمشدی او یهودینک سوزندن بو ایکی قبیلله اراسنده نزاع عمله کلوب بر برلرینه فخر ایدوب اوس اهلی دیدیلر بزدندر خزیمه، حنظله، عاصم و سعد بن معاذ که بنی قریضه دعواسنده حکم اولدی. خزر ج اهلی دیدی بزدندر ابی بن کعب، معاذ بن جبال، زید بن ثابت و سعد بن معاذ اخرده. ایش دعوا اتمکه و سلاح کتورمکه یتشدی هر ایکی طرفدن خیلی جمعیت کلوب حضرت رسول دخی بو ایشدن خبردار اولوب اصحابله او یره تشریف اباردیلا. حضرت بیوردی که ایا زمان جاهلیتی تراه دن میدان کتورورسیکز حضرت اونلارن دعوالرینی ساکت ایدوب عداوتی ارادن کتوروب بر بریله مصافحه ایتدیروب حضرت رسول الله اصحابله قایتدیلا. بو ایه نازل اولدی."

"Ey möminlər, əgər siz əhli-kitabdan olan bir tayfaya itaət etəsiniz onlar sizi iman gətirdikdən sonra kafirlər zümrəsinə qaytararlar." Ovs ilə Xəzrəcdən bir neçə nəfər əyləşib söhbət edirdilər. Şas bin Qeys adlı bir yəhudi oradan keçəndə onların toplaşib söhbət etməklərindən həsəd apararaq qəzəbə gəlmişdi. O, yəhudilərdən bir nəfərə dedi: Onların yanında əyləşib keçmişdə bu iki qəbilə arasında baş verən döyüşdən bir qədər söhbət etsin və bu barədə yazılan şeirlərdən oxusun.

Həmin yəhudinin sözündən bu iki qəbilə arasında mübahisə yarandı. Ovs əhli öyünərək deyirdilər ki, Bəni-Qureyzə müharibəsində olan Xüzeymə, Hənzələ, Asim, Səd ibn Məaz bizdəndir. Xəzrəc əhli isə deyirdi ki, Ubeyy ibn Kəb, Muaz ibn Cəbəl, Zeyd ibn Sabit, Səd ibn Məaz bizdəndir.

Nəticədə silah götürüb vuruşmağa gələndə hər iki tərəfdən bir dəstə Peyğəmbərin (s) yanına gəldilər. Həzrət bu işdən xəbərdar olub səhabələrlə o yerə təşrif apardı və buyurdu: Cahiliyyət dövrünü yenidən meydana gətirirsinizmi? Bu sözü deyib onların mübahisə

¹⁶⁶Ali-İmran, 3/100.

sələrini kəsdi və ədavəti aradan apardı. Həzrət onları bir-biri ilə görüşdürüb səhabələri ilə qayıtdı və bu ayə nazil oldu.¹⁶⁷

Şəkəvi ən-Nisa surəsinin 100-cü ayəsinin səbəbi nüzulunu belə zikr edir:

"و من يهاجر في سبيل الله يجد في الارض مراغما كثيرا و سعता و من يخرج من بيته مهاجرا الي الله و رسوله ثم يدركه الموت فقد وقع اجره على الله و كان الله غفورا رحيمًا."

"Hər kəs ki həjrat əidə Allah yulundə" ahl şurkədn qəmqı w dınnıni həfz aytəmk aıjon oz wptəndn al kturub kə" "ırn ızındə bıok tıraq w wseet rozi tıar w hr kəs kə aıondn ıxa həjrat aıdn hələ Allah tərəfnə ya bıgmbır tərəfnə snrə aونی اولمک drk aıdə btəhqıqı w aqə ulub anon aıri w Allah bəşlıyan aıdandr" zmanəne həjrat aısi nازل اولدی br nfr msلمانلاردn ındb adlı mkdə aınə nn mzmunnədn xəbrdar ulub dıdı w Allah mn au kslrdn dklm kə asttəna olmoshlrə dıxl olam mn qotlıam w yulıdə tanıorm ama au şxss brk naıos aıdı aılanlarynə dıdı kə w Allah mn bu kə kə də olmııkm mni mke dn axraı aıdon bs aونی tıxtə qıob mke dn axraı aıdıllar mdınyə kturmaı aıjon aıl kə tənıymə ıtşdı wfat aıdı w bu aıə nازل awadı.

"Allah yolunda hicrət edən" müşriklərdən qaçmaq və dini-ni qorumaq üçün öz vətəninədən əl götürüb gedən **"kəs yer üzündə geniş ərazi və çoxlu ruzı tapar. Evindən hicrət edən halda Allah, ya peyğəmbərə tərəf çıxsə, sonra onu ölüm tapsa həqiqətən, onun əcri Allaha aiddir. Allah bağışlayan və rəhm edəndir."** Hicrət ayəsi nazil olan zaman müsəlmanlardan Cundəb adlı bir nəfər Məkkədə ikən ayənin məzmunundan xəbərdar olub dedi: "And olsun Allaha, mən istisna olmuş kəslərdən deyiləm. Mən qüvvətliyəm və yolu da tanıyıram.

Lakin o şəxs bərk xəstələndi. O, qullarına dedi ki, and olsun Allaha mən bu gecə Məkkədə ölməyəcəyəm. Məni Məkkədən çıxarın. O, Tənimə çatan zaman vəfat etdi və bu ayə nazil oldu.

Şəkəvinin yazdığı bu səbəbi nüzulun əynisini Elmalılı da qeyd edir.¹⁶⁸

¹⁶⁷ Şəkəvi, Kitabul-bəyan, I cild, səh-68.

¹⁶⁸ Elmalılı, Hak Dini Kuran Dili, II cild, səh-581.

Qurtubi təfsirində Şəkəvinin Cundəb adlandırdığı şəxsi Cunda bin Damrə (ضمرة جندبن) olaraq verilməkdədir.¹⁶⁹

Şəkəviyə görə Peyğəmbər (s) Cəbraildən (ə) tez-tez gəlməməsinin səbəbini soruşur və bunun üzərinə Allah Məryəm surəsinin 63-cü ayəsini nazil edir.

"و ما نتزل الا بامر ربك له ما بين ايدينا و ما خلفنا وما بين ذلك وما كان ربك نسيا"

حضرت بیغمبر جبرئیلدن سئال ایتدی که نه جهتہ تیز تیز نازل اولمورسن جواب ویردی "بیز نازل اولماریق مکر سنک اللھکک امریلہ اونک اختیارندھدر اوزاد کہ بزیم قباقمزدھدر و اوزادیکہ بیزم دال طرفمزدھدر و اوزادیکہ بونکاراسندھدر" بر یردن بر یرہ کیدہ بلمروک مکر اللھکک امریلہ "و سن اللھکک سنی یادندن جخاردن دکلدن" بزیم کیچ نازل اولماقمزدن غمکین اولما.

"Həzrət Peyğəmbər (s) Cəbraildən soruşdu ki, nə üçün tez-tez nazil olmursan?

Cavab verdi: **"Biz dünyaya ancaq sənin Allahının əmri ilə nazil olarıq. Önümüzdə, arxamızda və onların arasında nə varsa ona məxsusdur. Allahın əmri olmadan bir yerdən başqa yerə gedə bilmərik "Və sənin Allahın səni yadından çıxaran deyildir."** Bizim gec-gec nazil olmağımızdan qəmgin olma."

Yuxarıda verdiyimiz misallarda ayələrin əsbabü nüzulundan danışdıq. İndi isə "Kitabul-bəyan"dakı surələrin əsbabü nüzuluna nəzər salaq: Əbəsə surəsinin səbəbi nüzulunu Şəkəvi belə açıqlayır: "Əbəsə surəsi (42) ayədir. Məkkədə nazil olub."

Bismillahir Rahmənir Rahim.

"Bu surənin kimin haqqında nazil olmağı barədə bir neçə söz vardır.

1. Bir gün Qureyş qəbiləsinin böyüklərindən Ətəbə, Şeybə, Əbu Cəhl, Abbas bin Əbdulmüttəllib, Ümeyyə ibn Xələf və Vəlid ibn Muğeyrə Peyğəmbərin (s) yanında idilər. Həzrət onları İslama dəvət edirdi ki, bəlkə onların imana gəldiklərinə görə İslam dini genişlənsin. Bu zaman İslam dinində olan fəqir və kor bir şəxs olan

¹⁶⁹ Əbu Abdulla Muhəmməd b Əhməd əl-Ənsari əl-Qurtubi, əl-Cami li əhkamil-Quran, 5-ci nəşr, Darul Kütübil-Elmiyyə, Beyrut-1996, c.V-VI, s.224.

Abdullah bin Ümmi Məktum məclisə gəlib salam verərək dedi: “Ya Rəsulallah (s)! Allahın sənə təlim etdiyi elmlərdən mənə öyrət!”

O bu sözləri bir neçə dəfə təkrar etdiyi üçün onun bu hərəkəti və həzrətin sözünü kəsməyi guya peyğəmbərimizə yaxşı gəlmədi, qaş-qabağını tökərək ondan üz çevirdi.

Mən deyirəm ki, heç vaxt böyük əxlaq sahibi olan peyğəmbərdən bu cür hərəkət baş verə bilməzdi. Onun üçün də bunu dəlil saymayaraq başqa dəlilləri sizin nəzərinizə çatdırıram.

2) Abdullah ibn Ümmü Məktum özü tənbehə layiqdir, nəinki o cənab. Çünki Ümmü Məktum oğlunun gözləri kor olsa da qulaqları eşidirdi ki, Həzrət yanında olan şəxslərlə söhbət edir və onları İslam dininə dəvət edir. O, Həzrətin xalqın İslama daxil olmağını nə qədər çox istədiyini bilirdi və cənabın sözü qurtarmamış öz sözünü dedi.

Həzrətin sözünü kəsmək nə qədər ədəbsizlik sayılır? Hərçənd Ümmü Məktum oğluna təlim vermək vacib olsa da. Çünki o, İslama daxil olmuşdu və İslamın lazımlı məsələlərinin hamısını bilməsədə çoxunu bilirdi. Amma o müşriklərin İslama daxil olmaları vacibdən də vacib idi. Bu surətdə Ümmü Məktum oğlu Həzrətin sözünü öz işi üçün kəsməyi çoxlu faydanı tərk etmək deməkdir.

Allah insanlara əmr etmişdir ki, Həzrəti öz miqatından başqa yerlərdə çağırmasınlar. Necə ki, “Hucurat” surəsinin 4-cü ayəsində buyurur: **“Şübhəsiz ki, səni otaqlarının arxasından çağıranların ağılı kəsmir”**.

Ümmü Məktum oğlunun bu yerdə həzrəti çağırmağı onun ağılsız olduğuna dəlilət edir və ağıldan kənar iş tutmaq, kafirlərin İslama daxil olmalarına mane olmaq günahıdır. Əgər Həzrət onu bu əməldən çəkindiribse, ancaq və ancaq gözəl və vacibi iş etmişdir.

3) Həzrəti Peyğəmbər (s) çox vaxt səhabələrinə ədəb vermək üçün gah nəsihət ilə, gah da qəzəb ilə onları pis əməllərindən çəkindirərdi. Bu halda necə ola bilər ki, Allah ona məzəmmət etsin? Bir halda ki, məzəmmət ancaq günah müqabilində olar. “Yusif” surəsinin 24-cü ayəsinin təfsirində biz demişdik ki, Peyğəmbərlərdən istər kiçik, istərsə də böyük olmaqla heç bir günah baş verməz.

Üçüncü söz odur ki, zikr olan şəxslər Həzrətin yanında olan zaman İbn Ümmü Məktum Həzrətin yanına gəlib həmin sözü deyəndə Həzrət onu çağıraraq yanında əyləşdirdi.

Bir nəfər Həzrətin bu əməlindən hirsənib dedi ki, nə üçün kasıb kişini çağıraraq bizim yanımızda əyləşdirdin?

Belə olan halda hər hansı bir sözü qəbul etmək oxucuların öz öhdəsinə buraxılır.¹⁷⁰

Şəkəvi Əbəsə surəsində iki səbəbi nüzul zikr edir. Bunlardan birinci səbəbi nüzulu tənqid etdi və Peyğəmbərin qınanmasının mümkün olmayacağını müdafiə etdi. Sonra bu hadisədə Peyğəmbərin (s) deyil Ümmü Məktumun qınanması lazım olduğunu dedi. O, Ümmü Məktumu bəzi cəhətlərinə görə tənqid etdi. Bu səbəbi nüzulun açıqlanmasında Şəkəvinin bu cür sözləri və Peyğəmbəri (s) müdafiə etməsi və bu hadisədə günahsız olduğunu bildirməsi İmamiyyənin Peyğəmbərlər günahsızdır etiqadıdır.¹⁷¹ Şəkəvi burada Peyğəmbəri (s) müdafiə edərkən Ümmü Məktumun səhabə olmasına baxmayaraq onu tənqid atəşinə tutmasında haqlıdır.

Şəkəvinin "Kitabul-bəyan"ında, həm ayələrin həm də surələrin əsəbun-nüzuluna geniş yer verdiyini misallarla gördük.

2.7. "Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran"da müqəttəə hərflər

Quranda bəzi surələrin başında yer alan hərflərə hürufu müqəttəə deyilir. Zəhiri baxımından heç bir məna verməyən bu hərflərə İslamın ilk vaxtlarından etibarən bəzi mənalar verilmişdir. Bu hərflər mütəşabih¹⁷² sayılmaqdadır. Bu hərflər 29 surənin başında yer almaqdadır.¹⁷³ Hürufu müqəttəənin müstəqil ayə olub olmaması ixtilafıdır. Müstəqil ayə olduğunu və olmadığını deyənlər də vardır.¹⁷⁴

¹⁷⁰ Şəkəvi, Kitabul-bəyan, II cild, səh-311-312.

¹⁷¹ Şəkəvi, Kitabul-bəyan, I cild, səh-400

¹⁷² Mütəşabih: Mənalari bilinməyən yaxud hər hansı bir səbəbə görə mənalalarında qapalıq olan ya da birdən çox mənaya ehtimalı olub, bu mənalardan birini seçməkdə çətinlik mövzu bəhs olan ayə, kəlimə və yaxud da hərflərdir. Bax. Demirci, Tefsir usulü, səh-127.

¹⁷³ Demirci, Tefsir tarihi, səh-193.

¹⁷⁴ Demirci, Tefsir tarihi, səh-193-194.

Müfəssirlərin açıqlamalarına görə vəhy nazil olduqca Peyğəmbər (s) bunu insanlara açıqlayırdı. Quranın meydan oxuması qarşısında aciz qalan müşriklər və kafirlər belə dedilər:

"لا تسمعوا لهذا القرآن والغوا فيه لعلكم تغلبون"

“Kafir olanlar (öz dostlarına): Bu Quranı dinləməyin, o oxunduqda (eşidilməsin deyə) səs-küy salın ki, bəlkə (bununla Məhəmmədə) qalib gələsiniz!”-dedilər.¹⁷⁵ Ancaq müqəttə həflər olan surələr nazil olarkən bu həflər kafirlərin də diqqətlərini çəkmişdir. Bununla da səs-küy salmadan Quranı dinləməyə başlamışlar.¹⁷⁶

Axund Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvi hürufu müqəttə-ənin ixtisar söz və ifadə olduğunu qəbul edərək, onlardan hər birini ilk gəldiyi surədə açır, təkrarlandığı surələrdə isə əvvəlki hansı surədə “artıq tərcümə edildiyini” göstərir. O, bu ayələri özünəməxsus tərzdə açıqlayır. Şəkəvi bəzi hürufu müqəttəyə məna vermiş, bəzisini isə tərk etmişdir. Bəzən isə tərkibi eyni olan bu həfləri təfsir edir, bəzən də təfsir etmədən tərk edir, bəzən isə başqa mənalara təfsir edir. Şəkəvi ümumiyyətlə bu həfləri Allahın ismi ya da sifətləri olaraq açıqlayır. Bəzən də bu həfləri Peyğəmbərə (s) xitab kimi açıqlayır. Beləliklə, müəllifin təqdimatında müqəttə həflərin təfsirini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Bəqərə, Ali-imran, Ənkəbut, Rum, Loğman, Səcdə surələrinin əvvəlindəki “Əlif-Lam-Mim” ixtisarını “Mənəm o Allah ki, bilir və görürəm” kimi təfsir edir;

"(1) الم...""منم او الله كه بلورم و كورورم"

“Mənəm O Allah ki, bilirəm və görürəm.”¹⁷⁷

Müqayisə üçün göstərmək olar ki, XV-XVI əsrlərdə Quranı ərəbcə təsəvvüfi baxımdan təfsir etmiş Naxçıvani müqəttə həflərin hamısını “kamil insan” ideyası ilə əlaqələndirmiş və Bəqərə surəsinin əvvəlindəki “Əlif-Lam-Mim” ayəsini başqa cür (daha

¹⁷⁵ Fussilət, 41/26.

¹⁷⁶ Demirci, Tefsir tarihi, səh-143.

¹⁷⁷ Şəkəvi, Kitabul-bəyan, I cild, səh-5

geniş) izah etmişdir: "Ey bizə xəlifə olmağa layiq, yaradıcılığımızın sirlərinin və kainatın səhifələrində davam edən zati-hüveyyətimizin axmasının keyfiyyətinin kəşfi yüklənmiş və hər şeyin özündən çıxdığı və alındığı qapsayıcı elmimizdən sürəkli yararlanan və hökm çıxarmaqda olan kamil insan!"¹⁷⁸

Əraf surəsinin əvvəlindəki "Əlif-Lam-Mim-Sad" müqəttəə hərfləri "Mənəm Allah ki, müqtədir və sadıqəm" şəklində təfsir edilir;

Bu müqəttəə hərflər də Naxçıvanidə "kamil insana" bağlanır: "Ey dəlalət və sapıqlıq əhlinin bulanıqlarından özü etibarı ilə təmiz zat, sifət və fellər haqqında irşad etmək və hidayətə qovuşmaq üçün yanımızda şərəfli olmuş və dəstəklənmiş, yaratdıqları kamala yetişdirməyə layiq bilinmiş kamil insan!"¹⁷⁹

Yunis, İbrahim, Hicr surələrinin əvvəlindəki "Əlif-Lam-Ra" hərfləri "O Allaham ki, görürəm", "Mənəm o Allah ki, görürəm" kimi təqdim olunur;

"Əlif-Lam-Ra"-nın təfsiri Naxçıvanidə belədir: "Ey ümumi risalətə və bütün yaradılmışlara şamil, kamil, külli-rəyasətə layiq, doğruya qovuşmuş, ağıllı insan!"¹⁸⁰

Rəd surəsinin əvvəlindəki "Əlif-Lam-Mim-Ra" ixtisarı "Mənəm o Allah ki, bilirəm və görürəm" kimi açıqlanır.

Şəkəvi Məryəm surəsində yer alan "Kəf-Hə-Yə-Ayn-Sad" hürufu müqəttəə hərflərini uzun-uzadı açıqlayır və bu mövzuda İbn Abbasdan nəql edərək belə yazır:

(1) "ك=هيعص... " "بو حروفاتك تفسيرنده مختلف سوزلر وار تفسير
كبيرة ابن عباسدن نقل اولوبدر كه هر بر حرف اشاردر اللهك بر صفتنه كاف
عبارتدر اللهك كرمندن يا كافي اولماقندن (ها) عبارتدر هدايت ايديجي لكندن يا خلقه
بناه اولماقندن (ع) عالم اولماقندن صاد صبر ايديجي لكندن بعضي شيعه مذهبلىرن

¹⁷⁸ Sadıksöy Abdullah, Naxçıvaninin təfsir yöntemi: Doktora tezi. Bakü, 2001, səh-179.

¹⁷⁹ Sadıksöy Abdullah, Naxçıvaninin təfsir yöntemi: Doktora tezi. Bakü, 2001, səh-179.

¹⁸⁰ Sadıksöy Abdullah, Naxçıvaninin təfsir yöntemi: Doktora tezi. Bakü, 2001, səh-180.

تفسيرينه كوره كاف كربلا ده امام حسينه(ص) يتشان جفالر ها اونلرن هلاكتي (يا)
يزيدن ظلمي (ع) اهليبتك عطشي (ص) اونلارك صبرندن عبارتدر.

“Bu hürufarın təfsirində müxtəlif sözlər var. “Təfsiri-kəbir”-də İbn Abbasdan nəql olunubdur ki, hər bir hərf işarədir Allahın bir sifətinə. “Kəf” ibarətdir Allahın kərəmindən, ya kafi olmağından, “Hə” ibarətdir hidayətediciliyindən, ya xalqa pənah olmağından, “Ayn” alim olmağından, “Sad” səbr ediciliyindən. Bəzi Şiə məzhəblərin təfsirinə görə, “Kəf” Kərbəlada İmam Hüseynin dördə yetişən cəfaları, “Hə” onların fəlakəti, “Yə” Yezidin zülmü, “Ayn” Əhli-beytin ərşi, “Sad” onların səbrindən ibarətdir.”¹⁸¹

İmamıyyə təriqətinə mənsub olan Şəkəvi bu hürufu müqəddəsinin Allahın ismlərinə və Əhli-beytin zülmə uğramasına işarə etdiyini yazır.

Taha surəsinin əvvəlindəki “Ta-Ha” ixtisarı “Ey pakizə və ya talbi-həqq olan və hidayət edən Peyğəmbər” deməkdir.

Şüəra və Qəsəs surələrinin əvvəlindəki “Ta-Sin-Mim” ixtisarı daha geniş şəkildə “Mənəm o Allah ki, təhərim (pak) cəmi-eyblərdən və satirəm (örtənəm) cəmi eybləri və məcidəm (böyüyəm)” şəklində təfsir olunur;

Nəml surəsinin əvvəlindəki “Ta-Sin” ixtisarının izahı verilməmişdir”.

Yasin surəsinin əvvəlindəki “Ya-Sin” ifadəsi “Ey əvvəl və axirətin seyyidi olan Peyğəmbər” kimi göstərilmişdir.¹⁸²

Sad surəsinin əvvəlindəki “Sad” hərfi “Ey sadıq Peyğəmbər” şəklində mənalandırılmışdır.

Mömin, Səcdə, Zuxruf, Duxan, Casiyə, Əhqaf surələrinin əvvəlindəki “Ha-Mim” müəmması “And olsun o Allaha ki, hifz edən və məciddir, yəni “Heyy” -diri, bağışlayan və mənnan -minnət qoyandır ki, Allahın adları ola” / “And olsun həmid və məcid Allaha” / “And olsun əsmai-hüsna” / “And olsun Allahın hilminə və böyüklüyünə” andları şəklində təfsir edilmişdir.

¹⁸¹ Şəkəvi, Kitabul-bəyan, II cild, səh-15

¹⁸² Şəkəvi, Kitabul-bəyan, II cild, səh-149.

Şura surəsinin əvvəlindəki "Ha-Mim-Ayn-Sin-Qaf" hərfləri "And olsun bu hərflərə" ifadəsi ilə təfsir olunmuşdur.

Qaf surəsinin əvvəlindəki "Qaf" hərfini çox maraqlı təfsir edir:

"ق. " "اند اولسون قاف داغينه "كه ير يوزينده اولان بويوك داغلاردندر..."

"And olsun Qaf dağına ki, yer üzündə olan böyük dağlardandır."¹⁸³

Şəkəvi hürufu müqəttəəni təfsir edərkən demək olar ki, heç bir mənbəyə işarə etmir.

2.8. "Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran"da qissələr və israiliyyat

Quranda keçmiş peyğəmbərlərə və millətlərə dair qissələr mövcuddur. Bu qissələrdəki məqsəd onlardan ibrət alınmasıdır. Quran bu hadisələrin təfərrüatına deyil yerinə və məqsədinə uyğun şəkildə anlatılmasına üstünlük verir. Bu qissələr Quranda əxlaqi və tərbiyəvi mahiyyət daşıyır. Bunlar Adəm və Həvva, Adəm və oğulları, Həbil və Qabil, Yusif qissəsi v.s. olmuşdur.¹⁸⁴

Quranda təfərrüatı ilə verilməyən bu qissələrə bəzən insanlar əlavə rəvayətlər etmiş və ya keçmiş rəvayətlərə meyl etmişlər. Bu rəvayətlərə israiliyyat deyilir. İsrailiyyat Yəhudilik, Xristiyanlıq və digər dinlərdən İslam mədəniyyətinə, xüsusilə Quran təfsirinə girmiş olan qeyri İslami məlumatları ifadə etməkdədir.¹⁸⁵

Şəkəvi öz təfsirində qissələrə geniş yer vermişdir. Xüsusən İmam Əliyə (ə) aid olan hadisələrə geniş yer vermişdir. Şəkəvi bəzən təfsirində israiliyyata da yer vermişdir. Bu rəvayətlərə xüsusilə təfsirin baş tərəflərində rast gəlmək olar. Müfəssir ümumiyyətlə qissəni rəvayət etmədən öncə "əl-Qissə" (القصة) deyərək işarə edir.

Şəkəvi bəzətdən sonraya aid olan qissələrə geniş yer vermişdir. Bu qissələrin bir çoxu İmam Əliyə (ə) aiddir. Buna dair bir neçə misal verək:

¹⁸³ Şəkəvi, Kitabul-bəyan, II cild, səh-232.

¹⁸⁴ Cerrahoglu, Tefsir usulü, səh-171-172

¹⁸⁵ Demirci, Tefsir tarihi, səh-249-250.

Şəkəvi Nisa surəsinin 60-cı ayəsinin təfsirində belə yazır: Bışr adlı bir nəfər yəhudi ilə mübahisə etmişdi. Söz-söhbətdən sonra yəhudi Peyğəmbərin (s), münafiq isə Kəb ibn Əsrəf adlı yəhudinin mürafiesinə razı oldu. Lakin, axırda onlar Peyğəmbərin (s) mürafiesinə gəldilər. Həzrət yəhudinin xeyrinə hökm etdi. Münafiq buna razı olmadı. Yolda Əmirəl-möminin Əli (ə) onların qarşısına çıxdı. Yəhudi əhvalatı ona danışdı. Həzrət o münafiqdən soruşdu: Doğrudanmı sən Peyğəmbərin (s) mürafiesinə razı olmamısan?

Münafiq iqrar etdi.

Həzrət ona dedi: Mən gələnə qədər burada dayan.

O, evə gəlib qılıncı götürdü və qayıdıb münafiqin boynunu vuraraq: Peyğəmbərin (s) hökmünə razı olmayanların cəzası budur! –dedi.¹⁸⁶

Şəkəvi İnsan surəsində yazır: Bu surə bütün İslam fırqələrinin sözünə əsasən Əli (ə), Fatimə (s.ə), Həsən (ə) və Hüseyin (ə) barəsində nazil olmuşdur. Fəxr-Razi öz təfsirində nəql edir ki, bir gün Həsən (ə) və Hüseyin (ə) xəstələnmişdilər. Peyğəmbər (s) və ərəb əyanları onların görüşünə gəlib dedilər: Ya Əli! Bu uşaqların sağlması üçün nəzr et!

Həzrət nəzr etdi ki, əgər Allah onları sağaltsa üç gün oruc tutacaqlar. Allah onlara şəfa verdikdə Əli (ə) bir yəhudidən üç sa (çəki vahididir) yun və bir qədər arpa aldı ki, Fatimə (s.ə) həmin arpanın əvəzində yunu əyirsin. O, yunun bir saini əyirib arpanın bir saini əl dəyirmanı ilə əyirtirdi və beş qurs (ölçü vahidi) çörək bişirdi. Axşam olduqda Fatimə (s.ə) həmin çörəyi iftar etmək üçün gətirdi. Bu zaman qapı döyüldü. Fizzə baxıb gördü ki, bir nəfər fəqir deyir: Mən ali-Muhəmmədin fəqirlərindənəm. Allahın sizə verdiyindən mənə də verin.

Hamı öz təamını fəqirə verib su ilə iftar etdilər.

İkinci gün iftar vaxtı bir yetim gəlib təam istədi.

Üçüncü gün isə bir əsir gəldi.

Hər üç iftarda təamı onlara verib su ilə iftar etdilər.

¹⁸⁶ Şəkəvi, Kitabul-bəyan, I cild, səh-95.

Dördüncü gün Əli (ə) Həsən (ə) və Hüseyini (ə) özü ilə Peyğəmbərin (s) yanına gətirdi, bir halda ki, zəiflik əlamətləri aşkar surətdə məlum olurdu. O zaman bu surə nazil oldu.¹⁸⁷

Şəkəvi öz təfsirində bəsətdən əvvəlki hadisələrə və israiliyyata da yer vermişdir. Buna misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

Şəkəvi Bəqərə 35/36-cı ayələrində Adəmin (ə) cənnətdən çıxarılmasına səbəb olan ağac haqqında: "O meyvənin buğda, üzüm, ya hansı meyvə olması alimlər arasında ixtilafdır" deyir.¹⁸⁸ Təbəri "bu ağacın sünbül, bəziləri isə bunun zeytun ağacı olduğunu deyir və bu ağacın hansı ağac olması mühüm olsaydı Allah bizə açıqlayardı" deməkdədir.¹⁸⁹

Elmalılı da Şəkəvi və Təbəri ilə həmfikirdir.¹⁹⁰

Həmçinin bu ayədə Şəkəvi belə deyir; "Ey Adəm (ə), ey Həvvə, ey ilan və ey şeytan behiştin yuxarı dərəcəsiindən aşağı olan yer üzünə enin. **Bir-Birinizə düşməsiniz.** Adəm və Həvvanın övladı ilan və şeytan ilə düşməndir, eləcə əksinə. O zaman ilan heyvanların gözəllərindən idi. Əli-ayağı var idi. Allah onun əl-ayağını əlindən alıb qarnı üstə yeritməklə və torpaq yeməklə ona əzab verdi. Şeytana lənət etdi. Həvvaya doğmaq, uşağı doqquz ay qarnında gəzdirmək, heyz görməklə özünə və övladına əziyyət etdi. Adəmə də zəhmət çəkib ailəsinin ruzusuna borclu olmasını müəyyən etdi.¹⁹¹ Bu ayədə bəhs olunan rəvayətlər Elmalılı və Təbəri də olmamasına baxmayaraq Qurtubidə daha geniş rəvayətlərlə nəql edilmişdir.¹⁹²

Şəkəvi Bəqərə surəsinin 71-ci ayəsinin təfsirində bu qissəni zikr edir: Qətlə yetirilənin kim olması barədə ixtilaf varsa da məşhur söz budur ki, Bəni-İsraildə camallı, kamallı, şərəfətli nəsəbli bir gözəl qadın var idi. Onun çox elçiləri var idi. O cümlədən üç nəfər əmisi oğlanlarından var idi ki, onların biri elm sahibi idi. Qadın ona razı oldu. O biri əmi oğlanları həsəd edib biçərə almi

¹⁸⁷ Şəkəvi, Kitabul-bəyan, II cild, səh-302.

¹⁸⁸ Şəkəvi, Kitabul-bəyan, I cild, səh-8.

¹⁸⁹ İmam Taberi, Taberi-Tefsiri, Milli Gazete, İstanbul, 1995, I cild, səh-40.

¹⁹⁰ Elmalılı, Hak Dini Kuran dili, I cild, səh-273.

¹⁹¹ Şəkəvi, Kitabul-bəyan, I cild, səh-8-9.

¹⁹² Elmalılı, Hak Dini Kuran dili, I cild, səh-273/274; Taberi, Taberi tefsiri, I cild, səh-40; Kurtubi, əl-Cami li əhkamil-Kuran I cild, səh-312/318.

öldürdülər. Gecə ikən aparıb Bəni-İsrailin çox olan məhəllələrinin birinə atdılar. Sübh olanda qatil əmi oğlanları o məhəlləyə gəlib hadisəni gördükdə libaslarını cırıb başlarına torpaq sovurdular. Onlar Musaya (ə) şikayət etdilər. Musa (ə) nə qədər axtardısı qatillərdən bir əsər tapılmadı. O, Allahın dərgahına dua edən zaman vəhy yetişdi ki, ya Musa (ə), Bəni-İsrailə xəbər ver bir öküz öldürüb onun bir üzvünü qətlə yetirilmişə vursunlar ki, dirilib qatilini xəbər versin. Musa (ə) bu əhvalatdan Bəni-İsraili xəbərdar edən zaman onlar həyasızlıq edib əvvəl öküzü kəsməyi başlarından etmək istədilər. Gördülər ki, əgər öküz almasalar gərək and içsinlər. Yəni əlli nəfər şərəfət sahibindən and içələr ki, qatilin kim olduğunu bilmirlər. Əgər and içsələr, gərək qətlə yetirilmişin diyəsini versinlər, əks halda qatilin özünü verməlidirlər. Əgər sual-cavabsız hansısa bir öküzü kəssəydilər kifayət edərdi. Lakin onlar sual verdikcə cavab daha da şiddətli olurdu. İş o dərəcəyə çatdı ki, çox sual-cavabdan sonra o öküzü tapdılar və dərisi dolu qızıl qiymətinə alıb kəsdilər. Bu öküzün sahibi ticarət edən cavan bir oğlan idi. Bir gün mallardan bir hissəsini mənfəətli qiymətə satıb evə gəldi ki, sandığın açarını aparsın. Gördü ki, açar atasının başı altındadır. Atası isə yatmış idi. Onu yuxudan oyatmaq istəməyib müştəriləri geri qaytardı. Atası oyanandan sonra əhvalatı ona danışdı. O da həmin malın mənfəəti müqabilində o öküzü oğluna bağışladı. Allah ataya hörmət etmək müqabilində o oğlana çoxlu xeyir verdi.¹⁹³

Elmalı isə bu hadisəni başqa cür rəvayət edir. Ona görə öldürülən zəngin bir yaşlı kişinin oğlu olur. Mirasa sahib olmaq məqsədiylə oğlunu kişinin qardaşı oğlanları öldürür.¹⁹⁴

Təbəri isə belə rəvayət edir: Zəngin bir kişinin qızı olur. Eyni zamanda kasıb bir oğlan olur. Bu oğlan kişinin malına sahib olmaq üçün kişini öldürür.¹⁹⁵

Göründüyü kimi üç fərqli qaynaqda da bir-birinə bənzəməyən rəvayətlər yer almaqdadır. Hansının doğru olmasının seçimi isə çətindir.

¹⁹³ Şəkəvi, Kitabul-bəyan, I cild, səh-14-15.

¹⁹⁴ Elmalı, Hak Dini Kuran dili, I cild, səh-318.

¹⁹⁵ Tabəri, Tabəri-tefsiri, I cild, səh-62.

Şəkəvi Nisa surəsinin 1-ci ayəsinin təfsirində yazır: "Allah Adəmi (ə) torpaqdan yaradıb onun əmri ilə mələklərin səcdə etməsindən sonra Adəmi (ə) yuxu tutub yatdı. Allah Adəmin (ə) torpağının artığından Həvvanı yaratdı."

Şəkəvidən fərqli olaraq Qurtubi, Elmalılı və Təbəri Həvvanın Adəmin (ə) qabırğasından yaranmasını hədisə istinad edərək yazmaqdadırlar.¹⁹⁶ Şəkəvi isə bu müfəssirlərdən fərqli olaraq mənbə vermədən Həvvanın Adəmdən (ə) artıq qalan torpaqdan yaranmasını demişdir. Sonra Həvva ilə Adəm (ə) arasında olan dialoqdan yazır¹⁹⁷ ki, qaynaq olaraq istifadə etdiyimiz müfəssirlər bu haqda bəhs etməirlər.

2.9. "Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran"-da möhkəm və mütəşabih ayələr

Quranda möhkəm və mütəşabih mövzusu mühüm mövzulardan biridir. Qurani-Kərim nazil olarkən onun bəzi ayələri hər kəs tərəfindən başa düşülürdü (möhkəm), digər bir qismidə başa düşülməyəcək şəkildə idi (mütəşabih).

Möhkəmin tərfi belədir; Möhkəm mənası asanlıqla anlaşılan, xarici bir təfsirə ehtiyac olmayan və tək mənası olan ayələrdir.

Mütəşabihin tərfi belədir; mütəşabih bir çox mənaya ehtimalı olub, bu mənələrdən birini təyin edə bilmək üçün xarici bir dəlilə ehtiyacı olan ayələrdir.¹⁹⁸

Quranda mütəşabih ayələrin olub olmayacağı, bu ayələrin bəşər ağılı ilə anlaşılab anlaşılmayacağı və təvilinin mümkün olub olmayacağı alimlər arasında görüş ayrılığına səbəb olmuşdur. Bu mübahisə ən çox Ali-İmran surəsinin 7-ci ayəsinin irabı ilə təfsirdən qaynaqlanır.¹⁹⁹ Bu ayə bütün üsul kitablarında alimlərin görüşləri ilə bərabər açıqlanmışdır.

¹⁹⁶ Kurtubi, əl-Cami li əhkamil-Quran, cild 5/6, səh-2; Elmalılı, Hak Dini Kuran dili, II cild, səh-458; Taberi, Tefsir, I cild, səh-331.

¹⁹⁷ Şəkəvi, Kitabul-bəyan, I cild, səh-82

¹⁹⁸ Cerrahoğlu, Tefsir usulü, səh-12; Ömər Dumlu, Kuran tefsirində yöntem, Anadolu yayınları, İzmir 1998, səh-98.

¹⁹⁹ Cerrahoğlu, Tefsir usulü, səh-128.

Şiə müfəssiri olan Şəkəvi bu ayəni də öz etiqadı nöqtəyi - nəzərindən təfsir etmişdir.

"هو الذي انزل عليك الكتاب منه آيات محكمات هن أم الكتاب و آخر متشابهات فاما الذين في قلوبهم زيغ فيتبعون ما تشابه منه ابتغاء الفتنة و ابتغاء تئويله و ما يعلم تئويله الا الله و الراسخون في العلم يقولون امنا به كل من عند ربنا و ما يذكر الا اولو الالباب."

"Sənə Qurani nazil edən Odur. Onun bəzi ayələri möhkəmdir. Ayələrin hamısı möhkəmdir. "Möhkəm" sözündən məqsəd odur ki, öz mənasına aşkar dəlalət edir. Yəni müxtəsər deyildir ki, hamı başa düşməkdə aciz qalsın. **Onlar kitabın anasıdır.** Bunlar əsl, kök, qalanlar isə bunlardan hasilə gəlmiş təfərrüatdır. **Bəzisi bir neçə mənaya oxşayandır.** Diqqətlə nəzər olunmasa onun mənası aydın olmaz. Belə ki onun təfsirində bir neçə mənalı olduğu "ya" ilə qeyd olunmuşdur. Məsələn, ayənin mənası "ya" belədir, "ya" elə. **Qəlblərində haqqdan batilə və bidətə mütəşabih** (bir neçə məna ehtimalı verilən) **ayələrə tabe olarlar.** Ya zahirinə tabe olarlar, ya da batil yola təvil edərlər. "Taha" surəsinin 4-cü ayəsi kimi. Onlar bunu **fitnə tələb etmək üçün** edərlər ki, onunla insanları şübhəyə salsınlar, həm də **təvilini tələb etmək üçün** belə edərlər ki, öz istədikləri sözü isbat etməkdən ötrü kefləri istəyən yola təvil etsinlər. **Onun təvilini ancaq Allah və elmdə möhkəm olanlar bilər.** İmamlar (ə) buyurmuşlar ki, "rasix" bizim. Peyğəmbər (s) rasixlərin ən fəzilətlisidir. Allah ona nazil olan kəlamın zahiri və batini mənalərini öyrətmişdir. Başqa bir hədisdə gəlmişdir ki, kəlam üç qisimdir. Bir qismini alim və cahillər bilirlər. İkinci qismini yalnız zehni saf, hissiyyatı lətif və ağı sağlam olan kəslər bilirlər ki, Allah İslam üçün onların sinələrini açmışdır. Üçüncü qismi isə Allah və peyğəmbərləri bilər. Elmdə möhkəm olanlar **deyərlər: Biz ona iman gətirdik.** Möhkəm və mütəşabihin hamısı bizim Allahın tərəfindəndir. Nəsihət qəbul edən yalnız

ağıl sahibləri olarlar. Zehnlərinin saflığı və itiliyi ilə haqqı batıldən ayırırlar.²⁰⁰

Alimlərin bir çoxu mütəşabih ayələrin təvilini Allahdan başqa heç kim bilə bilməz görüşündədirlər. Onlar ayələrdən Allah kəliməsi üzərində vəqf edirlər. Şəkəvi isə mütəşabihlərin Allahdan başqası da bilə biləcəyini də yazmışdır. Bunlar da imamlar və peyğəmbərlərdir. Bu təvildən aydın olur ki, Şəkəvi Allah kəliməsində deyil ər-Rasixun kəliməsində vəqf edir və buna uyğun məna vermişdir.

Şəkəvinin mütəşabihlərə baxış tərzini açıqlamaq üçün bir neçə misal verək: Taha surəsinin 39-cu ayəsinin sonundan *لتضع علي عيني* hissəsi mütəşabihdir. Şəkəvi bu hissəyə belə məna verir. **"Bununla da sən mənim gözümlün qabağında bəslənmiş olasan."** Mərhəmət gözümlü sənə üstündən götürmədim! Yazdığından məlum olur ki, Şəkəvi ayədəki göz sözünə məna verərkən göz deyə, təfsir edərkən isə mərhəmət gözü deyə açıqlayıb. Təbəri isə "Gözümlün önündə yetişdiriləsin deyə Asiyənin qəlbinə sənə sevgini qoydum" deyərək açıqlayır.

Fəth surəsinin 10-cu ayəsində keçən *"... يدلا الله فوق ايديه"* qissəsi tarix boyunca alimlər arasında ixtilafa səbəb olmuşdur. Ayədə keçən (yəd) "əl" kəliməsi bu ixtilafın mənbəyidir. Şəkəvi bu ayəni belə açıqlayır:

Şərhindən məlum olur ki, Şəkəvi ayədə keçən "əl" kəliməsini qüdrət əli kimi açıqlamışdır. Həmçinin o beyət edənlərə bir müjdə və savab verəcəyini bildirir. Elmalı bu ayəni iki cür təfsir edir:

a) Peyğəmbər Allahın bir rəsulu, hikmətlərini idarə edən məmur olması etibarıyla Allahın bir əli ki, təsvir və xəyal edilmişdir. Çünki Allahın özündən bir parça olmaq mənasında hər hansı bir orqan düşünülə bilməz.

b) Bir başqa mənaya görə mübtəda cümləsi olaraq əl qüvvət, qüdrət və ya nemət mənasında açıqlamışdır.²⁰¹

Ümumiyyətlə Şəkəvi mütəşabih mövzusunda ya digər təfsirlərə uyğun ya da öz fikriylə təfsir etmişdir.

²⁰⁰ Şəkəvi, Kitabul-bəyan, I cild, səh-55.

²⁰¹ Elmalı, Hak Dini Kuran dili, VI cild, səh-489

2.10. “Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran”da nasix və mənsux məsələsi

Nasix, mənsuxu bilmədən Quranı təfsir etmək və ondan əməli hökmlər çıxara bilmək mümkün deyil. Nəsx lügətdə yox etmək, dəyişdirmək və s. mənalarına gəlir.

İstilahda isə “Şəri dəlil ilə sabit bir şəri və fəri hökmün daha sonra gələn yenə şəri bir dəlillə ortadan qaldırılması, atılması və dəyişdirilməsidir.

Şəkəvi isə nəsxin varlığını qəbul etmişdir. Lakin bu nəsxin neçə ayədə olduğunu bildirməmişdir. Şəkəvi Bəqərə surəsinin 106-cı ayəsini açıqlarkən nəsxı tərif etmişdir: **“Biz ondan yaxşı, ya onun kimisini götürməyincə bir ayəni nəsx etmərik, yəni hökmünü götürmərik və yaddan çıxarmırıq.** Yəni rəsmi götürmərik. Nəsx ilə unutmağın fərqi budur ki, nəsxin yazısı qalar, lakin hökmü tərkdir. Unutmaqda isə rəsmi götürülər, lakin hökmü qalar. Çünki, bəzi əsrlərin və şəxslərin fərqli olduğuna görə məsləhətlər də fərqli olur. Ona görə ayələrdən bəzisi nəsx edilmişdir. Bunun səbəbi Bəqərə surəsinin 143-cü ayəsində, qiblənin dəyişdirilməsi məsələsində olacaq. Bu ayə o zaman nazil oldu ki, müşriklər və yəhudilər deyirdilər: Baxın Məhəmmədə (s), bu gün əshabına bir cür əmr edir, bir neçə gündən sonra başqa cür əmr edir. Ona görə Allah buyurur: **Məgər sən bilmirsənmi, Allah hər şeyə qadirdir** ki, zamanın məsləhət və mənfəətinə görə hökmə dəyişiklik edir?²⁰² deyən Şəkəvi sonra nəsx ilə insanı belə açıqlayır: Nəsx yazısı qalıb hökmü tərkdir olan, insan isə yazısı götürülüb hökmü qalan ayələr olduğunu bildirir. İndi isə Şəkəvinin hansı ayələrdə işarə etdiyinə baxaq:

Bəqərə surəsinin 240-cı ayəsinin **“Sizdən vəfat edib qadınları qalan kəslər o qadınlara bir ilə qədər bir mətə vəsiyyəət etmişlərsə,** bu qərar ilə ki, o müddətdə ondan mənfəət götürə bilsinlər, **məskənlərindən xaric olmazlar.** Yəni varis onu xaric edə bilməz. İslamın əvvəllərində ər vəfat edən zaman belə bir qayda var idi ki, malın əslindən qadına bir illik nəfəqə, geyim və məskən verilər, sonra isə irs aparmadan ərinin evindən gedərdi. Bu məsələ irs ayələri ilə nəsx olundu. Buna görə Allah buyurur ki,

²⁰² Şəkəvi, Təfsirul Bəyan, I cild, səh-21..

əgər onlar çıxıb getsələr öz barələrində etdikləri, özlərinə zinət vermək və yeni ərə getmək fikrində olmaq kimi yaxşılıqlara görə sizin üçün bir günah yoxdur. Allah qələbə edən və hikmətlə rəhbər edəndir."²⁰³ təfsirində öncə İslamda kişi vəfat etdikdə qadına bir illik nəfəqə, geyim və məskən verilir, bir ildən sonra qadın ərinin mirasından heç bir şey götürmədən evi tərk edirdi. Bu daha sonra miras ayəsi ilə nəsx olundu.

Allahu-Təalanın içkinin tədricən nəhy etməsi və sonra gələn ayənin özündən əvvəlkinə nəsx etməsi Şəkəvinin də nəzərindən qaçmamışdır. Bəqərə surəsinin 219-cu ayəsinin təfsirində belə deyir: "Bu ayə islamın əvvəlində nazil olduğu üçün haram olmağa qəti hökm verilməyib. İslam bir qədər möhkəm olandan sonra isə "ictinab" (içkidən çəkinin) ayəsi ilə bu hökm nəsx olunmuşdur."²⁰⁴

Şəkəvinin işarət etdiyi bu ayə "Maidə" surəsinin 90-cı ayəsidir.

Nisa surəsinin 15-ci ayəsinin mənsux olduğunu deyən Şəkəvi belə yazmaqdadır: **Qadınlardan ər də olduqları halda zina edənlərə qarşı özünüzdən dörd şahid istəyin.** Yəni arvadını zina ilə ittiham edən kəsdən bunun üçün dörd nəfər şahid tələb edin. **Əgər onlar şahid olsalar, qadınları ölənə qədər, ya Allah onlar üçün bir yol müəyyən edənədək evlərdə həbs edin.** Əvvəllər zina edən arvadların əleyhində 4 şahid olduğu zaman ölənədək həbs edilməli idi. Bu hökmün nəsx olması barədə Şəkəvi belə yazmaqdadır:

İslamın əvvəllərində yuxarıda deyildiyi kimi əməl olunsa da, sonradan bu ayə "Nur" surəsinin 2-ci ayəsi ilə nəsx olunmuşdur.²⁰⁵

2.11. "Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran"da fiqh

1918-1919-cu illərdə Azərbaycanda Şeyxulislam vəzifəsində işləyən Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvi şiə məzhəbinin müntəşibi olmaq etibarıyla fiqhi məsələlərdə digər məzhəb görüşlərinə yer verməklə bərabər daha çox imamiyyə məzhəbinin fiqhi görüşlərini zikr etməkdədir. Şəkəvi bəzən hər hansı bir mövzuda

²⁰³ Şəkəvi, a.k.ə, I cild, səh-43.

²⁰⁴ Şəkəvi, a.k.ə, I cild, səh-39.

²⁰⁵ Şəkəvi, Kitabul-bəyan, I cild, səh-85.

tərcih etmədən bütün məzhəbin görüşlərini, dəlilləriylə yazmaqdadır. O, Şafii, Maliki və Hənəfilərin görüşlərinə də yer vermişdir. Şəkəvi bəzi ayələrin təfsirində uzun uzadı fiqhi məsələləri açıqlayır. Hərdən bu açıqlama 2-3 səhifə yer tutur. Fiqh qaynaqlarından bəhs etməyən Şəkəvi bəzən fiqhi məsələləri Fəxrəddin ər-Razidən olduğu kimi nəql etdiyini yazmaqdadır.

İndi Şəkəvinin fiqhi mövzudakı görüşlərinə bir nəzər salaq:

Şəkəvi “Fatihə” surəsində “bismillahi” təfsir edərkən bunun surənin bir hissəsi olub olmaması mövzusunda ixtilaf olduğunu deyir. İmam Əbu Hənifə və İmam Malik deyirlər ki, surənin hissəsi deyil, Quranda yazılmasının səbəbi surələri bir-birindən ayırmaq üçündür. İmam Şafii, İmam Hənbəl və İmamıyyə isə deyirlər ki, “Bismillah” Bəraət surəsindən başqa bütün surələrin bir hissəsi sayılır.²⁰⁶

Şəkəvi Bəqərə surəsinin 187-ci ayəsinin sonunda etikafdan bəhs edərək bunu deyir: Etikaf məxsusi ibadətdir. Ramazanda, ya başqa aylarda üç gündən az olmayaraq oruc halında məsciddə ibadət etməkdir ki, vacib iş olmadan məsciddən çıxmaq olmaz. Daha geniş izah fiqh kitablarındadır.²⁰⁷ Göründüyü kimi Şəkəvi fiqhi mövzulardan bəhs edir. Amma bunu hansı mənbədən əxz etdiyini qeyd etmir.

Nisa surəsinin 24-cü ayəsinin təfsirində Şəkəvi belə yazır: Bu ayə ilə imamiyyələr mütənin halal olduğuna dəlil gətirirlər. Bu məsələ İmamıyyə və Əhli-sünnət arasında ixtilafıdır. Məsələnin açıqlanması üçün İmam Fəxrəddin Razinin “Kəbir” təfsirindən həmin mətləbi nəql edirik: “İkinci rəy. Bu ayə siğənin hökmünü bəyan edir ki, bir kişi bir qadını müəyyən mal və müddət ilə kəbinə keçirir və onunla yaxınlıq edir. Bütün alimlər bunun İslamın əvvəllərində halal olduğunu deyirlər.

Rəvayət olunmuşdur ki, Peyğəmbər (s) qəza ümrəsində Məkkəyə təşrif gətirərkən Məkkə qadınları özlərinə bəzək-düzək vurub qoşunun qarşısına çıxmışdılar. Səhabələr subaylıq və ya arvadlarının öz yanlarında olmamaq müddətinin uzunluğundan şikayət edirlər. Həzrət buyurur: Bu qadınlar ilə mütə (siğə) edin.

²⁰⁶ Şəkəvi, Kitabul-bəyan, I cild, səh-3.

²⁰⁷ Şəkəvi. Kitabul-bəyan, I cild, səh-34.

Alimlər arasında ixtilaf vardır ki, bu hökm götürülmüşdür, ya yox? Əksəriyyət hökmün götürülməsini deyirlər. Az bir hissə isə hökmün qaldığını və siğənin halal olduğunu deyir. Bu sözlər İbn Abbasdan və İmran ibn Həsindən rəvayət olunmuşdur. İbn Abbasdan gələn rəvayət üç cürdür.

1) Əmmar deyir ki, mən İbn Abbasdan siğənin nigah, yoxsa zina olduğunu soruşduqda o, "nə zinadır, nə də nigah" deyə cavab verdi.

Mən: Bəs nədir?

O: Mütədir (yəni müvəqqəti ləzzət almaq).

Onun iddəsi varmı?

Bəli.

Onlar bir-birlərindən irs apararlarmı?

Xeyr.

2) İbn Abbasa dedilər ki, sən iki oğlun mütə etmişdir.

O, dedi: Allah onları öldürsün! Mən onun halallığına fətva verməmişəm, əksinə donuz və cəmdək əti kimi onun yalnız zərurət məqamında halal olmasını demişəm.

3) O, özü bunu talaq ayəsi ilə nəsx edildiyini iqrar etmişdir.

İmran ibn Həsin isə deyir ki, bu ayə mütə barəsində nazil olmuş və ondan sonra onu nəsx edən bir ayə gəlməmişdir. Peyğəmbər (s) onu bizə əmr etmiş, biz də siğə etmişik. Sonradan ondan bu barədə nəhy eşidilməmişdir. Sadəcə bir kişi bu haqda öz rəyini demişdir. Şiələr İmam Əlidən (ə) onun halal olduğunu rəvayət etmişlər. Məhəmməd ibn Cərir Təbəri öz təfsirində Əlidən (ə) rəvayət edir ki, əgər Ömər ibn Xəttab siğəni haram etməsəydi alçaq insanlardan başqa heç kəs zina etməzdi.

Məhəmməd Hənəfiyyə adı ilə məşhur olan Məhəmməd ibn Əli rəvayət edir ki, bir gün Əli (ə) İbn Abbasın yanından keçərkən siğənin halal olduğuna dair fətva verdiyini görüb deyir: Peyğəmbər (s) siğə etməyi və əhli uzunqulağı yeməyi nəhy etmişdir.

Alimlər siğənin haram olmasına bir neçə yol ilə dəlil gətirirlər.

Birinci dəlil. "Möminlər özlərini qoruyarlar" ayəsi ilə daimi arvad və kənizdən başqa heç bir qadınla yaxınlıq etmək caiz deyil.

Çünkü, siğə olunmuş qadın aşağıdakı bir neçə dəlilə görə nə daimi arvad sayılır, nə də kəniz.

1) Siğə olunmuş qadın əgər arvad hesab olunsaydı, bir- birlərindən irs aparardılar. Çünki, Allah buyurur: Arvadınızdan qalan malın yarısı sizindir. Halbuki, hamı siğədə irsin olmadığını deyir.

2) Əgər ona arvad deyilsəydi, iddə vacib olardı. Ona görə ki, əri ölən arvadın dörd ay on gün iddə saxlaması Quranla sübuta yetirilmişdir.

İkinci dəlil. Ömər ibn Xəttabdan rəvayət olunmuşdur ki, o, öz xütbəsində dedi: Peyğəmbərin (s) zamanında iki mütə var idi. Mən onları haram edirəm. Hər kəs onları əmələ gətirsə, ona əzab verəcəyəm.

O, bu sözü səhabələrin qarşısında demiş və heç kəs ona etiraz etməmişdir. Burada üç ehtimal verilir:

1) Səhabələrin hamısı siğənin haram olduğunu bildikləri üçün heç bir söz deməmişlər.

2) Siğənin halal olduğunu bildikləri halda səhlənkarlıq edib etiraz etməmişlər.

3) Ümumiyyətlə halal, ya haram olduğunu bilməyib sükut etmişlər.

Burada birinci ehtimal doğrudur. İkinci ehtimal Ömər və səhabələrin küfrünə səbəb ola bilər. Çünki Peyğəmbərin (s) siğəni halal edib sonradan nəsx etməməsini bilən hər bir kəs onun haram olduğunu desə, əlbəttə, kafir olar. Onun xilaf və səhv danışdığını görərək sözünü təsdiq edən kəs də kafirdir. Üçüncü ehtimal da batildir. Çünki siğə halal olduğu təqdirdə nigah kimi insanlar onun hökmünü bilməyə möhtacdırlar. Belə məsələlər heç kəsə gizli qalmaz. İkinci və üçüncü ehtimal batil olandan sonra birinci ehtimal qalar ki, onun nəsx olduğunu bildikləri üçün səhabələrin hamısı sükut etmişlər.

Üçüncü dəlil. Malik Zühəri rəvayət edir ki, Məhəmməd ibn Əli ibn Hüseyin ibn Əlinin (ə) Abdullah və Həsən adlı oğulları silsilə ilə Peyğəmbərdən (s) rəvayət etmişlər ki, həzrət siğə etməkdən və əhli uzunqulağı yeməkdən nəhy etmişdir.

Rəbi öz atasından rəvayət edir ki, Peyğəmbəri (s) rükn ilə məqam arasında gördüm. O, arxasını Kəbəyə söykəyib buyurdu:

Ey insanlar! Həqiqətən, mən bu qadınlarla siğə etməyi sizə əmr etmişdim. Xəbərdar olun ki, Allah onu qiyamət gününə qədər haram etdi. Hər kəsin siğə olunmuş arvadı varsa, ondan əl çəksin. Siğənin halal olmasına isə bir neçə dəlil vardır.

Birinci dəlil. Bu ayəni bir neçə yol ilə dəlil gətirmək olar.

1) Siğə bu ayəyə daxildir. Çünki Allah buyurur: "Mal ilə arvad tələb edəsiniz". Bu söz həmişəlik və müvəqqəti nigahın hər ikisinə şamil olduğu üçün hər ikisinin halal olduğuna dəlildir.

2) Ubeyy ibn Kəb belə oxumuşdur: "Fəməstəmtətum bihi minhunnə ilə əcəlin musəmma". Yəni qadınlara müəyyən olunmuş vaxta qədər siğə edin. İbn Abbas da belə oxuduğu halda, səhabələr-dən heç kəs bunu inkar etməmişdir. Demək, bu mətləb ümmətin hamısının sözü ilə qəbul olunmuş olar. (Ömər onun haram olduğunu deyərkən heç kəsin etiraz etməməsi onun haram olduğuna dəlil hesab edilərsə) İbn Abbasın qriaətini inkar etməmək də bizim müddəamıza dəlil olar.

3) Ayədən düşünülmən məna ərsiz arvadları məhz mal ilə tələb etməkdir. Daha sonra deyilir ki, mal ilə tələb etmək yaxınlıq etməyi caiz edir. Belə bir qayda daimi nigahda yoxdur. Çünki, əhli-sünnənin əqidəsinə görə daimi nigah yalnız əqd, vəli və şahid-lərlə əmələ gəlir. Demək bu ayə təkə siğəyə daxildir.

4) Ayəyə görə yalnız ləzzət aparmaq üçün ücrəti vermək vacibdir. Nigahda isə ləzzət aparmağa görə mehriyyə vacib olmaz. Məgər görmürsənmi, əqd oxunan kimi artıq mehrin yarısı vacib olar?

5) Əgər bu ayəni daimi nigaha aid etsək, onda bir surə içində nigahın hökmü təkrarlana bilər. Çünki surənin əvvəlində deyilmiş-dir ki, bir, ya iki, ya üç qadınla nigah bağlayıb mehriyyələrini verin. İkinci hökmü siğəyə aid etdikdə isə yeni bir hökm anlaşılır. Beləliklə, təkrar deməkdənsə, yeni hökm daha yaxşıdır.

İkinci dəlil. Ümmətin icmasına görə İslam dinində siğə caiz olub. Bu məsələdə ixtilaf yoxdur. İxtilaf onun nəsx olunmasındadır. Əgər bu hökmü nəsx edən varsa, ya mütəvatir hədislə, ya da vahid xəbərlə məlum olmalıdır. (Mütəvatir çoxluğun nəql etdiyi hədisə, vahid xəbər azlığın nəql etdiyi hədisə deyilir). Əgər mütəvatir hədislə siğənin hökmü nəsx olunubsa əks istiqamətdən Əli ibn Əbu

Talib (ə), Abdullah ibn Abbas və İmran ibn Həsən belə bir nəsxin İslam dinində sabit olmasını inkar edir. Bu da onların küfrünə bəis olar ki, şübhəsiz bu nəticə batildir. Əgər siğənin hökmünün nəsx olunması vahid xəbərlə həyata keçmişsə bu da batildir. Çünki siğənin halal olması icma və mütəvatir hədislə sübuta yetirildiyi halda onu vahid xəbərlə nəsx etsək, onda yəqini zənn ilə aradan aparmış olarıq. (Çünki mütəvatir olan hədis insana yəqin gətirdiyi halda vahid xəbər ancaq zənn gətirə bilər. Mütəvatir hədisin sübut etdiyi bir hökmü vahid xəbərlə aradan aparmaq yəqini zənn ilə aradan aparmaq deməkdir). Şübhəsiz ki, bu da batildir.

Peyğəmbərin siğəni və uzunqulaq ətinin haram etdiyi rəvayətə gəlincə isə bu əhvalat Xeybərdə baş vermişdir. Siğənin halallığına dair olan əksər rəvayətlər isə vida həccə və fəth günündə deyilmişdir. Bunların hər ikisi Xeybər günündən sonra baş vermişdir. Nəsx edən nəsx olunan hökmdən mütləq sonra olmalıdır.

Siğənin neçə dəfə halal, neçə dəfə haram olduğu barədə deyilən söz çox zəifdir. Buna heç kəs qail olmamışdır.

Üçüncü dəlil. Rəvayət olunmuşdur ki, Ömər minbər üstündə buyurdu: Peyğəmbər zamanında şəriətdə iki mütə var idi. Mən onların hər ikisini: mütətul-həcc və mütətul-nigahı haram edirəm.

Bu söz açıq bir dəlildir ki, peyğəmbər zamanında siğə halal olub. “Mən haram edirəm” sözü onun peyğəmbər zamanında nəsx olunmadığını və Ömər’in nəsx etdiyini bildirir.

Cavab: 1. Nigah bağlanması haram olan qadınları saydıqdan sonra, yerdə qalanların nigahını Allah bəyan etmişdir. Haram etməkdə məqsəd nigah olduğu kimi halal etməkdə də məqsəd siğə yox, nigah olmalıdır. (Onun bu sözü məqbul sayılmır. Halal etməkdə məqsədin nigah olduğunu biz də deyirik. Lakin siğə özü də bir növ nigahdır.)

2. Namus, iffət yalnız doğru-düzgün nigahla ola bilər.

3. Zinaya “sifəh” deyirlər. “Sifəh” odur ki, məni gəlsə də övladın olması istənilməsin. Bir halda ki, nigahdan başqa bir yol ilə övladın olması düzgün deyil.

İmam Fəxr Razinin sözü tamam oldu. Həmişə onun qaydası belədir ki, imamiyyənin dəlillərini gözəl tərzlə bəyan edərək cavabında bir neçə kəlmə ilə kifayətlənirlər. Biz də onun dəlillərini

bəyan edib cavabını oxucuların özlərinə həvalə edirik.²⁰⁸ Göründüyü kimi Şəkəvi mütə nigahını öz rəyi ilə deyil Fəxrəddin ər-Razinin təfsirindən olduğu kimi almağı üstün tutub.

2.12. "Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran"ın dirayət yönü

Dirayət təfsirinə rəy və məqul təfsir də deyilir. Rəvayətlərlə kifayətlənməyib, dil, ədəbiyyat, din və cürbəcür bilgilərə istinad edərək edilən təfsirlərdir. Burada bəhs etdiyimiz rəydən məqsəd ictihaddır. Bu təfsir növü bir zərurətə, məsləhətə məbni olaraq zühur etmişdir. Zamanla İslam ölkəsi genişləndikcə müxtəlif fənlər və fəlsəfi görüşlər inkişaf etdikcə və cürbəcür məzhəblər ortaya çıxdıqca, təfsirlərdə də bu xüsurlara dair məlumat verilməsi zəruri hala çevrildi.²⁰⁹

Dirayət təfsiri də əhatəsində rəvayət təfsirinin qaynaqlarına yer verən bir təfsirdir. Çünki müfəssir, istisnaları olsa da hərəkət nöqtəsi olaraq rəvayətləri əsas almaq məcburiyyətindədir. Əks təqdirdə məhz öz bilgi məcmuasından və ağılını işlədərək açıqlamış olacaq. Bu da qeybi daşlamaqdan və təfsirə "həva" və "həvəsi" yəni şəxsi arzu və istəkləri hakim qılmaqdan başqa bir şey deyildir.²¹⁰

Dirayət təfsirinin qaynaqları ərəb dili və ədəbiyatı, rəy və ictihaddır.²¹¹

Məşhur dirayət təfsirlərinə misal olaraq bunları qeyd edə bilərik:

1. Əz-Zaməxşəri, əl-Kəşşaf an həqiqətit-tənzil.
2. Fəxr ər-Razi, Məfatihul-ğeyb.
3. Beyzavi, Ənvarut-tənzil və əsrarut-təvil.
4. Əbu Həyyan, əl-Bəhrul-muhit.
5. Elmalılı Məhəmməd Hamdi Yazır, Hak dini Kuran dili.²¹²

²⁰⁸ Şəkəvi, Kitabul-bəyan, I cild, səh-86-89.

²⁰⁹ Cerrahoğlu, Tefsir usulü, səh-230.

²¹⁰ Demirci, Tefsir usulü, səh-257.

²¹¹ Demirci, Tefsir usulü, səh-257/258.

²¹² Demirci, Tefsir usulü, səh-263; Cerrahoğlu, Tefsir usulü, səh-231.

2.13. “Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran”da dirayət təfsirinə misallar

Dirayət təfsiri, sadəcə rəvayətlərə bağlı qalmayıb dil, ədəbiyyat və cürbəcür elmlərə istinad edərək meydana gələn təfsir deməkdir. Buna rəy və əqli təfsirdə deyilir.²¹³

Bildiyimiz kimi Quranın ilk muxatabları olduqca sadə bir həyat yaşayırdı. Onların yaşayışları Quranın ana prinsipləri istiqamətində davam etdiyi üçün Quranın başa düşülməsində elə bir problem meydana gəlmirdi. Həmçinin müsəlmanlar bir məsələ ilə qarşılaşdığı zaman Peyğəmbərə (s) müraciət edirdilər. Amma İslam torpaqlarının genişlənməsi nəticəsində müxtəlif məsələlər, fəlsəfi fikirlər və məzhəblərin ortaya çıxması, həmçinin daha öncə üzərində durulmayan nəslərin təfsirini məcburi hala gətirmişdir. Bu səbəblərə görə təfsir edərkən rəvayət qaynağından başqa qaynaqlara, yəni ictimai ehtiyac vardır.²¹⁴ Bu kimi səbəblərdən dirayət təfsirləri meydana çıxmışdır.

Şəkəvi də təfsirində dirayətə geniş yer vermişdir. Bu səbəbdən “Kitabul-bəyan”ı dirayət təfsiri adlandırmaq olar. Şəkəvi İmamıyyə müfəssiri olduğu üçün Şiə məzhəbinə aid bəzi fikirləri və görüşləri təsdiq etmək üçün ayələrdən dəlillər gətirmişdir. Bu daha bariz Əli (ə) haqqında olan açıqlamalarda özünü göstərir.

İndi bir neçə misalla Şəkəvinin dirayət yönünü incələyək:

Şəkəvi Bəqərə surəsinin 28-ci ayəsində çox maraqlı bir açıqlamaya yer verir. O, bu ayəni belə təfsir edir: İlk olaraq küfri Allahın qüdrətinin üstünü örtmək kimi qələmə verir. Atanızın sülbündə və ananızın bətnində **ölü və cansız olduğunuz halda Allahın qüdrətinin üstünü necə örtürsünüz. Allah sizi dirilti.** Sizə ruh daxil etdi, sizi dünyaya gətirdi. **Ondan sonra sizi dünyada öldürər**, qəbrə daxil olarsınız. **Ondan sonra** sualdan ötrü **yenə sizi dirildər**, yaxud bərzəx aləmində möminlər dünya behiştə nemətləri ilə ləzzət aparar və inanmayanlar dünya cəhənnəminin əzabı ilə əziyyət çəkərlər. **Ondan sonra** qiyamətdə hər kəs əməlinin cəzasını görmək üçün **Allahın tərəfinə qayıdarsınız.**²¹⁵

²¹³ Demirci, Tefsir tarihi, səh-256.

²¹⁴ Demirci, Tefsir tarihi, səh-256.

²¹⁵ Şəkəvi, Kitabul-bəyan, I cild, əh-7.

Şəkəvi bu ayədə olan **"sonra sizi dirildər"** bölümündəki dirilişin qəbrdə olduğunu bildirir. Bu açıqlamaya görə bu halda insan qəbrdə dirilir və diri olaraq qiyamətə qədər ya cənnət ruzilərindən yeyir ya da cəhənnəm əzabı görür. Daha sonra qiyamət günü qəbrdən qaldırılıb Allaha döndərilir. Çünki ayənin ardında **"Sonra Ona döndəriləcəksiniz"** vardır.

Şəkəvi Bəqərə surəsinin 124-cü ayəsində yer alan اماما imam kəliməsindən yola çıxaraq imamiyyədən, xilafətdən bəhs edir. Bu ayənin mətni belədir:

"و اذ ابتلى انراهم ربه بكلمات فاتمهن قال انى جاعلك للناس اماما قال و من ذريتى قال لا ينال عهدى اظالمين"

Şəkəvi bu ayəni belə təfsir edir: **"İbrahimi öz rəbbi bir neçə kəlmə ilə imtahan etdiyi zaman o, imtahanların hamısını tamamladı. Ondan sonra Allah buyurdu ki, Ya İbrahim! Mən səni insanlara imam təyin edəcəyəm. İbrahim (ə) dedi ki, mənim övladımdan necə? Allah onun cavabında buyurdu: İmamətdən ibarət olan mənim əhdim zalımlara yetişməz."**²¹⁶

Şəkəvi ayədə keçən "mənim əhdim" bölümünü imamət olaraq təfsir etdi. Daha sonra müfəssir imamətin Allah tərəfindən olmasının labüd olduğunu bildirərək bir neçə mətləbə toxunur:

1) Allah İbrahimi (ə) oğlu İsmaili (ə) kəsmək ilə imtahan etdi.

On işi yerinə yetirməklə. Onun beşi başdadır; bığın uclarını vurmaq, saqqalı qırxdırmaq, başı qırxdırmaq, misvak və xilal etmək. Beşi bəndədir; bədənini tükünü aradan aparmaq, sünnət etmək, dirnaqları tutmaq, cənabət qüslu etmək və nəcasəti su ilə yumaq.

2) İmamət Allah tərəfindən təyin olunur, ya da insanların seçməyi ilə də ola bilər?

Bu söz ilə on iki imamlar Əli ibn Əbu Talibin (ə) peyğəmbərdən sonra peyğəmbərin öz sözü ilə xəlifə və imam olmasına dəlil gətirirlər. Sünni təfsirçiləri öz təfsirlərində bu mətləb barəsində bir söz deməyiblər. Təkcə Fəxr Razi "Kəbir" təfsirində belə nəql edir: İmamın ancaq Allah tərəfindən seçilməsinə qail olan

²¹⁶ Şəkəvi, Kitabul-bəyan, I cild, səh-23.

kəslər bu ayəyə istinad edirlər. Bu barədə alimlər arasında olan dəlilləri demək faydasız olduğu üçün təfsilatdan etiraz etdim.

3) İmamətdə məsum olmaq şərtidir ki, imamətdən əvvəl və həmin vaxtda böyük və kiçik günahlardan uzaq olmaq lazımdır. Qazi Sahibinin təfsirində buna qail olaraq deyir ki, bu ayə peyğəmbərlərin hətta peyğəmbərlikdən əvvəldə məsum olmalarına dəlildir.

Həmçinin bu ayə fasiqin imamətə səlahiyyəti olmamasına dəlildir. Bu ayənin təfsirində Fəxr Razi dördüncü məsələdə imamətin dəlillərini gözəl surətdə qeyd etmiş, peyğəmbərlərin məsumluğuna çox gözəl dəlillər gətirmişdir ki, onu nəql etməyə imkan yoxdur.²¹⁷

Elmalılı isə bu ayənin təfsirində yəhudilərin zülmkar olduğu üçün imamətin İsrail oğullarından İsmail oğullarına keçdiyini yazır.²¹⁸

Məryəm surəsinin 50-ci ayəsində Şəkəvi maraqlı bir açıqlama verir. Ayənin mətni belədir:

"وهبنا لهم من رحمتنا وجعلناهم لسان صدق عليا"

"Onlara öz rəhəmətimizdən peyğəmbərlik, dünya malı, övlad və xalq arasında möhtərəm olmaq kimi nemətlə mərəhəmət etdik və onlar üçün uca olan halda doğru danışan dillər yaratdıq".

Şəkəvi bu ayəni təfsir edərkən ayədə yer alan "aliyyən" kəliməsindən qəsd olunanın Əli (ə) olduğunu bildirir. Şəkəvi belə təfsir edir: Bütün din sahibləri İbrahimin (ə) dostu olub onunla fəxr edirlər.

Bəzi təfsirlərdə belə təfsir olunur: "İbrahim (ə), İshaq (ə) və Yəquba (ə) öz rəhəmətimizdən olan Məhəmməd Rəsulullahı (s) verdik və onlar üçün doğru danışan dili, Əli ibn Əbu Talibi (ə) yaratdıq."²¹⁹

Məlumdur ki, İmam Əli elmlə və məşhur səhabədir. Hər iki məzhəbin qeyd etdiyinə görə İmam Əli (ə) haqqında üç yüzdən çox

²¹⁷ Şəkəvi, Kitabul-bəyan, I cild, səh-23-24..

²¹⁸ Elmalılı, Hak Dini Kuran dili, 1/124

²¹⁹ Şəkəvi, Təfsirul Bəyan, II cild, səh-18.

ayə nazil olmuşdur. Peyğəmbər (s) bir çox səhabə haqda olduğu kimi onun da haqqında bəzi hədislər demişdir. Quranda da bir çox səhabənin etdiyi əməl bəzi surə və ayələrin enməsinə səbəb olduğu kimi İmam Əlinin də enməsinə səbəb olduğu ayələr vardır. Amma ad olaraq açıqlayıb hər hansı bir səhabəni tərifləmək Quranın ruhuna ziddir. Əgər belə olarsa onda gərək ki, digər səhabələr haqda da Quranda ayələr olsun.

2.14. Şeyxülislam Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvinin mənbələrdən istifadə metodu

“Kitabul-bəyan”ın mənbələrinin öyrənilməsi göstərir ki, Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvi öz əsərini yazmaq üçün hansısa bir etiqada, məzhəbə və təriqətə istinad etməmiş, əksinə, müxtəlif dünyagörüşünə və məzhəblərə malik müfəssirlərin əsərlərini seçməklə, islamdakı təfriqəni aradan qaldırmağa, ümumi bir məxrəcə gəlib, əsl həqiqətə çatmağa cəhd göstərmişdir. Göründüyü kimi, onun istinad etdiyi müəlliflər içərisində hənəfi, şafei, imamiyyə məzhəblərinə mənsub, əşəri, mötəzili, maturidi etiqadlı, xəlvətiyyə təriqətini və mütəsəvvifləri təmsil edən şəxsiyyətlər olmuşdur. Belə müxtəlif mənbələrdən düzgün faydalanmaq üçün isə ortodoksal dinin əsaslarına dərinlənən vəqif olmaq, elmdə dəqiqliyi yalnız təsəvvürlərdən fərqləndirməyi bacarmaq lazım idi. Bunun üçün müəllifin düzgün metod seçməsi əsas məsələ idi.

Qurani-Kərimin təfsir və tərcüməsinin metodoloji əsasları haqqında danışan görkəmli alimimiz Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə bunun bir-biri ilə əlaqədə olan üç səviyyədə vahid bir sistem əmələ gətirdiyini qeyd edir:

1. Ümumislam səviyyəsi;
2. Ümumelmi səviyyə;
3. Xüsusi təfsir və tərcümə metodologiyası səviyyəsi.

Ən yüksək səviyyə sayılan ümumislam səviyyəsi ümumiyyətlə bütün İslam biliklərinin əsasında dayanan İslam dünyagörüşləri ilə bağlı olub, başlıca olaraq üsuliddinə, həmçinin füruidinə istinad edir.²²⁰ Təbiidir ki, “Kəşfül-həqayiq” müəllifə də öz

²²⁰ Şəkəvi, Kitabul-bəyan, Bakı-2001, səh-11-12

əsərində məhz müsəlman alimi kimi bu səviyyəyə tam riayət etmiş, həmçinin Quranın Allah Kitabı olduğunu, həm də onun heç bir təhrifə məruz qalmadığını, tam olduğunu, ayələrinin sayının və yerinin qəti məlum olduğunu²²¹ qeydsiz-şərtsiz qəbul etmişdir.

“Ümumelmi səviyyədə müfəssir və mütərcimdən geniş elmi bilik, məntiqi və ardıcıl düşüncə qabiliyyəti, habelə elmi təfəkkür prinsiplərinə və tədqiqat üsullarına ciddi riayət edilməsi tələb olunur”.²²² Təfsirə baş vuran şəxsin Quran elmlərini, qiraət elmini, üsuli-fiqhi, nasix və mənsuxu, möhkəm və mütəşabih ayələri, əsbabi-nüzulu dərindən bilməsi əsas şərtlərdəndir.²²³

Quran elmləri dedikdə Qurana xidmət edən və ya Qurana əsaslanan elmlər (ülumi-Quran) nəzərdə tutulur. Bunlar təfsir, qiraət, Quran yazısı, ecaz, nüzul səbəbləri, nasix-mənsux, erab və qəribə kəlmələr elmi kimi sıralanır. Bunlar Quran elmlərinin bölmələridir. Siyuti (h. 911/m. 1506) sayılan elmlərə astronomiya, həndəsə, tibb və bənzər elmləri də əlavə edir. Əbu Bəkr ibn Ərəbi (h.543 /m.1148) bu elmlərin sayını 77.450 göstərir.²²⁴

Beləliklə, məlum olur ki, təfsirin ümumelmi səviyyədə metodoloji əsası bir sıra ilahi və dünyəvi adı ilə iki yerə bölünən elm sahələrini dərindən bilmək və təfsirin yazılışında onları Qurani-Kərim ayələri ilə əlaqələndirməklə üzvü şəkildə bağlıdır. Azərbaycan dilində ilk təfsirin müəllifi Mir Məhəmməd Kərim ağa bu barədə danışarkən yazırdı: “Bəlkə, əvvələn, elmi-dini təhsil etmək lazımdır. Ondan sonra hər bir elm kimi, məişəti-bəşəriyyəyə mütəəlliqdir, gərək onlar təşkil olunsun. Məsələn, elmi-tarix, həndəsə, coğrafiya, hesab Heyəti-Qurani-Şərifdə bu elmlərin hamısının təhsilinin lazım olmağına ayati-bəyyinat mövcuddur”.²²⁵

“Kitabul-bəyan” təfsirində ülumi-Quran ilə “məişəti-bəşəriyyə”yə aid elmlər bir-biri ilə uğurlu əlaqələndirilmişdir. Bu zaman hədislərdən istifadə edərkən müəllif bir sıra mübahisəli məsələlərin

²²¹ Şəkəvi, Kitabul-bəyan, Bakı-2001, səh-12-14

²²² Şəkəvi, Kitabul-bəyan, Bakı-2001, səh-19

²²³ Şəkəvi, Kitabul-bəyan, Bakı-2001, səh-19-20

²²⁴ Turqut Ali, Təfsir üsuli və kaynakları, səh-2

²²⁵ Mustafayev Q.İ, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyasının tənqidi təhlili, Fəlsəfə e.d. diss., I c., Müqəddimə

həllinə də öz münasibətini bildirir, daha məqbul variantların üzərində dayanır. Məsələn, əsbabi-nüzuldan məlum olur ki, Qurani-Kərimin ilk və son nazil olan ayələrinin hansılar olduğu haqqında elmdə müxtəlif fikirlər mövcud olmuşdur. Bu barədə Şeyx Əbulhəsən Əli ibn Əhməd əl-Vahidi ən-Nişaburi yazırdı:

أخبرني عروة عن عائشة أنها قالت أول ما بدئ به رسول الله صلى الله عليه وسلم من الوحي الرؤيا الصادقة في النوم فكان لا يرى رؤيا إلا جاءت مثل فلق الصبح ثم حبب إليه الخلاء فكان يأتي حراء فيتحنث فيه وهو التعبد الليالي ذوات العدد و يتزود لذلك ثم يرجع إلى خديجة فيتزود لمثلها حتى فجأه الحق وهو في غار حراء فجاءه الملك فقال اقرأ فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم فقلت ما أنا بقارى قال فاخذنى فغطنى حتى بلغ منى الجهد ثم أرسلنى فقال اقرأ فقلت ما أنا بقارى فاخذنى فغطنى الثانية حتى بلغ منى الجهد ثم أرسلنى فقال اقرأ فقلت ما أنا بقارى فاخذنى فغطنى الثالثة حتى بلغ منى الجهد و قال (اقرأ بسم ربك الذى خلق)...
عن عكرمة الحسن قال أول ما نزل من القرآن (بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ) فهو أول ما نزل من القرآن بمكة و أول سورة اقرأ بسم ربك...
عن ابن عباس قال آخر آية نزلت (و اتقوا يوما ترجعون فيه إلى الله)...
عن أبي بن كعب انه قال آخر آية انزلت على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم (لقد جاءكم رسول من انفسكم).²²⁶

“Ərva mənə bildirmişdir ki, Aişə Peyğəmbər sallallah əleyhi və səlləmə ilk vəhyin sübh çağı gələn “Fələq” olduğunu demişdir. Peyğəmbər sallallah əleyhi və səlləm Hira dağına gedib gecələr tək başına ibadət edirdi. Hirada olarkən mələk peyda olub ona demişdi: “İqra!” (“Oxu!”) Peyğəmbər sallallah əleyhi və səlləm Xədicəyə bildirmişdir ki, mən ona: “Nəyi oxuyum?”, - dedim. O mənə cəhd edəndə qədər suya batırıb çıxardı, sonra mənə çatdırdı: “İqra!” Mən dedim ki, nəyi oxuyum? Mənə ikinci dəfə suya batırıb çıxardı və mənə çatdırdı ki: “İqra!” Mən dedim: “Nəyi oxuyum?”. Mənə üçüncü dəfə suya batırıb çıxardı və dedi: “İqra bismi-rəbb-bikəl-ləzi xələqə”...

İkrimə əl-Həsən demişdir ki, Qurani-Kərimdən ilk nazil olan ayə “Bismillahir-rəhmanir-rəhim”dir, Məkkədə ilk nazil olan odur. İlk surə isə “İqra bismi-rəbbikə”...

²²⁶ Əli ibn Əhməd Nisaburi, Əsbəbun-Nüzul, səh-5-9

İbn Abbas demişdir ki, nazil olan son ayə “Vət-təqu yovmən tərcaun fihi ilallah”dır...

Bin Kəb demişdir ki, Rəsulullah sallallah əleyhi və səlləmmün dövründə nazil olan axırıncı ayə “ləqəd cəəkum rəsul min ənfüs-ikim”dir”.

Bu barədə Əhməd Fərracın kitabında oxuyuruq:

و سئل جابر بن عبدالله الانصاري: اى القرآن انزل قبل؟ قال: (ياأيها المدثر)
قال السائل، و هو ابو سلمة بن عبد الرحمن، قلت: (اقرأ بسم ربك)؟ قال جابر:
أحدثكم ما حدثنا رسول الله صلى الله عليه وسلم قال رسول الله صلى الله عليه وسلم:
انى جاورت بحراً شهراً، فلما قضيت جوارى، نزلت فاستبطنت بطن الوادى،
فنوديت فنظرت امامى و خلفى و عن يمينى و عن شمالى. ثم نظرت الى السماء، فاذا
هو على العرش فى الهواء، يعنى جبريل. فاخذنى رجفة، فاتيت خديجة فامرتهم، فد
ثرونى، ثم صبوا على الماء، فانزل الله عز و جل على: (ياأيها قم فانذر)... قال:
المدثر سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم – و هو يحدث عن فترة الوحي بعد
المرّة الاولى – فقال فى حديثه: فبينما انا امشى، سمعت صوتاً من السماء
فرفعت راسى، فاذا الملك الذى جاءنى بحراء جالس على كرسي بين السماء و
الارض، فجتئت منه رصاً، فرجعت فقلت زملونى زملونى فذثرونى، فانزل الله
تعالى: (ياأيها المدثر). رواه البخارى عن عبد الله بن محمد.²²⁷

“Cabir ibn Abdullah əl-Ənsaridən soruşdular: “Ən əvvəl hansı ayə nazil olmuşdur?” O dedi: “Ya eyyuhal-müddəssir”. Sual verən Əbu Sələmə ibn Əbdürrəhman (mübahisə edərək) dedi: “İqra bismi-rəbbikə”. Cabir dedi: Rəsulullah sallallah əleyhi və səlləmin mənə danışdığını deyirəm. Rəsulullah sallallah əleyhi və səlləm demişdir: Bir ay Hiranın qonşuluğunda yaşadım, vadinin içinə endim, kimsə məni çağırırdı. Qabağıma, arxama, sağa-sola baxdım. Sonra göyə baxdım, ərşdə havada Cəbraili gördüm. Qorxudan məni titrəmə tutdu, Xədicəni səslədim. Məni bürüdümlər, sonra suya saldılar. İzzət və cəlal sahibi Allah-Təala mənə xəbər göndərdi: “Ey bürünmüş, ayağa qalx və and iç”... Dedim ki, Rəsulullah sallallah əleyhi və səlləmin birinci dəfədən sonra vəhy gəlməsini nəql etdiyini eşitmişəm. Hədisdə də deyilir: “Gəzdiyim vaxt səmadən bir səs eşitdim, başımı qaldırdım, gördüm ki, mələk

²²⁷ Əhməd Fərrac, Min hədəl İslamu, səh-35-36

göylə yer arasında bir kürsüdə oturub. Ardınca gəlib məni bürüdülər, Allah-Təaladan nazil oldu: "Ya eyyuhal-müddəssir". Bunu əl-Buxari Abdullah bin Məhəmmədə istinadən söyləmişdir".

Göründüyü kimi, bu mövzu ilə bağlı ilahiyyat elmlərində bir-birindən fərqlənən fikirlər, əks mövqelər mövcud olmuşdur. Bunun obyektiv səbəbləri ola bilər ki, ən başlıcası həmin fikirləri söyləyənlərin məsələnin təfsilatını, dəqiqliyini unutmaları ilə izah oluna bilər. Belə ki, gətirdiyimiz sitatlardan da görünür ki, Cabir ibn Abdullah əl-Ənsari həzrətləri Hira mağarasında Cəbrayılın (ə) ilk zühurunu unudaraq, onun ikinci gəlişinin məkanını da yalnız göstərir, digər mühəddisin söylədikləri də onun versiyasına əsaslanır. Bu alimlərin fikrincə, Cəbrayılın (ə) gətirdiyi ilk surə başqa, Allah-Təala tərəfindən birbaşa vəhy ilə göndərilən surə isə başqadır, yəni "ilk nazil olan surə // ayə" dedikdə, guya ki, Cəbrayılın (ə) gətirdiyi sayılmamalıdır, birbaşa nazil olan əsas götürülməlidir. Başqa bir variantda İkrimə və əl-Həsən bəsmələri ilk nazil olan ayə hesab edir, ilk nazil olan Ələq surəsinin ilk nazil olan ayəsi kimi qəbul edirlər. Bununla da məşhur tarixi hədis təhrif edilmiş olur ki, Axund Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvi bunu qəbul edə bilməzdi: o, Aişəyə istinad edilən ümumməqbul hədisdən çıxış edir və ikinci cildə Ələq surəsinin təfsirinə qeyd verərək yazır ki, bu surə Peyğəmbərə (s) nazil olan ilk surədir ki, Hira dağında nazil olmuşdur. Mübarəkə Qurani-Şərifdən Rəsuli-xudaya nazil olan əvvəlinci surədi və liza əvvəlində qiraətə əmr olunubdur (Nübuvvətin dəlil və burhanlarındandır)".

Beləliklə, ümumelmi səviyyədə Axund Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvinin tənqidi-seçmə dirayət metodundan istifadə etdiyini müəyyənləşdiririk. Bunun üçün müəllifin həm ülumi-dinə, həm də ülumi-məişəti-bəşəriyyəyə vafiq olması gərək idi və hər şeydən göründüyü kimi, o bunlara kifayət qədər dərindən yiyələnmişdi.

Üçüncü səviyyə haqqında danışan Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə göstərir ki, təfsir və tərcümə ancaq Qurani-kərimin mənalarının izahı məqsədini güdməlidir. Qurani-kərimin məzmunu yalnız Kitabdakı sözlərin müstəqim mənası ilə deyil, həm də Quran dilinin sintaktik quruluşu, söz birləşmələri və ifadələrin yığcamlığı və səslənmə tərz, Allah kəlamının ecazkarlıq xüsusiyyətləri və

ahəngi ilə zahir olur. Bütün bunlar açıq-aydın ərəb dilində verilmişdir və bunları olduğu kimi başqa dildə vermək mümkün deyildir.²²⁸

Təbii ki, bütün bunlardan yaxşı baş çıxarmaq üçün hər bir Quran təfsirçisi ərəb ədəbi dilinin hər bir incəliyini həm dərinlən bilməli, həm də hər bir sözün, Allah kəlamının ahəngini, ayədə yerini, ayənin surə daxilində mahiyyətini, rəmzlər sistemini varlığı ilə hiss etməlidir. Bunun öhdəsindən gəlmək üçün xüsusi təhsil görmək, ilahiyyat elmlərinin tarixini əsaslı şəkildə mənimsəmək əsas şərtidir. Həm də qeyri-ərəblərin Zəməxsərisayaq “ərəb dilini ərəblərdən də yaxşı bilmək” istedadı əsas rol oynayır. XIX əsrdə Rusiya imperiyasının Azərbaycanda apardığı siyasət belə alimlərin yetişməsinə böyük əngəllər yaratmışdı. Ali məqam sahiblərindən olan bəzi din xadimləri mütləqiyyətə müxalif olmaqdansa, əməkdaşlıq etməyi və mənfəət götürməyi daha münasib sayırdılar. Belə bir vaxtda 1864-cü ildə Zaqafqaziya din adamlarının təşkili barəsində qaydaların hazırlanması, müvafiq komissiyanın fəaliyyətinin nəticələrinin 1872-ci ildə çar tərəfindən təsdiq edilməsi²²⁹ Azərbaycanda və Qafqazın digər ərazilərində müsəlman alimlərin islamşünaslıqla daha dərinlən məşğul olmasına, XIX əsrin ikinci yarısında-XX əsrin əvvəllərində Axund Molla Əhməd Hüseynzadə (Tiflis şeyxülislamı), Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvi, Axund Mîrzə Əbu Turab, Axund Mehdi Məşədi İsgəndər oğlu Sarzalı Həsənzadə kimi bir çox ilahiyyat alimlərinin yetişməsinə, xalqın dini maarifləndirilməsində üləma şəxsiyyətlərin rolunun yüksəlməsinə şərait yaratdı. Axund Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvinin ahıllıq yaşına çatdığı illərdə artıq elə bir zəmin yaranmışdı ki, azərbaycanlılar imperiyanın hüdudlarını keçərək Yaxın və Orta Şərqn müqəddəs yerlərinə gedir, orada dini təhsil alır və ərəb dilinin incəliklərini öz ulu babaları səviyyəsində mənimsəyə bilirdilər. Azərbaycan İslam dünyasından, onunla birbaşa əlaqələrdən qoparılmış olsa da, ayrı-ayrı taliblər imkan daxilində ərəb aləminə qovuşub, Qurani-kərimin dilini dərinlən öyrənirdilər və bu vəziyyət bolşeviklərin gəlişinə qədər davam etmişdir. Beləliklə, iki əsrin qovuşuğunda ölkədə kifayət qədər sanballı bilik və bacarığa

²²⁸ Şəkəvi, Kitabul-bəyan, iki cildə. Bakı: Minarə, 2001, səh-21

²²⁹ Əl-Bakuvi, Kitabul-kəşfil-həqayiq, üç cildə. Bakı, 1322 h, səh-6-7

malik ayrıca bir üləma zümərəsi təşəkkül tapmışdı və bu din xadimləri Qurani-Kərimin ecəzkar xüsusiyyətlərini hiss və dərk edə bilirdilər.

Axund Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvi bu qəbildən alimlər içərisində birincilərdən idi. Təsədüfi deyil ki, təfsir işinə başlamamışdan əvvəl o, ərəb dilinin bütün incəliklərini duymaq üçün ərəb dilində bəzi əsərlərin tərcüməsində, digər elmi əsərlərin yazılmasında da istifadə etmiş, beləliklə, özünü müfəssirliyə hazırlamışdır.

Məlumdur ki, "Quranda elə bir mövzu yoxdur ki, onu izləmək üçün Qurani bütünlüklə oxumaq lazım gəlməsin. Bu xüsusiyyət başqa heç bir kitabda mövcud deyil. Başqa sözlə desək, Quranda məsələ və mövzuların bir-birinə bağlılıq və çulğaşması tədqiqatçıyı məcbur edir ki, bir mövzunun düzgün izahı üçün yüzlərlə başqa mövzunu nəzərdən keçirsin və öyrənsin".²³⁰ Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvi də işlədiyi əsəri yüksək elmi səviyyəyə çatdırmaq üçün Allah Kitabını dəfələrlə oxuyub öyrənmiş, hər bir sözün həm müstəqim, həm məcazi mənalarını, rəmzləri,* Quranın dilini, qrammatika və semasiologiyasını, fonetik xüsusiyyətlərini tam mənimsəyərək, başqa, mənbə seçdiyi təfsirlərin, yüzlərlə tarixə malik hədis və elmlərin köməkliyi ilə "Kitabul-bəyan"ı yaza bilmişdir.

Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə haqqı olaraq qeyd edir ki, "Qurani-Kərimin təfsiri və tərcüməsi iki mərhələli bir işi nəzərdə tutur. Birinci mərhələdə Quran sözünün zahiri mənası, ikinci mərhələdə isə onun batini mənası açıqlanır".²³¹ Ümumiyyətlə bu prinsipə təfsir elmində həmişə əməl edilmişdir, ancaq qeyri-ərəb dilində təfsir yazılışında bunun əhəmiyyəti daha da böyüyür. Belə ki, ərəblər və ya ərəbdillilər üçün əslində zahiri məna elə Quran ayələrinin özündədir – ərəb həmin mənaların əksəriyyətini Qurani birbaşa qiraət etdikdə anlayır. Ona yalnız batini mənaları izah etmək lazım gəlir. Tərcümə-təfsirdə isə ayələrin hər biri ayrılıqda əvvəlcə birbaşa hərfi tərcümə olunur və bu zaman qeyri-ərəb tərcümənin cümlələrinin zahiri mənası qarşısında aciz qalır, çox

²³⁰ Sübhani Cəfər, Allahı dərkini fitri yolu, səh-27-28

Qeyd: "Dünya Cənabi-Haqqın isimlərinin təcəllisindən ibarətdir... həqiqi "həqiqi əşya" Cənabi Haqqın isimlərinin cəlvəsindən ibarətdir". Şahin M. Abdullfəttah. Şəbhələr və çıxış yolları, səh-95

²³¹ Şəkəvi, Kitabul-bəyan, iki cildə. Bakı: Minarə, 2001, səh-22

şeyi dərk edə bilmir, yalnız təfsir hissəsini oxuyandan sonra hərfi tərcümə cümlələrinin batini mənasını qavraya bilər. Yeri gəlmişkən, eyni proses məsihilər arasında da müşahidə edilmişdir. XVIII əsrin sonlarına kimi Əhdi-Cədidin batini mənasının təfsirinə cəhd etmək kilsə tərəfindən qəti qadağan olunmuş, yalnız həmin əsrdən başlayaraq, qeyri-latinlər İsanın gətirdiyi Müqəddəs Kitabın gizlilərini öyrənib dərk etməyə çalışmışlar.²³² Deməli, bu əslində dünyəvi, ümumbəşəri proses olmuşdur.

Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvi də hər ayəni əvvəlcə Azərbaycan dilinə hərfi tərcümə edir, sonra isə lazım gəldikdə ayrı-ayrı sözləri və söz birləşmələrini, ifadələri təfsirlə açıqlayır, ayələrin batini mənasını həmvətənlərinə çatdırır. Beləliklə, onun gördüyü iş məhz iki mərhələdən ibarətdir.

Nəhayət, “bu səviyyədə ikinci metodoloji əsas Qurani--Kərimin təfsiri və tərcüməsinin “Quranın Qurana görə təfsiri” (təfsir əl-Quran bi-l-Quran) prinsipi sayıla bilər”.²³³

Təbiidir ki, Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvi bir sıra mənbələrə və elmlərə istinad etmiş olsa da, onun tədqiqat obyektı Ulu Kitab özüdür. Müəllif Quranın təfsirində birinci növbədə Quranın özünə əsaslanmışdır. İmam Əli əleyhissəlam buyurur: “Uca və pak olan Allah Ənam surəsinin 38-ci ayəsində buyurur: **“Biz Kitabda heç bir şeyi əskik buraxmadıq”**. Nəhl surəsinin 89-cu ayəsində Allah Öz Rəsuluna buyurur: **“Biz sənə hər şeyi anladan Kitab göndərdik”**. Burada Kitabın bir ayəsinin digər bir ayəsini inkar edən sözlər yoxdur. Bu xüsusda o pak və münəzzəh olan Məbud belə buyurur: **“Bu Kitab Allah tərəfindən nazil olduğu üçün onda bir-birinə zidd heç bir ayə yoxdur”** (Nisa surəsi, 82-ci ayə)”.²³⁴

Qurani-Kərimdə nəinki bir-birini inkar edən ayə, fikir yoxdur, həm də onun riyazi dəqiqliyə malik sistemli quruluşu

²³² Крачковский И.Ю. Значение слова ан-наджм в Коране. Сура 55. Избранные сочинения. Том 1. М.-Л.: Изд. АН СССР, 1955, səh-5

²³³ Şəkəvi, Kitabl-bəyan, iki cildə. Bakı: Mınarə, 2001, səh-21

²³⁴ Hüseynli Rəsul, Azərbaycan ruhaniliyi (Xanlıqlar çağından sovet işğalınadək olan dövrdə), səh-35-36

çoxlarını təəccübləndirmişdir.²³⁵

Bunu nəzərə alan müfəssirlər, o cümlədən də Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvi əslində "təfsirul-Quran bil-Quran" prinsipini özlərinin metodologiyasında əsas götürmüş, təfsirin bu və ya digər məqamında Qurani-Kərimin müxtəlif ayələrində təsdiqlənmiş fikirlərə müraciət etmişlər.

Digər tərəfdən, bir məsələyə də diqqəti cəlb etmək olar ki, orta əsr təfsirçiləri və Axund Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvi öz əsərlərini yazarkən özlərindən qabaq yazılmış təfsirləri təhlil süzgəcindən keçirərək, onların arasında müvafiq mənbələri seçməklə həm də "təfsirlərlə təfsir" (təfsiril-Quran bit-təfasir) metoduna da arxalanmışlar. Yaxşı olardı ki, bu iki metod birləşdirilərək "təfsirul-Quran bil-Quran vət-təfasir" adı ilə tanıtılırdı. Çünki belə bir metod yüzillər boyu elm aləmində tətbiq edilmiş, sadəcə olaraq, metodologiya ayrıca tədqiq olunmadığından təfsirçilərin bu iş üsuluna terminoloji ad verilməmişdir.

Konkret olaraq, Şeyxülislam Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvi isə bu iki metodun üzvi birləşməsindən səmərəli istifadə etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəllifin "Kitabul-bəyan" təfsiri qüsurlardan da xali deyildir. Məsələn, məlum olduğu kimi, Qurani-Kərimdə işlənən sözlərin və terminlərin böyük bir hissəsi çox mənalı sözlərdən ibarətdir. Yəni hər bir belə vahidin iki, üç və bəzən daha çox mənası olur. Bir sıra hallarda bu mənalara bir-birinə yaxın olduğundan və ayənin mənasına müvafiq gələ bildiyindən həmin sözlərin və terminlərin necə (dəqiq) başa düşülməsi çətinliklər törədir, nəticədə təfsirlərdə fikir ixtilafı yaranır. Məsələn, üçün, ərəbcə نجم sözlərinin üç müxtəlif mənası müasir lüğətlərdə qeydə alınmışdır: 1) haqqını təxirlə ödəmə; növbəti ödənc; 2) ulduz; horoskop; 3) ot; kol.²³⁶

55-ci surənin (ər-Rəhman surəsinin) təfsirində işlənən bu sözün Qurani-Kərimdə "ot" mənasına gəldiyi aydın olur. Belə ki, həmin surənin 5-ci ayəsində الشمس و القمر بحسبان deyilir ki, bununla da oxucunun diqqəti səmələrə yönəldilir. Diqqətsizlik ucbatından

²³⁵ Azərbaycan sovet ensiklopediyası, IX cild, səh-77-81

²³⁶ Баранов. Х.К. . Арабско-русский словарь, səh-1002

belə bir assosiasiya şəraitində 6-cı ayədə verilmiş نجم sözünü “ulduz” kimi də başa düşmək olar. Belə bir hadisə həqiqətən olmuş və Qurani-Kərimin almançaya tərcüməsində həmin söz “ulduz” kimi verilmişdi. Ümumiyyətlə həmin nəşri təhlil edən İ.Y.Kraçkovski də Beyzavidən və “Tacul-ərus”dan çıxış edərək tərcümənin bu hissəsini kəskin tənqid etmişdir. O, Qazı Beyzavinin belə bir izahatına əsaslanırdı:

و النجم النبات الذى ينجم اى يطلع من الارض و لا ساق له

və qeyd edirdi ki, Cəlaləyn təfsirində

النجم ما لا ساق له من النبات

yazılmışdır.* Beləliklə, bu sözün ulduzla heç bir əlaqəsi yoxdur və “ulduz” kimi tərcümə edildikdə 6-cı ayənin mənası tamamilə qaranlıq qalır.²³⁷

Təəssüf ki, Axund Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvi də burada səhvə yol vermiş, والنجم و الشجر يسجدان ayəsini “Ulduz və ağac da Allaha səcdə edirlər. Onların müvəqqəti olması xalığın olmasına dəlalət edir” kimi təfsir etmişdir. Həqiqətən də, burada ulduzun deyil, otların və ağacların müvəqqəti olmasından danışmaq daha yerinə düşür.

Yeri gəlmişkən, burada bir məsələnin də üstündə dayanmaq istərdik. Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvi Qurani-Kərimin ayələrini təqdim edərkən onları səliqə ilə nömrələmiş, hər ayədən əvvəl onun sıra sayını göstərmişdir. Bu minvalla “Bismillahir-rəhmanir-rəhim” yalnız birinci surənin ilk ayəsi kimi təqdim olunmuş və yalnız Fatihə surəsində onun təfsiri verilmişdir: “Köməklilik istəyirəm cəmi işlərində Allahın adı ilə ki, mehribandır, cəmi məxluqata dünyada ruzi və cəmi xəlqə lazım olan nemətləri vermək səbəbilə rəhm edəndir axirətdə bəzi məxluqata onları behiştə daxil etmək ilə. “Bismillah”da ixtilaf vardır ki, surənin cüzüdür, ya nə? İmam Hənəfiyyə və İmam Malik qaildir ki, cüzi-surə deyildir, amma Quran-da yazılmaq məhz surələrin bir-birindən fasiləli olmaq üçündür.

Qeyd: Həmin izahatların tərcüməsi müvafiq olaraq belədir: 1) “النجم cücərən, yəni yerdən çıxan və saplağı olmayan bitkidir”; 2) “النجم saplağı olmayan bitkidir”.

²³⁷ Крачковский. И.Ю. Коран Пер. акад. М.: ИКПА, 1990, səh-393

İmam Şafei və İmam Hənəbəl və imamiyyə buna qaidirlər ki, "Bismillah" hər surənin cüzidir, məgər Bəraət surəsində".^{238*}

Göründüyü kimi, təfsir müəllifi mövcud fikirləri xatırlatsa da, onların arasında ortaqlıq mövqə tutmuş və "Bismillahir-rəhmanir-rəhim" ifadəsini Fatihə surəsində birinci ayə kimi şərh etmiş, sonrakı surələrdə isə ayələr cərgəsindən çıxarmışdır.

Eləcə də "Kitabul-bəyan"ın qaynaqlarından heç birində ümumiyyətlə ayələrin sıra nömrələrinin göstərilmədiyini nəzərə alsaq, Axund Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvinin burada özünəməxsus fərdi üsluba əl atdığını görürük. Məlum olduğu üzrə, Quranın bu gün əlimizdə olan son redaktəsində də bəsmələ yalnız Fatihə surəsində birinci ayə kimi təqdim olunur, qalan surələrdə isə giriş kimi verilir. Görünür, Şəkəvi əfəndinin təfsir üzərində işlədiyi dövrdə bu barədə mübahisələr cərəyan etmiş, müfəssir də əsərində öz mövqeyini nümayiş etdirmişdir. Nəzərə alsaq ki, Kitabın son redaktəsi yalnız 1919, 1923 və 1928-ci illərdə Qahirədə nəşr olunmuş kanonik mətndən sonra sabitləşmiş²³⁹ və müasir struktur şəklini almışdır, onda Məhəmmədhəsən Mövlazadənin bir alim kimi uzaqgörənliyini qəbul etməmək olmur.

Beləliklə, Şeyxülislam Axund Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvi öz təfsirini yazmağa başladığı dövrə qədər ilahiyyat sahəsində toplanmış bütün əsas elmi fikirlərə istinad etməkdə düzgün mövqə tutmuş, özündən qabaq istifadə edilmiş tədqiqat metodlarına istinad etməklə təfsir metodologiyasını daha da zənginləşdirmişdir.

2.15. "Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran" əsərinin təhlili

Tərcümə tarixindən məlum olduğu kimi, bütün orta əsrlər ərzində, ta XIX əsrə qədər "Azərbaycandakı mədrəsələrdə Quran və şəriət dərsləri ərəb dilində tədris olunsay da müəllimlər hələ bu dili bilməyən şagirdlərə ayrı-ayrı mətləbləri anladarkən öz şərh və izahlarını istər-istəməz ana dilində söyləməli olurdular. Nəticədə bir çox hallarda Quranın, Quran təfsirlərinin və şəriətə aid kitabların ayrı-ayrı hissələrinin tərcüməsi zərurəti ortaya çıxırdı. Çox

²³⁸ Şəkəvi, Kitabul-bəyan, iki cildə. Bakı: Mınarə, 2001, I cild, səh-4

Qeyd: Ayənin təfsiri 2001-ci il nəşrində hansı əsasla isə ixtisar edilmişdir.

²³⁹ Баранов. X.K. Арабско-русский словарь, səh-142

güman ki, belə tərcümələr əvvəlcə şifahi şəkildə olmuş, sonralar isə onların yazılı nümunələri də ortaya çıxmışdır”.²⁴⁰ Ancaq bu nə Quranın tərcüməsi, nə də təfsiri sayıla bilməzdi. Hər şeydən qabaq nəzərə almaq lazımdır ki, Qurani-Kərimin təfsiri fundamental işdir və belə işi yalnız yazılı şəkildə həyata keçirmək mümkündür.

Quranın türkcə ilk yazılı tərcüməsi XI əsrə aiddir. Onun oğuz ləhcəsində natamam tərcüməsi də məlumdur. XIV əsrdə elxanilər üçün oğuz ləhcəsində Şirazda başqa bir nüsxəsi də yazılmışdır.²⁴¹ Həmin tərcümələrin Azərbaycan və ya Azərbaycan dili ilə əlaqəsi haqqında heç bir söz demək mümkün deyildir. Buna görə də əlimizdə olan fakta əsasən Böyük Kitabın Azərbaycancaya ilk tərcüməsinin yeni dövrdə Mir Məhəmməd Kərim ağa və Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvi tərəfindən yerinə yetirildiyini göstərməli oluruq.

Hər şeydən əvvəl deməliyik ki, Quranın dilimizə ilk tərcümə təfsirləri öz dövrünün oxucusu üçün nəzərdə tutulmuşdur. XIX-XX əsrin əvvəllərinin Azərbaycan ədəbi dili tərəddüd içərisində yaşayırdı. Osmanlı Türkcəsində olduğu kimi, Azərbaycanda da ədəbi dil orta əsrlərin ənənəsinə istinad edən dəbdəbəli üslubla, ibarəli ifadə tərzilə yüklənmişdi. Ölkənin maarifpərvər ziyalıları ana dilinin saflığı uğrunda mübarizə aparır, geniş xalq kütlələrinin danışdığı və başa düşdüyü dili ədəbi dil səviyyəsində normalaşdırmağa çağırır, köhnə ziyalılar təbəqəsi isə normativ ənənəni pozmağa, ədəbi dil səviyyəsinə yenilik gətirməyə qorxur, bütün bunların müasir nəsillə əcdadların mədəni irsi arasında uçurum yarada biləcəyindən çəkinirdi. Həmin dövrdə publisistika bir janr kimi öz dilini və üslubunu xəlqiləşdirdiyi halda, elmin dili hələ də “ağır” olaraq qalmaqda idi. Elmi üslub, daha çox isə dini üslub ərəb və fars dillərinin və buradan da təşəkkül tapmış ənənəvi təfəkkür tərzinin təsirindən qurtula bilmirdi. Belə şəraitdə “Kitabul-bəyan” da ənənəvi üslubda yazılmışdır. “Nəzərə alınmalıdır ki, Qurani-Kərimin tərcüməsi müasir oxucunu Allahın Kitabının məzmunu ilə tanış etmək məqsədi güdür, bu məqsəd isə tərcümədə yalnız müasir dildən istifadə olunmasını zəruri edir... Müasir Azərbaycan dili... XX əsrin əvvəllərindəki səviyyəsindən belə

²⁴⁰ Allahşükür Paşazadə, Quranın təfsiri və tərcüməsi tarixi, səh-7

²⁴¹ Allahşükür Paşazadə, Quranın təfsiri və tərcüməsi tarixi, səh-8

çox-çox fərqlənir. Elə Məhəmməd həsən Mövlazadənin etdiyi tərcümənin bu gün Azərbaycan oxucusu üçün anlaşıqlı olmamasının əsas səbəbidə bundadır".²⁴² Bu gün hətta xüsusi şərqşünaslıq hazırlığı olmayan ziyahıların da bir çox hissəsini başa düşmədiyi həmin təfsir XX əsrin əvvəllərinin ancaq müəyyən qrup nümayəndələri, xüsusən dövrün ilahiyyatçıları tərəfindən anlaşıldı. Daha geniş kütlələrin onun dilini başa düşdüyünü iddia etmək çətindir.

Təfsirin məzmunu ilə tanış olduqda onun zənginliyini etiraf etməmək olmur.

Hər şeydən öncə Qurani-Kərimin bir sıra surələrinin əvvəlində təqdim olunmuş hərfərin nə demək olduğu həmişə maraq doğurmuş və fikir müxtəlifliyi yaratmışdır. Qurani-Kərimdə işlənmiş bu növ hərfərin ixtisar söz hesab edilməsi daha geniş yayılmışdır.²⁴³

Maraqlıdır ki, ərəb dilində yazılmış ilk təfsirin müəllifi İbn Abbas Quran ayələrini təfsir edərkən tamamilə başqa prinsipə istinad etmiş, özündən sonra gələn müfəssirlərdən fərqli olaraq, həmin ayələri elə təfsirin növü ilə əlaqələndirib dörd qrupda birləşdirmişdir:

1) Hər kəsin bilməyə mükəlləf olduğu təfsir; Qurandakı halal, haram və tövhid məsələlərini ifadə edən ayələri anlamaq kimi;

2) Dilləri olması hesabla yalnız ərəblərin anladığı təfsir; bu ərəblərin anladıkları şəirlərlə izah edilən kəlmələrlə bəzi ayələri anlamaları kimi;

3) Alimlərin bildiyi təfsir; Qurandan hökm çıxarma, mücməl olan bir ayəni təfsil, ümumi bir ayəni təxsis etmə kimi məsələləri əhatə edir; bunu yalnız Quran elmlərində yetərinə biliyi olan alimlər edə bilər;

4) Uca Allahdan başqa heç kəsin bilməsinə imkan olmayan təfsir; bu qeybə dayanan ayələri mənimsəməkdir; qiyamətin qopması, Qurandakı müqəttə hərfərin anlamları və ruhun mahiyyəti kimi.²⁴⁴

Göründüyü kimi, İbn Abbas Qurandakı ixtisar sözləri (müqəttə hərfələri) Allah-Təalanın gizlinlərindən biri kimi qəbul edir və onları "heç kəsin bilməsinə imkan olmayan təfsirə" aid edirdi.

Ümumiyyətlə həmin müqəttə hərfərin təfsir edilməli olub-

²⁴² Allahşükür Paşazadə, Quranın təfsiri və tərcüməsi tarixi, səh-238

²⁴³ Saivər Məhəmməd Bağır, quran təfsirinin üsulları, səh-42-69

²⁴⁴ Turqut Ali, Tefsir üsulu ve kaynakları, səh-39-40

olmaması elmdə həmişə mübahisə doğurmuşdur. Bu barədə danışan A.Sadıksoy yazır: “Quranın 29 surəsi hürufi-müqəttə ilə başlanır. Bu hərflərin nəyi ifadə etdiyi barəsində alimlər bir xeyli fərqli görüşlər bəyan etməkdədirlər. Bəzi alimlər bu hərflərin meydan oxuma və təhəddi işarətini verdiyini söylərkən, bəziləri də bu hərflərin Quranın, Peyğəmbərin sözü olmayıb, Allahın kəlamı olduğuna dəlalət etdiyini söyləyirlər. Bəziləri isə bu hərflərin surə isimləri olduğunu iddia edərkən, digər bir qrup alim də bu hərflərin Allahın Quranda mənasını gizlətdiyi sirləri olduğunu söyləyirlər. Bu hərflər mütəşabeh ayələrdən olub, bunların mənasını Allahdan başqa kimsə bilməz. Bu hərflərin təvili caiz deyildir. Biz bu hərflərə inanaraq, bizə gəlidiyi kimi oxuyuruq”²⁴⁵.

Əbul-Fida İsmail ibn Kəsir əl-Qureyşi öz təfsirində həmin hərflər ətrafında gedən fikir müxtəlifliyi barədə yazmışdır:

قد اختلف المفسرون في الحروف المقطعة التي في اوائل السور فمنهم من قال على ما استأثر الله بعلمه فردوا علمها الى الله و لم يفسرها حكاه القرطبي في تفسيره عن ابي بكر و عمر و عثمان و علي و ابن مسعود رضي الله عنهم اجمعين، و قاله امر الشعبي و سفيان الثوري و الربيع بن خيشم و اختارة ابو حاتم بن حيان و منهم من فسرهما و اختلف هؤلاء في معناها فقال عبد الرحمن بن زيد بن اسلم انما هي اسماء السور. فال العلامة ابو القاسم محمود بن عمر الزمخشري في تفسيره و عليه اطباق الاكثر و نقل ... انه نص عليه و يعتمد لهذا بما ورد في الصحيحين عن ابي هويhre ان رسول الله صلى الله عليه و سلم كان يقرأ في صلاة الصبح يوم الجمعة الم السجدة و هل اتى على الانسان و قال سفيان الثوري عن ابن ابي نجيح عن مجاهد انه قال: الم، وحم، و المص، و ص، فواتح افتتح الله بها القرآن، و كذا قال غيره عن مجاهد و قال مجاهد في رواية ابي حذيفة موسى بن مسعود عن شبل عن ابن ابي نجيح عنه انه قال الم اسم من اسماء القرآن و هكذا و قال قتادة و زيد بن اسلم و لعل هذا يرجع الى معنى قول عبد الرحمن بن زيد بن اسلم انه اسم من اسماء السور فان كل سورة يطلق عليها اسم القرآن...²⁴⁶

“Təfsirçilər surələrin əvvəlində gələn hərflər haqqında müxtəlif fikirlər yürütmüşlər. Bəziləri bunu yalnız Allahın bildiyini göstərib, onları təfsir etməmişlər. Əl-Qurtubi öz təfsirində Əbu

²⁴⁵ Sadıksoy Abdullah, Nahşivaninin təfsir yöntemi, səh-178

²⁴⁶ İbn Kəsir, Təfsiril-Quranil-azim, səh-34-35

Bəkrə, Ömərə, Osmana, İmam Əliyə və İbn Məsuda (Allah onların hamısından razı olsun) əsaslanmışdır. Əmr əş-Şöbi, Süfyan əs-Süvəri, ər-Rəbi bin Xeyşəm, İxtarə Əbu Hatim bin Həyyian və başqaları isə bu hərfləri təfsir etmiş, anxaq mənalərini fərqləndirmişlər. Əbdürrəhman ibn Zeyd ibn Əsləm göstərir ki, bunlar surələrin adlarıdır. Əllamə Əbulqasim Mahmud ibn Ömər əz-Zəməxşəri öz təfsirində nəql etmiş, digərləri isə razılaşımlar ki, bunların əlavə mətni vardır. Əbu Hüveyrə göstərir ki, Rəsulullah sallallahu əleyhi və səlləm cümə günü sübh namazında "Əlif - Lam-Mim"-i səcdə ilə oxuyurdu. Süfyan əs-Süvəri İbn Əbu Nəcihə, o da Mücahidə əsaslanaraq demişdir ki, "Əlif-Lam-Mim", "Ha-Mim", "Əlif-Lam-Mim-Sad" və "Sad" Allahın Qurani- Kərimi açdığı hərflərdir. Əbu Hüzeyfənin Musa ibn Məsudun Şiblə, onun da İbn Əbu Nəcihə əsaslandığı rəvayətə görə "Əlif-Lam-Mim" Qurani-Kərimin adlarından birisidir. Həmçinin Qutadə və Zeyd ibn Əsləmə demişdir ki, ola bilsin bu hərflər Əbdürrəhman ibn Zeyd ibn Əsləmənin dediyi mənadadır, yəni surələrin adlarıdır".

İbn Kəsir əl-Qureyşi daha sonra əl-Qurtubi, Salim ibn Abdullah, İsmayıl Əbdürrəhman əs-Səddi əl-Kəbir, Bəlx kimi din alimlərinə əsaslanaraq İbn Abbasın "Əli-Lam-Mim" hərflərinin böyük Allah-Təalanın adlarından olduğunu söylədiyini bildirir, bu barədə müxtəlif fikirləri ümumiləşdirir:

هكذا رواه ابن أبي حاتم من حديث شعبة و رواه ابن جرير عن بNDAR عن ابن مهدي عن شعبة قال سالت السدي عن حم و طس و الم فقال ابن عباس هي اسم الله الاعظم و قال ابن جرير و حدثنا محمد بن المثنى حدثنا ابو النعمان حدثنا شعبة عن اسماعيل السدي عن مرة الهمذاني قال: قال عبد الله فذكر نحوه، و حكى مثله عن علي و ابن عباس و قال علي بن ابي طلحة عن ابن عباس هو قسم اقسام الله به و هو من اسماء الله تعالى و روى ابن ابي حاتم و ابن جرير من حديث ابن علبه عن خالد الحذاء عن عكرمة انه قال الم قسم و روينا ايضا من حديث شريك بن عبد الله بن عطاء بن السائب عن ابي الضحى عن ابن عباس: الم قال انا الله اعلم...²⁴⁷

"İbn Əbu Hatim Şəbənin hədisinə, İbn Cərir Bəndarə, o da İbn Mehdiyə, o da Şəbəyə istinad edərək deyirlər ki, əs-Səddi "Ha-Mim", "Ta-Sin" və "Əlif-Lam-Mim" haqqında İbn Abbasın

²⁴⁷ İbn Kəsir, Təfsiril-Quranil-azim, səh-35

bunları Ulu Allahın adı olduğu dediyini göstərmişlər. İbn Cərir demiş və Məhəmməd ibn əl-Müsənnə, Əbu Nüman və Şəbə İsmail əs-Səddiyə, o da Mərrə əl-Həmadaniyə istinadən göstərmişdir ki, Abdullah Əli və İbn Abbasın haqqında xatırlayıb danışmış, Əli ibn Əbu Təlhə İbn Abbasa istinadən bildirmişdir ki, bu hərflər Allaha and içməkdir və Allah-Təalanın adlarını göstərir. İbn Əbu Hatim və İbn Cərir İbn Əlbənin Xəlid əl-Hizaya, onun da İkriməyə istinad edən hədisinə əsasən rəvayət etmişdir ki, onlar “Əlif-Lam-Mim” hərflərinin and olduğunu göstərmişlər. Həmçinin Şərik ibn Abdullah ibn Əta ibn əs-Saib Əbu Zəhiyə, o da İbn Abbasa istinadən bildirmişlər ki, “Əlif-Lam-Mim”in mənası *انا الله اعلم* (“Mən Allah hər şeyi ən yaxşı bilənəm”) deməkdir.”

Buradan məlum olur ki, Qurani-Kərimdə verilmiş ayrı-ayrı hərflərin məğzi və mənası barədə səhabələr dövründən bəri təfsir elmində müxtəlif fikirlər olmuşdur: alimlərin bir qrupu bu hərflərin Allah-Təalanın adlarından biri, digərləri Qurani-Kərimin adlarından olduğunu göstərirdilər. Hər şeydən göründüyü kimi, Axund Məhəmmədhasən Mövlazadə Şəkəvi belə mübahisələrin hamısından yaxşı xəbərdar olmuş, özü də bunlara qoşularaq mövqeyini bildirmişdir. Lakin həm də belə bir məntiqi fikrə tərəfdar olmuşdur ki:

فانه يبعد ان يكون المص اسما للقرآن كله لان المتبادر الى فهم سامع من
يقول قرات المص انما ذلك عبارة عن سورة الاعراف لا لمجموع القرآن و الله
اعلم²⁴⁸

“Əlif – Lam – Mim – Sad, yəqin ki, bütövlükdə Quranın adları deyil, çünki “Əlif – Lam – Mim – Sadı oxudum”, - deyən şəxsi dinləyən adam başa düşür ki, bu bütövlükdə Quran deyil, Əraf surəsi deməkdir. Ən doğrusunu Allah bilir”.

Başqa sözlə, göstərilən hərflər ümumiyyətlə Qurana bütövlükdə deyil, onun əvvəlində gəlidiyi ayrı-ayrı surələrinə aid ola bilərdi.

Axund Məhəmmədhasən Mövlazadə Şəkəvi ayələrin əvvəlində verilən müqəttə hərflərin ixtisar söz və ifadə olduğunu qəbul edərək, onlardan hər birini ilk gəlidiyi surədə açır, təkrarlandığı surələrdə isə əvvəlki hansı surədə “artıq tərcümə edildiyini” göstərir. Beləliklə,

²⁴⁸ İbn Kəsir, Təfsiril-Quranil-azim, səh-35

müəllifin təqdimatında müqəttə hərflərin təfsirini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Bəqərə, Ali-İmran, Ənkəbut, Rum, Loğman, Səcdə surələrinin əvvəlindəki "Əli-Lam-Mim" ixtisarını "Mənəm o Allah ki, bilir və görürəm" kimi təfsir edir;

Müqayisə üçün göstərmək olar ki, XV-XVI əsrlərdə Quranı ərəbcə təəvvüfi baxımdan təfsir etmiş Naxçıvani müqəttə hərflərin hamısını "kamil insan" ideyası ilə əlaqələndirmiş və Bəqərə surəsinin əvvəlindəki "Əlif-Lam-Mim" ayəsini başqa cür (daha geniş) izah etmişdir: "Ey bizə xəlifə olmağa layiq, yaradıcılığımızın sirlərinin və kainatın səhifələrində davam edən zati-hüveyyətətimizin axmasının keyfiyyətinin kəşfi yüklənmiş və hər şeyin özündən çıxdığı və alındığı qapsayıcı elmimizdən sürəkli yararlanan və hökm çıxarmaqda olan kamil insan!"²⁴⁹

2) Əraf surəsinin əvvəlindəki "Əlif-Lam-Mim-Sad" müqəttə hərfləri "Mənəm Allah ki, müqtədir və sadıqəm" şəklində təfsir edilir;

Bu müqəttə hərflər də Naxçıvanidə "kamil insana" bağlanır: "Ey dəlalat və sapıqlıq əhlinin bulanıqlarından özü etibarilə təmiz zat, sifət və fellər haqqında irşad etmək və hidayətə qovuşmaq üçün yanımızda şərəfli olmuş və dəstəklənmiş, yaratdıqları kamala yetişdirməyə layiq bilinmiş kamil insan!"²⁵⁰

3) Yunis, İbrahim, Hicr surələrinin əvvəlindəki "Əlif-Lam--Ra" hərfləri "O Allaham ki, görürəm" / "Mənəm o Allah ki, görürəm" kimi təqdim olunur;

"Əlif-Lam-Ra"-nın təfsiri Naxçıvanidə belədir: "Ey ümumi risalətə və bütün yaradılmışlara şamil, kamil, külli-riyasətə layiq, doğruya qovuşmuş, ağıllı insan!"²⁵¹

4) Rəd surəsinin əvvəlindəki "Əlif-Lam-Mim-Ra" ixtisarı "Mənəm o Allah ki, bilirəm və görürəm" kimi açıqlanır;

5) Məryəm surəsinin əvvəlindəki "Kəf-Hə-Yə-Ayn-Sad" birləşməsi haqqında yazır: "Bu hürufatın təfsirində müxtəlif sözlər var. "Təfsiri-Kəbir"də İbn Abbasdan nəql olunubdur ki, hər bir hərf işarədir Allahın bir sifətinə. "Kaf" ibarətdir Allahın kərəmindən, ya

²⁴⁹ Sadıqsoy Abdullah, Nahşivaninin təfsir yöntemi, səh-179

²⁵⁰ Sadıqsoy Abdullah, Nahşivaninin təfsir yöntemi, səh-179

²⁵¹ Sadıqsoy Abdullah, Nahşivaninin təfsir yöntemi, səh-180

kafi olmağından, “Ha” ibarətdir hidayətediciliyindən, ya xalqa pənah olmağından, “Ayn” – alim olmağından, “Sad” – səbr ediciliyindən. Bəzi şiə məzhəblərin təfsirinə görə, “Kaf” –Kərbəladə İmam Hüseynin (ə) 4-ə yetişən cəfaları, “Ha” – onların fəlakəti, “Ya” – Yezidin zülmü “Ayn” – əhli-beytin eşqi, “Sad” – onların səbrindən ibarətdir”.

6) Taha surəsinin əvvəlindəki “Ta-Ha” ixtisarı “Ey pakizə və ya talibi-həqq olan və hidayət edən Peyğəmbər” deməkdir;

7) Şüəra və Qəsəs surələrinin əvvəlindəki “Ta-Sin-Mim” ixtisarı daha geniş şəkildə “Mənəm o Allah ki, təhirəm (pak) cəmiyyəblərdən və satirəm (örtənəm) cəmiyyəbləri və məcidəm (böyüyəm)” şəklində təfsir olunur;

8) Nəml surəsinin əvvəlindəki “Ta-Sin” ixtisarının izahı verilməmişdir;

9) Yasin surəsinin əvvəlindəki “Ya-Sin” ifadəsi “Ey əvvəlin və axirətin seyyidi olan Peyğəmbər” kimi göstərilmişdir;

10) Sad surəsinin əvvəlindəki “Sad” hərfi “Ey sadıq Peyğəmbər” şəklində mənalandırılmışdır;

11) Mömin, Səcdə, Zuxruf, Duxan, Casiyə, Əhqaf surələrinin əvvəlindəki “Ha-Mimi” müəmması “And olsun o Allaha ki, hifz edən və məciddir, yəni “Heyy” – diri, bağışlayan və mənnan – minnət qoyandır ki, Allahın adları ola” / “And olsun həmd və məcid Allaha” / “And olsun əsmai-hüsnaya” / “And olsun Allahın hilminə və böyüklüyünə” andları şəklində təfsir edilmişdir;

12) Şura surəsinin əvvəlindəki “Ha-Mim-Ayn-Sin-Qaf” hərfləri “And olsun bu hərflərə” ifadəsi ilə təfsir olunmuşdur;

13) Qaf surəsinin əvvəlindəki “Qaf” hərfinin “And olsun Qaf dağına ki, yer üzündə olan böyük dağlardandır” andı şəkilində təqdim edilmişdir;

14) Qələm surəsinin əvvəlində verilmiş “Nun” hərfi “And olsun dəvata...” kimi izah edilmişdir.

Təfsirin mətninin təşkili göstərir ki, burada hər bir Quran ayəsinin nüzul tarixi haqqında müxtəlif təfsirçilərin mövqeyi təqdim olunmuş, bir-biri ilə tutuşdurulmuş və nəticə çıxarılmışdır. Təfsirin məhz bu cəhəti onun müəllifi Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvinin şiəməzhəb din xadimi və şiə ilahiyyatçısı olduğunu qəti şəkildə sübut edir. Onun Əmirəlmöminin Əli əleyhissəlama qarşı

məhəbbəti, ona dərin ehtiramı hər addımda açıq-aşkar hiss olunur.

Bəqərə surəsinin 207-ci "İnsanlardan elələri vardır ki, Allahın razılığını ələ götürmək üçün öz nəfsini satar. Allah öz bəndələrinə mehribandır" ayəsi haqqında göstərilir ki, bu ayə Bilal, Seheyb, Əmmar ibn Yasir və ata-anası haqqında nazil olmuşdur. Müşriklər onları tutub əzab verərdilər. Seheyb demişdi ki, mən qoca bir kişiyəm. Nə sizinlə olmağımın sizə bir xeyri var, nə də düşməninizlə olmağımın zərəri. Məkkədə çoxlu mal-dövlətim var. Onları sizə verim, məni azad edin. Müşriklər buna razı olub onu azad etdilər... Fəxr Razi "Kəbir" təfsirində, Sələbi öz təfsirində, Qəzali "Ehyaul-ulum"da, Əbu Nəim Hafiz öz "Müsnəd"ində yazmışdır ki, bu ayə Əli ibn Əbu Talib (ə) şərinə nazil olmuşdur. Peyğəmbər (s) mağaraya təşrif aparan gecə həzrət Əli (ə) həzrət Peyğəmbərin (s) yatağında yatmışdı. Bu zaman Cəbrail onun başı üstə, Mikail ayağı altında durdu. Cəbrail dedi: Bəxxin, bəxxin! Ey Əbu Talibin oğlu, sənə bənzər kim var? Allah öz mələklərinə sənənlə fəxr edər. Sonra bu ayə Peyğəmbərə (s) nazil oldu.

Əlbəttə, təfsirin bu hissəsi bir qədər şübhə doğurur, çünki mələk Cəbrailin Allah kəlamını Peyğəmbər sallallahu əleyhi və səlləmdən başqa insan övladına çatdırması haqqında elm tarixində heç bir işarə yoxdur. Görünür, bu axundun Əli (əleyhissələmə) həddən ziyadə vurğunluğunun nəticəsi kimi ortaya çıxmışdır.

Surənin 274-cü "Öz mallarını gecə-gündüz, gizli və aşkar sərf edən kəslər üçün Allah yanında əcr vardır. Onlara qorxu yoxdur və onlar hüznli olmazlar" ayəsi haqqında "Tibyan" təfsirinə əsasən göstərir ki, bu ayeyi-şərifə həzrət Əmirəlmöminin Əli (ə) haqqında nazil olmuşdur. Həzrətin dörd dirhəmi var idi. Onun birini gecə, birini gündüz, birini aşkar, birini gizlin Allah yolunda fəqirlərə verdi. Peyğəmbər (s) xəbər aldı ki, ya Əli, bu pulların hamısını Allah yolunda sərf etməyə səni nə vadar etdi? O dedi ki, Allahın vədəsinə inanmaq. Sonra bu ayə nazil oldu. Lakin Fəxr Razi və Qazının təfsirlərində iki rəvayət nəql olunub, biri Həzrət Əli (ə) haqqında, digəri Əbu Bəkr haqqında.

Müəllif bütün izahatlarda müxtəlif alimlərin bir-birindən fərqlənən fikirlərini gətirir, onları müqayisə edərək nəticə çıxarır. Məsələn, əl-Maidə surəsinin 54-cü ayəsi haqqında:

Ey möminlər! Sizdən hər kəs mürtəd olsa, ya döyüşdən qayıtsa, Allaha bir zərər yetişməz. Tezliklə Allah elə bir qövmlə gətirər ki, onu sevər, onlar da Allahı seversinlər. Onlar möminlərə yumşaqlik edən, kafirlərə qələbə çaladırlar.

Ayədəki “əzillə” sözü “zil” sözündəndir, zəvil olmaq mənasında yox, yumşaqlik mənasındadır. **Allah yolunda cihad edər, məzəmmət edənlərdən qorxmazlar.**

Bütün İslam alimlərinin sözlərinə görə bu ayə Əli ibn Əbu Talib (ə) haqqında nazil olmuşdur. “Tədsiri-Kəbir”də bunun üçün iki dəlil təqdim olunur.

Birinci dəlil. Peyğəmə (s) Xeybər günü bayrağı Əliyə (ə) vermək barədə buyurmuşdur: Sabah mən bu bayrağı bir nəfərə verəcəyəm ki, Allahı və Peyğəmbəri sevər, Allah və Peyğəmbər də onu sevər.

Bu ayədə yazılan sifətlər həmin sözün eynidir. O söz Əlinin (ə) haqqında olduğu kimi, ayə də onun haqqında olmalıdır.

İkinci dəlil. Bu ayədən sonra Allah həzrət Əli (ə) haqqında olan ayəni buyurmuşdur. İki ayə bir-birinə bağlı olduğu üçün onların hər ikisi onun haqqındadır.

Bəziləri bu ayənin ənsar haqqında olmasını demişdir. Çünki onlar Peyğəmbərə (s) nüsrət vermiş, dini zahir etməkdə səy göstərmişlər. Bəziləri demişlər ki, ayə fars əhli haqqında nazil olmuşdur.

Rəd surəsini 29-cu ayəsində: **İman gətirib Allahın qəbul etməyə səlahiyyətli olan saleh əməlləri yerinə yetirən kəslərə mizad və əcr**, ya bəşarət, ya həmişəlik xeyir, ya Tuba ağacı vardır...

Sələbi öz təfsirində İbn Məcəzəli isə kitabında qeyd etmişdir ki, Cənnətdə olan Tuba ağacının kökü Əlinin (ə) evindədir.

Şura surəsinin 23-cü ayəsində: **Ya Məhəmməd! De ki, risaləti təbliğ etmək üçün yaxın qohumları dost tutmaqdan başqa heç bir əcr istəmirəm.**

Yaxın qohumun kimdən ibarət olması barədə suala cavab axtaran müəllif Fəxrəddin Razinin “Təfsiri-Kəbirin”inə və Zəməxşərinin “Kəşşaf” təfsirinə müraciət edir:

“Kəşşaf” sahibi Peyğəmbərdən (s) nəql edir ki, Həzrət buyurdu: Hər kəs Məhəmməd (s) övladını dost tutan halda vəfat etsə, şə-

hid hökmündədir. Hər kəs onları dost tutan halda ölsə, tövbə edən halda ölmüşdür. Hər kəs onları dost tutsa, imanı kamildir. Hər kəs onları dost tutsa, əvvəl Əzrail, sonra Nəkir və Münkir ona müjdə verir...

Hər kəs onları düşmən tutsa, qiyamətdə məhşərə elə gələr ki, iki gözünün arasında yazılar: Bu adam Allahın rəhmətindən məyusdur. Kim onları düşmən tutub vəfat etsə, kafirdir, o, Cənnətin ətrini qoxumaz...

"Kəşşaf" sahibi yazır ki, bu ayə nazil olduqda Həzrətdən xəbər aldılar ki, bu qohum şəxslər kimdir?

Həzrət buyurdu: Əli (ə), Fatimə (ə), Həsən (ə) və Hüseyin (ə)...

Başqa hədislərdən də sübut olunur ki, Həzrət Əli (ə), Həsən (ə) və Hüseyin (ə) çox sevirdi. Bu surətdə ümmət də Peyğəmbərə (s) tabe olub onları çox sevməlidir. Çünki li-İmran surəsinin 31-ci ayəsində Allah buyurur: De ki, əgər Allahı sevirsinizsə, mənə tabe olun, bununla Allah da sizi sevsin. Əhzab surəsinin 21-ci ayəsində deyilir: Sizin Peyğəmbərə (s) gözəl tabe olmağınız var...

Bu sözlərin hamısı dəlalət edir ki, Ali-Məhəmmədi dost tutmaq vacibdir.

Şafei Ali-Məhəmməd (s) barədə dediyi şeirin axırında belə ifadə işlədir:

Tərcüməsi:

Əgər Ali-Məhəmməd sevgisi bir rafiziliksə,

Olsun, ey insü cin, şahid ki, mən də rafizi oldum!

(Burada "Şafei dedikdə, yəqin ki, "Cəlaləyn" nəzərdə tutulur).

Təfsirin bütövlükdə ruhu, ayələrin böyük bir hissəsinin Əmirəlmöminin Əli ibn Əbu Talib haqqında nazil olduğunu göstərməsi Şeyxülislam Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvinin məzhəbcə şiə olduğunu və "Kitabul-bəyan"ı da məhz şiəlik nöqtəyi-nəzərindən yazdığını sübut edir və buna görə də onun hansı məzhəbin nümayəndəsi olduğu heç bir şübhə doğura bilməz.

Onun ən çox istinad etdiyi müəllif Fəxrəddin Razidir. Bir sıra hallarda məhz "Təfsiri-Kəbir"dən iri-iri parçalar verməklə İmam Razi ilə razılaşdığını əks etdirir və yəqin ki, belə tutarlı dəlildən başqa hansısa bir əlavə bir sübut gətirməyə ehtiyac yoxdur. Məsələn, 72-73-cü ayələrin təfsirində:

72. “Allah Məryəm oğlu Məsihdir”, - deyənlər kafir oldular. Bir halda ki, İsa demişdi: Ey Bəni-İsrail mənim və sizin rəbbiniz olan Allaha ibadət edin. Mən də sizin kimi insanam. Allaha şərik qərar verən hər kəsə Allah cənnəti haram etmişdir. Onun yeri cəhənnəmdir. Zalımların kömək edənləri yoxdur.

73. “Allah üçlüyün üçüncüsüdür”, - deyənlər kafir oldular. Xristanlardan bir dəstə üçlüyə qaildir.

Yəni Allah ata, oğul və ruhul-qüdsdən mürəkkəbdir. Onlar Allahın üç olduğunu yox, üçünün bir Allah olduğunu deyirlər. Burada Fəxr Razinin bir nəfər alim ilə olan söhbətini xatırlamaq faydasız olmaz. O deyir: “Xarəzmdə olarkən bir xristian aliminin gəlib təhqiq iddia etdiyini eşitdim. Mən onunla bəhs etdim. Mübahisə əsnasında dedim: Əvvəla, Allah cism və məkanda yerləşən deyil. İsa isə bir bəşərdir, yoxluqdan əmələ gəlmişdir. Sizin sözlünüzdə görə diri olandan sonra öldürülmüşdür. O, uşaq idi, sonra böyüdü. O da yeyər, içər, yatardı. Buradan məlum olur ki, o, qədim yox, sonradan yaranandır, vacib yox, mümkündür. İkincisi, siz iqrar edirsiniz ki, yəhudilər onu tutub dara çəktilər, ağacda diri saxladılar, qabırğasını sındırdılar. İsa onlardan qaçıb gizlənməyə çarə axtarırdı. Əgər o, Allahdırsa, yaxud Allah ona daxil olmuşdursa, ya Allahın bir hissəsi idisə, niyə onları dəf etmədi? Nə üçün onları tamamilə həlak etmədi? Üçüncüsü, ya Allahın həmin gözlə görünən şəxs olduğuna qail olmaq lazımdır, ya da bir hissəsinin ona daxil olmasına inanmaq lazımdır. Bunların hər üçü batildir.

1) Əgər bütün aləmlərin Allahı həmin cismdirə, o zaman yəhudilər onu öldürdülər. Sizin sözlünüzdən belə çıxır ki, yəhudilər aləmin pərvərdigarını öldürmüşlərsə, bəs aləm necə Allahsız qalır? Yəhudilər kimi alçaq insanların öldürdüyü Allah necə də acizdir!

2) Əgər Allah cismi-ərəz (sifət) deyilsə, İsaya necə daxil ola bilər? Əgər fərzən, Allah cisim olub İsaya daxil olsa, bu cismin hissələrinin bir-birinə qarışması lazımdır. Bu surətdə yeni yaranmış üçüncü cisim, yəni Allahın mürəkkəb olduğu görünür. Yox əgər ərəzdirsə (sifət), məkana ehtiyacı var. Möhtacdən Allah olmaz.

3) Əgər Allahın İsaya daxil olduğu hissəsi mötəbər və əsasdırsa, Allahın naqis olması lazım gəlir. Artıq o, Allahlığında

qalmaz. Əgər əsas hissə deyilsə, ona Allahın hissəsi deyilməz. Demək, hər üç mənə batildir. Dördüncü, qəti surətdə sübut olunmuşdur ki, İsa Allaha ibadət və itaət etməyə rəğbət göstərirdi. Əgər İsa Allah olsa, öz-özünə ibadət etməsi lazım gəlir. İnsanın özünə ibadət etməsi qeyri-mümkündür.

Bu sözlərdən sonra mən keşisdən soruşdum ki, İsanı Allah güman etməyinizin səbəbi nədir?

O dedi: Çünki ondan qəribə işlər görünmüşdür. Ölünü diriltmək, xəstələrə şəfa vermək və bu kimi işlər yalnız Allah tərəfindən baş verə bilər.

Mən dedim: Ağıl sübut edir ki, əsanı əjdahaya döndərmək ölünü diriltməkdən çətindir. Çünki ölü ilə dirinin surəti eynidir. Onların fərqi təkcə ruhun olub-olmamasındadır. Əsa isə əjdahaya, ümumiyyətlə, bənzəmir. Onu əjdahaya döndərmək Musanın allahlığına dəlalət etmədiyi kimi, ölünü diriltmək də İsanın allahlığına dəlalət etməz.

Bu zaman onun nəfəsi kəsildi və cavab verə bilmədi”.

Yeganə olan Allahdan başqa haqq olan bir məbud yoxdur. Əgər dediklərindən əl götürməsələr, şübhəsiz, kafir olanlara dərd gətirən əzab yetişər.

Axund Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvi təfsirin yazılışında kənar mənbələrlə yanaşı, Qurani-Kərimin öz ayələrindən də bir istinad nöqtəsi kimi istifadə etmişdir. Tədqiqatçılar etiraf edirlər ki, Qurani-Kərimi təfsir etmək üsullarından biri də onu elə Quranın ayələri ilə təfsir etməkdir. Bu üsul elmdə “Quranı Quranla təfsir etmək” adlanır. Alimlərin nəzərinə, bu ən gözəl təfsir üsuludur.²⁵² Məsələn, Yusif surəsinin 24-cü ayəsində İmam Fəxrəddin Razi təfsiri ilə yanaşı, həmin surənin 24-cü, 28-ci, 29-cu, 32-ci, 33-cü, 36-cı, 51-ci ayələrindən də istifadə olunmuşdur. Ənbiya surəsinin 58-ci ayəsinin təfsirində Saffat surəsinin 89-cu ayəsinə, 82-ci ayəsində Səba surəsinin 12-ci ayəsinə, əl-Həcc surəsinin 8-ci ayəsində həmin surənin özünün 3-cü ayəsinə istinad edilmişdir. Şüəra surəsinin 197-ci ayəsinin təfsirində Bəqərə surəsinin 89-cu ayəsindən istifadə olunmuşdur.

²⁵² Məmmədova Ülkər. İmam Rzanın (ə) bəyanatlarında Quranın təfsiri üslubi, səh-77

Ali-imran surəsinin ikinci ayəsi haqqında göstərilir ki, onun təfsiri Bəqərə surəsinin 255-ci ayəsində deyilmişdir: **“İbadətə layiq Allahdır. Diri və həmişəlik olan Allahdan başqa məbud yoxdur. Onu mürgü və yuxu tutmaz. Göylərdə və yerdə olanlar ona məxsusdur...”**

Ümumiyyətlə müəllif öz tədqiqatında bu metodu olduqca geniş tətbiq etmişdir.

“Kitabul-bəyan”ın ən sanballı mənbələrindən biri də hədislərdir. Bilavasitə Quranın özü hədisin hüquqi baxımdan önəmini on dəfələrlə xatırlatmışdır. Həzrət Məhəmməd təkcə öyrətmirdi, eyni zamanda öyrətdiklərini həyatın bütün önəmli sahələrində tətbiq etmək imkanı da tapırdı. Bu baxımdan müsəlman üçün hədisin önəmi əlavə bir dəyər qazanır,²⁵³ hədislərin (səhih hədislərin) təfsirə gətirilməsi isə ilahiyyat sahəsində yazılmış hər bir əsərin elmi mötəbərliyini artırır.

Ali-imran surəsinin 61-ci ayəsinin təfsirində (eləcə də bir çox başqa yerlərdə) ayrı-ayrı alimlərin elmi əsərləri ilə yanaşı, təfsirlərdən də müfəssəl şəkildə istifadə edildiyini görürük:

“İsanın (ə) allahlığına yox, peyğəmbərliyinə dair sənə gələn yəqindən sonra İsa barəsində səninlə mübahisə edən kəsə de ki, gələn biz də uşaqlarımızı siz də uşaqlarınızı, biz də qadınlarımızı, siz də qadınlarımızı, biz də öz nəfslərimizi, siz də öz nəfslərinizi çağırmaq. Hər kəs öz əhlinin əzizini və qəlbinə yatanı çağırınsın. Allah övladı və qadını nəfsdən irəli saldı. Çünki insan həmişə özünü onlardan ötrü zəhmətə salar. Sonra bir-birimizi nifrin edən və yalan danışanlara Allahın lənətini aid edək”.

“Təfsiri-Tibyan”, Cəlaləddin, Qazı təfsiri və Fəxrəddin Razinin “Təfsiri-Kəbir”ində yazılmışdır ki, bu ayeyi-şərifə həzrət əmirəlmöminin Əlinin (ə) Peyğəmbərdən (s) sonra hamıdan şərəfli olmasına dəlalət edir. Mütərcim bəndəniz Fəxrəddin Razinin sözlərini eynilə tərcümə edirəm: “İkinci məsələ Peyğəmbər (s) Bəni-Nəcran xristianlarına İsanın (ə) haqqında olan ayələri və peyğəmbərliyinin dəlillərini bəyan edən zaman onlar öz sözlərindən dönmədilər. Həzrət buyurdu: Allahın hökmü odur ki, əgər mənim dinimi qəbul etməsə-

²⁵³ Həsənov Ə.M. XIX əsrin ikinci yarısı XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçiləri tərəfindən islam dininin tənqidinin təhlili, səh-33-34

niz, sizinlə nifrirləşməliyəm. Onlar dedilər: Ya Əbul-Qasim, bu gün gedək fikirləşək, sabah gəlib sənə cavab verərik. Mürəxxəs olub öz aralarında hamıdan böyük və tədbirli olan Aqiblə məsləhətləşdilər. O dedi: Siz bilmirsiniz ki, Məhəmməd (s) Allahın haqq olan peyğəmbəridir? O sizə haqq söz deyir. And olsun Allaha, öz peyğəmbəri ilə nifrirləşən hər bir kəs həlak olar. Əgər siz də nifrirləşsəniz, hamınız həlak olacaqsınız. Əgər öz dininizdə qalmaq istəyirsinizsə, bu kişi ilə vidalaşib arxayın öz məmləkətinizə qayıdın.

Həzrət Rəsul (s) evindən çıxdı. Əynində qara bir əba var idi. O, Hüseyini (ə) qucağına almış, Həsənin (ə) isə əlindən tutmuşdu. Arxasınca Fatimə (s.ə), onun arxasınca isə Əli ibn Əbu Talib (ə) gəlirdi. Həzrət onlara dedi ki, mən dua edəndə siz də amin deyın.

Onların alimləri dei ki, ey xristian camaatı, mən elə surətlər görürəm ki, əgər Allahdan dağların qopmasını istəsələr, əmələ gələr. Nifrirləşməyin ki, siz də həlak olarsınız və yer üzündə bir nəfər xristian qalmaz.

Onlar Peyğəmbərə (s) dedilər: Ya Əbəl-Qasim, biz belə qərara gəldik ki, sənənlə nifrirləşməyək və sənənin dininə də iqrar etməyək. Həzrət buyurdu: İndi ki, nifrirləşirsiniz, onda islama daxil olun. Müsəlmanlarla necə rəftar olunursa, sizinlə də elə rəftar olunacaq. Xristianlar razı olmadılar. Həzrət buyurdu ki, onda döyüşə hazır olun. Dedilər ki, bizim ərəblərlə müharibə etməyə gücümüz çatmaz. Ancaq sülh bağlayırıq ki, bizimlə vuruşmayasan və bizi dinimizdən çıxarmayasan. Biz də hər il iki min libas verərik; minini səfər ayında, qalan minini rəcəb ayında. Bundan əlavə otuz dəmir zireh verərik.

Həzrət onlarla sülh edib buyurdu: Mənim canım əlində olan Allaha and olsun ki, həlakət Nəcran əhli üçün hazır idi. Əgər nifrirləşsə idilər, hamı məsx olub meymun və donuz şəklinə düşər, sonra hamı, ağaclarının başlarındakı quşlar da həlak olardılar.

Rəvayət olunmuşdur ki, həzrət o əbanı örtən zaman əvvəl Həsən (ə), ardınca Hüseyin (ə), sonra Fatimə (s.ə) və Həzrət Əli (ə) gəlib əbanın altına daxil oldular. O zaman Həzrət bu ayəni oxudu: "Allah sizdən çirkinliyi yox etmək və pak etmək istər".

Həmçinin bu ayə Həsən (ə) və Hüseynin (ə) Peyğəmbərin (s) uşaqları olduğuna dəlalət edir. Çünki Peyğəmbər (s) vədə vermişdi ki, hər kəs öz oğullarını çağırınsın. Özü isə Həsən (ə) və Hüseyni (ə) götürmüşdü. Demək, onların Peyğəmbərin (s) uşaqları olduğu sübut olunur. Bu sözü Ənam surəsinin 84-cü ayəsi təkid edir. Ayədə İsa (ə) ana tərəfdən İbrahimə (ə) nisbət verilmişdir. Demək, qızın oğlu da oğul adlanır.

Rey şəhərində Mahmud ibn Həsən adlı bir şiə alimi var idi. O belə güman edirdi ki, Əli (ə) Məhəmməddən (s) savayı bütün peyğəmbərlərdən əfzəldir. O bu ayəni dəlil gətirərək deyirdi ki, “ənfüsəna” sözündən murad Peyğəmbərin özü deyil. Çünki insan öz-özünü çağırmaz. Əksinə, başqa bir şəxs nəzərdə tutulur. Hamı bu fikirdə müttəfiqdir ki, həmin şəxs Əli ibn Əbu Talibdir (ə). Nəticədə ayə dəlalət edir ki, Əli (ə) Məhəmmədin (s) özüdür. Əlbəttə, onun eyni ola bilməz. Məqsəd onun mislidir. Bu mətləb onu bildirir ki, bu iki nəfs bir-birilə eynidir. Lakin peyğəmbərlikdə bu bərabərlik dəf olunur. Çünki Məhəmmədin (s) sonuncu peyğəmbər olduğunu hamı qəbul edir. Özü də Əlidən (ə) əfzəldir. Yerdə qalan maddələrdə isə Əli (ə) hamıdan əfzəldir. Başqa bir tərəfdən, Məhəmmədin (s) bütün peyğəmbərlərdən üstün olduğuna hamı müttəfiqlər. Demək, Əlinin (ə) də bütün peyğəmbərlərdən üstün olması lazım gəlir. Bunu bütün İslam fırqələrinin qəbul etdiyi hədis də qüvvətləndirir. Peyğəmbər (s) buyurmuşdur: Adəmi (ə) Allaha xəlil və dost olmaqda, Musanı (ə) heybətdə, İsanı (ə) bəyənilmiş olmaqda görmək istəyən şəxs Əli ibn Əbu Talibə (ə) baxsın.

Bu hədis dəlalət edir ki, başqa peyğəmbərlərdə tək-tək olan bütün gözəl sifətlər Əlinin (ə) simasında toplanmışdır.

Qədim və müasir İmamiyyə alimləri bu ayə ilə Əlinin (ə) başqa səhabələrdən üstün olmasını sübut edirlər. Çünki ayə Əlinin (ə) bəzi fəzilətlərindən başqa, Peyğəmbərin (s) özü kimi olduğunu deyir. Bu surətdə Peyğəmbərin özü kimi olan şəxs başqa səhabələrdən üstündür”.

Nəhayət, “Kitabul-bəyan”da bir sıra elmi, tarixi, fəlsəfi və s. mənbələrə istinad edilməsi diqqətdən yayın bilməz. Təfsirin həmin hissələrində belə mənbələrin gətirilməsi tarixi şəxsiyyətlərin və hadisələrin haqqında toplanmış məlumatların Qurani-Kərimlə əlaqələndirilməsini və şərh edilməsini təmin edir.

Tarix kitablarından məlumdur ki, "həcc İbrahim peyğəmbərdən qalmış və ərəblər – İsmail oğulları (bəni-İsmail) arasında geniş yayılmış ibadətdir. Zaman keçdikcə ərəblər bu ibadətlə bağlı tarixi yaddaşlarını itirmiş, Allahın evinə həcc ayinlərini təhrif etmiş, onları büt-pərəstlik ayinlərinə çevirmiş və həcc İslamın zühuruna qədər mövcudluğunu təhrif olunmuş şəkildə saxlamışdır. Cahiliyyə dövrü həccinin əsas xüsusiyyətləri də bu gerçək tarixi həqiqətlə bağlıdır.

Nəzərdən keçirilən dövrdə həccin başlıca xüsusiyyəti Allaha deyil, bütlərə yaxınlıq axtarmaq, onlardan xeyir-bərəkət ummaq məqsədilə ibadətə çevrilməsi ilə bağlıdır. Həccə zilhiccə ayında əməl edirdilər, ay da adını "həcc" sözündən almışdır. Cahiliyyət dövrü ərəbləri zilhiccənin hilalını görəndə həccə başlayır, hilalın görünməsinə bütlerin yanında gözləyir, göründükdə onlara təlbiyə deyir, sonra Məkkəyə yollanırdılar. Mədinəlilər Mənat bütünün məbədinə həccə başlayırdılar. Bütler (əl-avsan, əl-asnam), daş qalaqları (ər-rəcəmat), qurbanlıq heyvanlar (əl-hədy), qəbilə başçılarının qəbirləri də təvaf edilirdi. Həcc bütlərə dualarla müşayiət olunurdu. Bəzi qəbilələr həccə lal-dinməz əməl edir və bütün həcc boyu danışmırdılar.

Həcc yerləri müxtəlif idi. Təkcə Məkkəyə ziyarət edilmirdi, başqa həcc yerləri də vardı. Hər qəbilə özünün müqəddəs saydığı yerə – beytə həcc edirdi, onların bütleri də bu yerdə dikəldilirdi. Bütleri təvaf edir, onlara qurbanlar kəsir, təlbiyə deyirdilər. Taifdə Beyti-Lat, Ərəfat yaxınlığında Beyt əl-Uzza və sairə büt-xanələr vardı. Kəbə Beytullah sayılırdı. Ona hədiyyələr gətirir, nəzir verirdilər.²⁵⁴

Bununla bağlı əl-Həcc surəsinin 12-13-cü ayələrinin təfsiri aşağıdakı kimi verilmişdir:

12. O Allahdan başqa özünə əgər ibadət etsə xeyir, ibadət etməsə, zərər verə bilməyən Allahlara ibadət edər. Bu cür ibadət etmək haqq yoldan azıb uzaq düşməkdir.

13. Zərəri xeyrindən çox olan kəslərə ibadət edərlər. Büt-pərəstlər həqiqətən xeyiri olmasa da, bütlerin onlara qiyamət

²⁵⁴ Şəkəvi, Kitabul-bəyan, səh-89

günündə xeyir verəcəklərini iddia edirlər. **Bütlər nə pis köməkçi və necə də pis yoldaşdırlar!**

Surənin 25-ci ayəsində: **Kafir olub insanları Allah yolundan və orada yaşayanları, həm də oraya gələnləri ibadət yeri qərar verdiyimiz Məscidul-Həramdan döndərənlərə və orada zülmə haqdan batılə meyl etmək istəyənlərə, Allahdan başqasına ibadət edənlərə cəhənnəmin şiddətli əzabından dadızdırırıq!**

26-cı ayədə: Ya Peyğəmbər! **Yadına sal, bir zaman ki, İbrahimə Kəbənin yerini bildirdik.** Allah-Təala İbrahimə (ə) Məkkə evini tikməyi əmr edəndə həzrət bilmədi ki, evi hansı tərəfdə tixsin. Allah-Təala Kəbənin yerini ona bildirdi.

İbrahim (ə) beyti tikib qurtaranda Allah-Təala ona vəhy etdi ki, **mənə heç bir şeyi şərik qərar vermə, məndən başqasına ibadət etmə! Mənim evimi şərik qərar verənlərdən və bütlərdən təvaf edənlər, namaz qılanlar və rüku edən, səcdəyə düşənlər üçün pak et!**

27-ci ayədə: **İnsanları həccə çağır ki, onlar həcc qılmağa gəlsinlər.**

29-cu ayədə: **Sonra həcc əməllərinin hamısını yerinə yetirsinlər və ehramdan çıxsınlar! Əgər nəzir etmiş olsalar, nəzirlərini versinlər və Nuhun tufanında batmaqdan xilas olmuş, yaxud İbrahimin (ə) vaxtından qalan qədim beyti təvaf etsinlər.**

Bəqərə surəsinin 41-ci ayəsinin təfsirində tarixi vaxt kimi yazır: alimlər buyurmuşlar ki, Həyy ibn Əxtəb, Kəb ibn Əşrəf və Mədinənin sair şərafətliləri yəhudilərdən müəyyən məbləğ alır, ancaq bunu Peyğəmbərdən gizlədirlər.

Əl-Kəhf surəsinin 83-cü ayəsində tarixi şəxsiyyət olan İsgəndər Zülqərneyn haqqında yazır ki, onun ləqəbinin Zülqərneyn olması barədə bir neçə söz vardır. Onlardan biri budur ki, iki əsr padşahlıq etdi, Şərq və Qərbə müsəllət oldu. Buna görə də “iki qərn (əsr) sahibi” adlandı. Yaxud başının iki tərəfinin əti buynuz kimi uca idi (“qərn” sözünün bir mənası da “buynuz” deməkdir). Bu qədim yunan məmləkəti Makedoniyalı İsgəndər ibn Filqusdur. Qeyd edək ki, alimin belə qəti hökm yürütməsi özünü doğrulmur, çünki

Qurani-Kərimdə adı çəkilən İsgəndər Zülqərneynin məhz həmin şəxs olub-olmaması haqqında mübahisələr bu gün də davam edir.

Yasin surəsinin 80-ci ayəsinin təfsirində də bəşər tarixinin əvvəllərinə ekskurs edildiyini görürük:

O elə bir Allahdır ki, sizin xeyriniz üçün yaşıl və yaş ağacdən od yaratdı. Bir halda ki, rütubətlə od bir-birinə ziddir.

Siz o zaman yemək bişirmək üçün **o ağacdən yandırarsınız** və başqa ehtiyac duyduğunuz yerdə istifadə edərsiniz.

Təfsir kitablarının bəzisinə nəql olunmuşdur ki, Ərəbistanda elə bir ağac var ki, budaqlarını bir-birinə sürtəndə od əmələ gəlir. Bu ayə də, deyilənə görə, ona işarədir.

Bu barədə çox axtarış etsəm də, mötəbər kitablarda elə bir şey tapmadım. Daha bəzi şəxslər kimi, o sözün sahibini səfeh adlandırmadım. Belə ki, eşitdiyim hər sözün qeyri-mümkün olmasına ağıl cəhətdən dəlil olmasa, o sözü mümkün hesab etməlisən.

"Mühitül-məarif" kitabında aşağıda yazılan mətləb diqqətimi çəkdi. İxtisarla deyilməsi faydalı olar: Qədim zamanlarda insanlar odun parçalarını bir-birinə sürtüb od əldə edərdilər. Qədim hind, yunan, Rum tayfaları bir parça ağacı bir taxtaya sürtməklə od hasil edərdilər...

Axund Mövlazadə Şəkəvi təfsirin ayrı-ayrı yerlərində filosofların və mütəkəllimlərin fikirlərindən də geniş istifadə etmişdir. Fatihə surəsinin birinci ayəsinin təfsirində onlara daha çox istinad etməsi diqqəti cəlb edir. Müəllif yazır: "Mələklərin həqiqəti barədə bir neçə söz söylənilmişdir. Onları müxtəsər şəkildə demək faydasız olmaz. Birincisi, mələklər insan və ya heyvan kimi öz-özünə hərəkət edəndir, ya yox? İstər filosoflardan, istər mütəkəllimlərdən, istərsə də ıxbarilərdən bir nəfər belə bir iddia etməmişdir ki, mələk cinsi öz-özünə hərəkət edə bilməz. Lakin ixtilaf burasındadır ki, mələklər bir yerdə qərar taparlar, ya yox? Birinci sözü qəbul edənlər neçə qisimdirlər: 1) Mələklər lətif və incə cisimdir, hər bir surətə, şəkəle düşməyə qüdrətləri var, məskənləri isə göy aləmidir. Müsəlmanların çoxu bu sözü qəbul etmişlər; 2) Mələklər həmin görünən ulduzlardan ibarətdir, onların bəzisi nəhs, bəzisi səddir, hamısı diri və danışan məxluqdur. Sədd ulduzları rəhmət mələklərindən, nəhs ulduzları isə əzab mələklərindən ibarətdir. Bu sözü bütpərəstlər qəbul etmişlər...

İkincisi, yəni mələklərin bir yerdə qərar tutmaqlarına inananlar da iki qisimdirlər: 1) Xristianlar demişlər ki, mələklər insanda olan nəfsi-natiqədən ibarətdir. Nə qədər insan sağdır, onda mövcuddur, ölən zaman ondan ayrılır. Əgər bu nəfs saf və xalis olsa, ona mələk, əgər xəbis olsa, ona şeytan deyirlər; 2) Filosoflar demişlər ki, mələklər elə bir cövhərdir ki, öz-özünə hərəkət etməyə qadir olsalar da, məkana malik deyillər. Onlar insanın nəfsi-natiqəsinin növü ilə mahiyyətə müxtəlifdir, qüvvətlidir. İnsanın nəfsində mələklər günəş kimidir. Günəş dünyanın hər tərəfində düşdüyü kimi, o cövhərin əsəri də insan bədəninin hər yerində zühur edər.

Filosofların bəzisi bu sözləri deyəndən sonra mələklərin iki növdən ibarət olduğunu göstərmişlər. Onların bir qismi göylərin, ulduzların maddəsinə, yer aləmində olan insanların nəfsi-natiqəsi ilə əlaqəlidir. Digər bir qismi isə Allahın mərifət və məhəbbətinə qərq olub, ona itaət etməklə məşğuldur. İkinci qismdə olan mələklərə “müqərrəb” (“Allah dərğahına yaxın”) mələklər deyilir. Filosoflar bu iki qismdə olan mələkləri isbat etmək üçün çox dəlillər saymışlar”.

Zənnimizcə, müəllifin mələklərin varlığını sübut edəcək bir fikri həmişə aktual sayıla bilər. O göstərir ki, filosofların fikrincə, mələklərin varlığını ağıl yolu ilə isbat etmək mümkündür. Sağlam ağıl belə hökm edir ki, bütün diri məxluqlar üç növdən başqa ola bilməz. Biri o diridir ki, danışan olsun, sonra ölsün. Buna insan deyirlər. Digəri o diridir ki, həm danışmasın, həm də sonra ölsün. Buna heyvan deyirlər. Üçüncüsü o diridir ki, həm danışsın həm də ölməsin. Bu da mələk adlanır. Üç qismin hamısından alçağı danışmayan və öləndir, ondan yuxarı danışan və ölən, ən şərəfli isə danışan və ölməyəndir. Əgər Allahın hikməti aşağı və orta qisimləri yaratmaqla əlaqə tapırsa, sözsüz ki, yuxarı qismi də yaratmağa istək olacaq.

Burada həm məntiq, həm də fikrin sistemliliyi və elmiliyi diqqəti cəlb edir.

İslamşünaslıq tarixindən məlum olduğu kimi, Qurani-Kərimin ayələrinin üç qrupa bölünməsi hələ orta əsr alimləri tərəfindən həyata keçirilmişdir. Axund Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvi isə bu məsələnin hələ Qurani-Kərimin özündə qoyulduğuna diqqəti cəlb edir. Ali-imran surəsinin 7-ci ayəsinin tərcüməsində oxuyurur:

“Sənə Qurani nazil edən Odur. Onun bəzi ayələri möhkəmdir”. Ayələrin hamısı möhkəmdir. “Möhkəm” sözündə məqsəd odur ki, öz mənasına aşkar dəlalət edir. Yəni müxtəsər deyildir ki, hamı başa düşməkdə aciz qalsın. **Onlar kitabın anasıdır.** Bunlar əsl, kök, qalanlar isə bunlardan hasilə gəlmiş təfərrüatdır. **Bəzisi bir neçə mənaya oxşayandır.** Diqqətlə nəzər olunmasa, onun mənası aydın olmaz. Belə ki, onun təfsirində bir neçə mənalı olduğu “ya” ilə qeyd olunmuşdur. Məsələn, ayənin mənası ya belədir, ya elə. **Qəlblərində haqdan batıl və bidətə mütəşəbeh** (bir neçə məna ehtimalı verilən) **ayələrə tabe olarlar.** Ya zahirinə tabe olarlar, ya da batıl yola təvil edərler. 20-ci surənin (Taha) 4-cü ayəsi kimi. Onlar **bunu fitnə tələb etmək üçün** edərler ki, onunla insanları şübhəyə salsınlar, həm də **təvilini tələb etmək üçün** belə edərler ki, öz istədikləri sözü isbat etməkdən ötrü kefləri istəyən yola təvil etsinlər. **Onun təvilini ancaq Allah və elmdə möhkəm olanlar bilər.** İmamlar (ə) buyurmuşlar ki, “rasix” bizik, Peyğəmbər (s) rasixlərin ən fəzilətlisidir. Allah-Təala ona nazil olan kəlamın zahiri və batini mənalarını öyrətmişdir. Başqa bir hədisdə gəlmişdir ki, kəlam üç qisimdir. Bir qismini alimlər bilərlər. İkinci qismini yalnız zehni saf, hissiyyatı lətif və ağılı sağlam olan kəslər bilərlər ki, Allah İslam üçün onların sinələrini açmışdır. Üçüncü qisim isə Allah və peyğəmbərləri bilər.

Bir sıra hallarda konkret müəllif və onun əsərinə istinad edildiyi halda, bəzən mənbə ümumi şəkildə təqdim olunur. Məsələn, 55-ci ayənin təfsirində bunu əyani şəkildə müşahidə edirik.

Təfsir müəllifi qeyd edir ki, bu ayə də Həzrət Əli (ə) haqqında nazil olmuşdur. “Təfsiri-Kəbir”də yazılan hədisin tərcüməsi: “İbn Abbasdan nəql olunmuşdur ki, ayə Əli (ə) haqqındadır. Abdullah ibn Salam deyir: Bu ayə nazil olan zaman dedim ki, ya Rəsulullah, mən Əlinin (ə) rüku halında üzüyünü fəqirə sədəqə verdiyini gördüm.

Əbu Zərr rəvayət edir ki, mən Peyğəmbər (s) ilə zöhr namazını qıldım. Bir dilənçi məscidə gəlib nəfəqə istədi. Heç kəs ona bir şey vermədi. O əllərini göyə qaldıraraq dedi: Pərvərdigara, səni şahid tuturam ki, Peyğəmbərin məscidində ikən heç kəs mənə bir şey vermədi.

Əli (ə) rükuda idi. O, sağ əlinin kiçik barmağını işarə etdi. Dilənçi gəlib onun barmağından üzüyü çıxardı. Peyğəmbər (s)

buyurdu: Pərvərdigara, mənim qardaşım Musa (ə) səndən istəyib demişdi ki, mənim sinəmi aç. Sən ayə nazil edib Harunu ona qardaş etdin. Pərvərdigara, mən Məhəmməd sənin peyğəmbərinəm. Mənim sinəmi aç, işimi asan et. Öz əhlindən olan Əlini (ə) mənə vəzir et və mənə onunla möhkəmləndir.

Əbu Zərr deyir: And olsun Allaha, Peyğəmbər bu kəlmələri tamamlamamış Cəbrail nazil olub bu ayəni gətirdi.

Şiələr deyirlər ki, bu ayə Əlinin (ə) Peyğəmbərdən (s) sonra İmam olduğuna dəlalət edir. Çünki ayədəki “vəli” sözündən murad vilayətdir. Demək, “vəli” Əli (ə) olmalıdır, nəinki başqası.

Göründüyü kimi, təkcə bu izahatda müəllif həm “Təfsiri-Kəbir”ə, həm hədislərə əsaslanır, eləcə də ümumi şəkildə “şilər deyirlər ki” ifadəsindən istifadə edir.

Ən-Nur surəsinin 36-cı ayəsinin izahında yenə də ümumi şəkildə göstərilir ki, “təfsirçilərin sözünə görə, Allah-Təala bu məsəli həzrət Peyğəmbərdən (s) ötrü çəkmişdir”.

Axund Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvinin təfsirdə İslam tarixi üçün mübahisəli sayılan bir sıra məsələlərə müdaxilə etməsi də diqqəti cəlb edir.

Əl-Əhzab surəsinin 33-cü ayəsinin təfsirində göstərilir:

Ey Peyğəmbərin zövcələri! **Evlərinizdə oturun!** Zinətlənib evdən çıxan **cahiliyyət dövrünün qadınları kimi evdən çıxmayın!** **Namazı şərtləri ilə yerinə yetirin, zəkat verin! Allaha və Onun Peyğəmbərinə itaət edin!**

Həqiqətən, Allah istəyir ki, pislili siz əhli-beytdən aparsın və sizi bir növ pak etsin ki, batini və zahiri eyblər olmasın.

Ayənin kimin haqqında nazil olması ixtilafıdır. İslam alimlərinin bir qismi demişlər ki, ayə Peyğəmbərin zövcələri haqqında nazil olmuşdur. Onların dəlili bundan ibarətdir ki, ayənin əvvəli də, axırı da zövcələr haqqındadır. Ayənin ortasının başqa şəxslər haqqında olması mümkün deyil və səliqə ilə tutuşmur.

Lakin İslam alimlərinin çoxu nəql etmişlər ki, ayənin bu hissəsi Həzrət Əli (ə), Fatimə (s.ə), Həsən (ə) və Hüseyin (ə) haqqındadır. Dəlilləri də budur ki, ayədəki **عنكم** (“sizdən” kişi cinsində) kəlməsi kişilərə xitabdır. Əgər qadınlara şamil olsaydı, **عنكن** (“sizdən” qadın cinsində) deyilərdi.

Fəxr Razi öz təfsirində nəql etmişdir ki, əhli-beytin kim olması ixtilaflıdır. Ən üstün söz budur ki, əhli-beyt Həzrətin övladından, zövcələrindən, Həsən (ə), Hüseyin (ə) və Əlidən (ə) ibarətdir.

Buna baxmayaraq, Mövlazadə ayənin məzmununa istinad etməyə üstünlük verir və göründüyü kimi, təfsirini "Ey Peyğəmbərin zövcələri!" – müraciəti ilə başlayır.

Məsələ burasındadır ki, ayənin başqa hissələrində, eləcə də sonrakı 34-cü ayədə felin və bitişən əvəzliyin müənnəs forması ilə ifadə olunduğu da əsas götürülə bilər: *و قرن في بيوتكن و لاتبرجن تبرج و الجاهلية الاولى* və s.

Saffat surəsinin 158-ayəsinin təfsirində yazılmışdır:

"Müşriklər Allahla cinlər arasında qohumluq əlaqəsi qərar verdilər. Onlar deyirdilər ki, Allahla şeytan qardaşdirlar. Allah nuru və yaxşı işləri, şeytan zülməti şəri yaradır".

Göründüyü kimi, burada müəllif, yəqin ki, zərdüştilikdən əvvəl dualizmə də bələd olduğunu əks etdirir. O yazır ki, bəxiləri "cin" sözünü mələk mənasında təfsir etmiş və kafirlər demişlər ki, Allahla mələk arasında nəsəb və qohumluq əlaqəsi var. Belə ki, mələklər guya Allahın qızlarıdır.

Müəllif bu mövqeni tənqid edərək yazır ki, bu təfsir zəifdir. Çünki mələklərin Allahın qızı olmasını Allah bu surənin 150-ci ayəsində artıq batil etmiş, sonra bu ayəni buyurmuşdur.

Sad surəsinin 25-ci ayəsinin təfsirində göstərilir ki, bu ayə də çətin ayələrdən biridir ki, görəsən, Davudun tövbə etməsinə səbəb hansı günah səbəb olmuşdur? Buna cavab axtaran Mövlazadə rəvayət təfsirlərinə də müraciət etməkdən çəkinmir və yazır: "Bəzi rəvayətlər də gəlmişdir ki, guya Davudun (ə) 99 zövcəsi var idi və Uriya ibn Hənanın zövcəsini görüb onunla evlənmək fikri ilə Uriyanı müharibəyə göndərdi. Uriya şəhid olandan sonra onun zövcəsi ilə evləndi".

İncildə də qissə kimi təqdim olunan bu məsələ bütün peyğəmbərlərin nəbiliyini qəbul edən İslam dini üçün qəbuledilməz sayıldığından Mövlazadə də burada tərəddüd edir və İmam Əliyə (ə) istinadən yazır: "Həzrət Əmirəlmöminin Əli (ə) buyurur: Hər kəs Davudun (ə) Uriyanın zövcəsi ilə evləndiyini desə, ona iki hədd vuraram. Biri müsəlmana o biri isə peyğəmbərə böhtan atdığı üçün.

Ayei-şərifədə Davudun (ə) Uriyanın zövcisini alması barədə heç bir işarə yoxdur. Davudu (ə) Allah-Təala bir neçə ayələrdə mədh edir və onun səbrini peyğəmbərimizə təsəlli vermək üçün zikr edir.

Əgər bu ayə onun günah etdiynə dəlalat etsəydi, o surətdə belə olardı: Filankəs çox mömin, müqəddəs, Allaha ibadət edən, zina və oğurluq edən bir şəxs idi. Allah-Təala onu yer üzündə xəlifə etdi və insanlara ona tabe olmaq üçün əmr etdi.

Bu cür sözləri heç kəs heç kəsə deməz, o ki qaldı Allah Davud kimi peyğəmbərə desin”.

Mömin surəsinin 27-ci ayəsi: Firon dedi: **Məni qoyun Musanı öldürüm, Musa da Allahına dua etsin!**

Fironun yanında olanların bəzisi deyirdi ki, sən Musanı öldürsən, o sənənin həlakın üçün Allahına dua edər.

Yaxud mənə belə olar: “Mən Musanı öldürüm, qoy o, Allahını çağırınsın, görək mənə nə edəcək?”

Göründüyü kimi, müəllif sonuncu ayənin təfsirində semantik dəqiqləşmə aparmağa da nail olmuşdur və bu, zənnimizcə, özünü doğruldur.

Axund Mövlazadə Şəkəvi bütün hallarda mübahisə edən təfsirlərin adını çəkir, məzhəbləri və qaynaqları bir-biri ilə tutuşdurur. Məsələn, əl-Maidə surəsinin **“Bu gün pak şeylər və əhli- kitabın təamı sizə halal oldu. Sizin təaminiz onlar üçün haladır, – ayəsinin izahında deyilir ki, Şeyx Tusi, Şeyx Müfid, Seyid Mürtəza, İbn İdris və onlardan sonra gələn əksər şiə alimləri, eləcə də əhli-sünnədən Hənəbli məzhəbi əhli-kitabın kəsdiyi heyvanın haram olduğunu göstərirlər. Hənəfi, şafei, maliki məzhəbləri, imamiyyədən İbn Əbu Əqil, İbn Cüneyd, Şeyx Səduq və İbn Babəveyh əksinə, bunun halal olduğunu iddia edirlər. Burada həmçinin dəlillərin əsaslandırılması üçün “Məsəlik” və “Cəvahirul-kəlam” kitablarına, Əbu Səid Xədərinin hədisinə, İbn Əsirin “Nəhayə” kitabına istinad olunur.**

Nisa surəsinin 24-cü ayəsinin təfsirində də məzhəblər arasında mübahisə yaradan bir məsələyə toxunulmuşdur. Müəllif yazır ki, bu ayə ilə imamiyyələr siğənin halal olmasına dəlil gətirirlər. Bu məsələ imamiyyə ilə əhli-sünnət arasında ixtilafıdır. Məsələnin açıqlanması üçün İmam Fəxrəddin Razinin “Təfsiri-kəbir”indən,

Təbərinin təfsirindən böyük bir parçanı izahat üçün təqdim edir.

Surənin 31-ci ayəsi haqqında Şeyx Təbəsinin "Məcməül-bəyan"ına istinad edir. Şeyx Təbərsi göstərir ki, günahların hamısı böyükdür. Lakin biri o birinə nisbətən böyük və kiçik ola bilər. Belə ki, bir şəxsin qarşısına, məsələn, namərhəmə baxmaq və onu öpmək kimi iki günah çıxarsa, özünü saxlaya bilməyib təkə baxmaqla kifayətlənsə, yaxud öpmək ilə yaxınlıq etmək kimi iki günahdan kiçiyini, yəni öpməyi yerinə yetirib digərindən əl çəksə, Allah onu bağışlar.

Axund Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvinin "Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran" əsəri orijinal, özündən əvvəlki təfsirləri təkrar etməyən yeni elmi bir əsərdir. Bunu "Kitabul-bəyan"ın məzmununun Mir Məhəmməd Kərim ağanın təfsiri ilə tutuşdurulması sübut edir. Digər tərəfdən, müəllifin öz təfsirinə bəzən türk dünyası, türk (azərbaycanlı) təfəkkür tərzilə əlaqədar elementlər daxil etməsi də buna dəlalət edir. Məsələn, o, Fussilət surəsinin 44-cü ayəsinin izahında yazır: "Türklərdə məsəl var ki, deyərlər: Filankəsin filankəsi görməyə gözü yoxdur. Müşriklər də Qurana nisbətən belədirlər".

Bu fəsildə gətirilmiş faktlar göstərir ki, Şeyxülislam Axund Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvi özünün "Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran" əsəri üçün mənbələri necəgəldi seçməmiş, təfsir elminə aid daha çox ədəbiyyatla tanış olandan sonra özünün elmi fikirləri ilə səsləşən mənbələrə müraciət etmişdir. Ancaq biz alimin bu əsəri yazarkən təkə təfsir elminə dair mənbələrlə kifayətlənmədiyini, elmin sirlərinə daha dərinləndirən yiyələnmək üçün bir sıra başqa əsərləri də oxuduğunu, mənbələri müfəssəl tərzdə öyrəndiyini görüb qiymətləndirməliyik. Sadəcə olaraq, özündən qabaq yazılmış təfsirlər onun seçib arxalandığı, birbaşa istifadə etdiyi mənbələrdir.

NƏTİCƏ

Azərbaycanın görkəmli ilahiyyatçı alimi Şeyxülislam Axund Məhəmmədhəsən İsmayıl oğlu Mövlazadə Şəkəvi (1853-1932) və onun “Kitabul-bəyanfi təfsiril-Quran” əsəri haqqında tədqiqatı tamalayıraq aşağıdakı nəticəyə gəlirik:

Təfsir elminin tarixi kökləri İslamın zühur etdiyi illərə gedib çıxır. Ayrıca bir əsər yazmasa da, Məhəmməd peyğəmbərin (s) həm də təfsir elminin əsasını qoyduğu etiraf edilir. Qurani-Kərimdə hamının başa düşmədiyi, sirləri yalnız Peyğəmbərə (s) məlum olan ayələrin onun tərəfindən səhabələrə və ilk müsəlmanlara izah edilməsi faktı buna əsas verir.

İlk təfsir kitabının ərəblər arasında, ərəb dilində İbn Abbas tərəfindən yazıldığı məlumdur. Sonralar İslam dini qeyri-ərəblər arasında yayıldıqca Quranın tərcüməsinə ehtiyac meydana gəlmiş və beləliklə ən əvvəl fars və türk dillərində də təfsirlərin yazılmasına ehtiyac meydana çıxmışdır.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda ərəb və fars alimlərinin, Osmanlı təfsirçilərinin əsərləri yayılıb məşhurlaşsa da, Qurani-Kərimi ana dilində təfsir etmək ideyası ilk dəfə XIX əsrin sonlarında təşəkkül tapmış, iki Azərbaycan alimi – Bakı qazısı Mir Məhəmməd Kərim ağa və Tiflisdə yaşayan Axund Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvi, demək olar ki, eyni zamanda bir-birindən xəbərsiz bu işlə məşğul olmağa başlamışlar.

Zənn etmək olar ki, Azərbaycan dilində təfsir yazılması ideyasının meydana gəlməsində çar Rusiyasının bütövlükdə Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan müsəlmanları haqqında işğalçılıq siyasəti, bununla əlaqədar ölkənin süni yollarla xurafata sürüklənməsi mühüm rol oynamışdır. Bunun qarşısının alınmasına olan ehtiyac, eləcə də 1872-ci ildə Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin təşkil edilməsi Azərbaycan ilahiyyatında milli təfsirçiliyin meydana gəlməsinə təkan vermişdir.

Rusiyada 1905-ci il inqilabından sonra demokratik təsisatların yaranması Azərbaycanda da mətbuatın və kitab nəşrinin inkişafına güclü təkan verdi. Həmin illərdə xalqın oyanmasına mane

olan əsas amillərdən biri geniş xalq kütlələrinin dini mədəniyyətdən uzaq düşməsi ilə də bağlı idi. Bunu nəzərə alan ruhani xadimlər xurafatın, dərəbəyliyin aradan qaldırılması üçün əlindən gələni edir, xalqın maarifləndirilməsi işinin ön cərgələrində getməyə çalışırdılar. 1907-ci ildə Qafqazın şeyxülislamı Axund Abdussalam Axundzadənin qəflətən vəfat etməsi ictimai çaxnaşmalar şəraitində daha bir problemin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Bu vaxt şeyxülislam mənsəbinin tutulması üstündə qızgın mübahisələr başladığını görən çar üsul-idarəsi öz təşəbbüsü ilə görkəmli alim, artıq 1908-ci ildə "Kitabul-bəyan fi-təfsiril-Quran" iki cildliyini nəşr etdirməyə müvəffəq olmuş Axund Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvinin daxili nizamnamə əsasında şeyxülislamlığa gətirdi. Yeni şeyxülislam əsrin əvvəllərində cərəyan edən hadisələri çox yaxşı başa düşdüyü üçün hər cür yollarla öz xalqının mənafeyini müdafiə etməyə can atır, maarifçilik hərəkətində iştirak edirdi. Onun Qafqaz müsəlmanları arasında böyük nüfuz qazanmasında elmi fəaliyyəti böyük rol oynamışdı. Azadlıq və istiqlaliyyət məsələləri ilə bağlı yazdığı məqalələri xaricdə də əks-səda doğuran Şeyxülislam Mövlazadə Şəkəvi "Tarixi-müqəddəs ənbiya əhvalatı", "Tətbiqil-əyyam fil-əşhur vəl-əvam" əsərlərinin müəllifi, Əli əleyhissəlamın yazdığı əhdnamənin, Nəsuhi Həsənin iki cildlik "Təhfeyi-Nəsuhiyyə" kitabının və s. tərcüməçisi olmuşdur. Onun zəngin şəxsi kitabxanası və əlyazma şəklində başqa əsərlərinin olması da məlumdur.

Buna baxmayaraq, Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvi Azərbaycan ilahiyyat elmi tarixində daha çox anadilli "Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran" əsərinin müəllifi kimi tanınır.

Qafqazın şeyxülislamları arasında bu vəzifəni ən az icra etmiş şəxs Axund Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvidir. Belə ki, 1908-ci ildə Şeyxülislamlıq vəzifəsinə gətirilmiş Mövlazadə Şəkəvi tam bir il keçməmiş, 1909-cu ildə bu vəzifədən kənarlaşdırılmış və yerinə Pişnamazzadə həzrətləri təyin olunmuşdur. Bu fakt Axund Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvinin şəxsiyyəti və məzhəbi haqqında bəzi səhv təəvvürlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Çox-çox sonralar azərbaycanlı şeyxülislamların tarixi ilə maraqlananlardan bəzisi (müasir İran tədqiqatçıları) Mövlazadə Şəkəvinin sünni məzhəbində olduğunu və bu səbəbdən həmin vəzifədən çıxarıl-

dığını güman etmişlər. Halbuki faktlar bunu təkzib edir.

Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvi Şəki şəhərinin şiələr yaşayan Gəncəli məhəlləsində anadan olmuş, yazdığı “Kitabul-bəyan” təfsirində də şiə alimi kimi çıxış etmişdir. Onun təfsirinin mənbələrinin araşdırılması sübut edir ki, müəllif mütləq əksəriyyət etibarilə şiə təfsirçiliyi məktəbi nümayəndələrinin əsərlərinə istinad etmişdir.

“Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran” əsərinin əvvəlində müəllifin çox yığcam müqəddiməsi verilmiş, burada ancaq təfsirin yazılmasının səbəbləri göstərilmiş, mənbələr haqqında ayrıca məlumat verilməmişdir. Təfsirin mənbələri haqqında məlumatı əsəri oxuduqca məndən toplamaq mümkün olur. Belə ki, “Kitabul-bəyan”da əsas etibarilə İmam Fəxrəddin Razinin “Təfsiril-Kəbir”i, Qazı Beyzavinin “Ənvarut-tənzil” təfsiri, Zəməxşərinin “əl-Kəşşaf” təfsiri, “Təfsiri-Təbər”i, Şeyx Təbərsinin “Məcməul-bəyan” təfsiri, Əbu Cəfər Tusinin “Təfsiri-Tibyan” əsəri, “Təfsiril-Cələleyn”, İmam Qəzalinin “Ehyaul-ulum” əsəri, Əbu Nəim Hafizin “Müsnəd”, İmam Buxarinin “Səhihi-Buxari”, Malikin “Füsulul-mühimmə”, Məclisinin “Səmaul-ələm”, Əbulqasim əl-Həsəqaninin “Şəvahidut-tənzil” əsəri, eləcə də “Cəvahirul-kəlam”, “Səhihi-Nəsai”, “Mühitul-Məarif” əsərləri, İmam Cəfər Sadiq, İbn Əsir, Seyid Mürtezə, İbn İdris, İbn Məğazəli, Şeyx Müfid, Sələbi və bir neçə başqa müəllifin və əsərin adları göstərilir.

Müəllifin istinad etdiyi mənbələrin hamısı islamşünaslıq tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlər və onların əsərləridir.

Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvinin mənbələrdən istifadə metodu da özünün zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Təhlil göstərir ki, müəllif bu əsəri yazmaq üçün hansısa konkret bir etiqada, məzhəbə və təriqətə istinad etməmiş, əksinə müxtəlif dünyagörüşünə və məzhəblərə malik müfəssirlərin və alimlərin əsərlərini seçməklə İslamdakı təfriqəni aradan qaldırmağa, ümumi bir məxrəcə gəlib, əsl həqiqətə çatmağa cəhd göstərmişdir. Onun istinad etdiyi müəlliflər içərisində hənəfi, şafei, imamiyyə məzhəblərinə mənsub, aşəri, mötəzili, maturidi etiqadlı, xəlvətiyyə təriqətini və mütəsəvvifləri təmsil edən şəxsiyyətlər olmuşdur. Belə müxtəlif mənbələrdən düzgün faydalanmaq üçün isə ortodoks dinin əsaslarına

dərindən yiyələnmək, elmdə dəqiqliyi yalnız təsəvvürlərdən fərqləndirməyi bacarmaq lazım idi. Bunun üçün müəllifin düzgün metod seçməsi əsas rol oynayır.

Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvinin təfsiri ilahiyyat elmləri üçün vacib sayılan üç metodoloji səviyyəyə – ümumislam səviyyəsinə, ümumelmi səviyyəyə, xüsusi təfsir və tərcümə metodologiyası səviyyəsinə əsaslanır.

Məlum olduğu kimi, Qurani-Kərimin təfsiri və tərcüməsi iki mərhələlə bir işi nəzərdə tutur. Birinci mərhələdə Quran sözünün zahiri mənası, ikinci mərhələdə isə onun batini mənası açıqlanır. Ümumiyyətlə bu prinsipə təfsir elmində həmişə əməl edilmişdir, ancaq qeyri-ərəb dilində təfsir yazılışında bunun əhəmiyyəti daha da böyüyür. Belə ki, ərəblər və ərəbdillilər üçün əslində zahiri mənə elə Quran ayələrinin özündədir – ərəb həmin mənaların əksəriyyətini Qurani birbaşa qiraət etdikdə anlayır. Ona yalnız batini mənaları izah etmək lazım gəlir. Tərcümə-təfsirdə isə ayələrin hər biri ayrılıqda əvvəlcə birbaşa hərfi tərcümə olunur və bu zaman qeyri-ərəb tərcümənin cümlələrinin zahiri mənası qarşısında aciz qalır, çox şeyi dərk edə bilmir, yalnız təfsir hissəsini oxuyandan sonra hərfi tərcümə cümlələrinin batini mənasını qavraya bilir.

Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvi də hər ayəni əvvəlcə Azərbaycan dilinə hərfi çevirir, sonra isə lazım gəldikdə ayrı-ayrı sözləri və söz birləşmələrini, ifadələri təfsirlə açıqlayır, ayələrin batini mənasını həmvətənlərinə çatdırır. Beləliklə, onun gördüyü iş məhz iki mərhələdən ibarətdir.

Bu səviyyədə ikinci metodoloji əsas Qurani-Kərimin təfsiri və tərcüməsinin "Quranın Qurana görə təfsiri" (təfsirul-Quran bil-Quran) prinsipi sayıla bilər. Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvi bir sıra mənbələrə və elmlərə istinad etmiş olsa da, onun tədqiqat obyekti ilk növbədə Qurani-Kərim özüdür. Buna görə də müəllif Quranın təfsirində birinci növbədə Quranın özünə əsaslanmışdır.

"Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran" əsərinin məzmununun öyrənilməsi göstərir ki, burada aşağıdakı məsələlər əhatə edilmişdir:

1) ayrı-ayrı ayələrin əvvəlində gəlib, müfəssirlər arasında fikir müxtəlifliyi yaradan müqəttə hərflər. Təfsirçi hər bir belə

ixtisara diqqətlə yanaşır, onların işləndiyi ilk ayələri təfsir edəndən sonra təkrarlandıqda əvvəlki ayələrdə izah edildiyini göstərir;

2) Quran ayələrinin mübahisə doğuran nüzul səbəbi və tarixi;

3) Quran ayələrinin hədislərlə tutuşdurulması və izahı;

4) Quran ayələrinin elmin müxtəlif sahələrinə (tarixə, fəlsəfəyə, kəlama, məntiqə və s.) dair mənbələrlə tutuşdurulması və izahı;

5) bəzi yerlərdə Qurani-Kərimin dil xüsusiyyətlərindən irəli gələn mübahisələrin izahı və s.

Bütün faktlar göstərir ki, Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvi özünün “Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran” əsəri üçün mənbələri təsadüfən, kortəbii şəkildə seçməmiş, təfsir elminə aid daha çox ədəbiyyatla tanış olandan sonra özünün elmi fikirləri ilə səsələnən mənbələrə müraciət etmişdir. Alimin bu əsəri müasir Azərbaycan ilahiyyat elmi və maarifi üçün də aktuallığını saxlamaqdadır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Adilov M. Azərbaycan mədəniyyətinin bütövləşməsində islamın tarixi rolu. Kafkasyada islam medeniyeti. İstanbul, 2000, s.29-34.
2. Axundzadə Hacı Mirzə Əbu Turab. İslamın təfriqəsi səbəbləri. Bakı: Azərnəşr, 1993, 103 s.
3. Allahsızla mübahisə. Bakı (Nəşr.y.y.), 1993, 90 s.
4. Azərbaycan sovet ensiklopediyası. IX cild, Bakı, 1986, 624 s.
5. Babaşov M.A. Şafii məzhəbi tarixində Yusif Ərdəbili və onun "Əl-Ənvar li-əmalil-əbrar" əsəri: İlahiyyat e.n. diss. avtoref. Bakı, 1997. 23 s.
6. Babayeva Z.A. Əbulqasim Hillinin "Şəraiül-islam fi məsailil-hələl vəl-həram" əsəri Cəfəri məzhəbinin əsas qaynaqlarından biri kimi. İlahiyyat e.n. diss. avtoref. Bakı, 1995, 16 s.
7. Bayramlı Ofeliya. Əli bəy Hüseynzadə və Şeyx Əhməd Səlyani. "Ədəbiyyat qəzeti", 2006, 13 oktyabr.
8. "525-ci qəzet", 1997, 6 sentyabr.
9. Cəfərov Ceyhun. Quranın elmi möcüzələri. Quran və sünnə. Konfrans materialları. Bakı: İİR-nin Azərbaycandakı Səfirliyinin Mədəniyyət Mərkəzi, 2006, s.35-43.
10. Eyyubzadə Mirkazım. Quranın təfsirində Quran və sünnət. Quran və sünnə. Konfrans materialları. Bakı: İİR-nin Azərbaycandakı Səfirliyinin Mədəniyyət mərkəzi, 2006, s.86-90.
11. Əbd ər-Rəhman Əbd əl-Xaliq. İslama dəvətin sələfi metodunun nəzəri əsasları. Bakı: ADKP, 1996, 84 s.
12. Əhmədov Əhmədağa. İslamın əsasları. Bakı: Təbib, 1996, 96 s.
13. Əliyev Rafiq. Zaqafqaziyada müsəlman ruhaniləri (tarix və təşkilat quruluşu). İslam araşdırmaları. IV buraxılış. Bakı: İrşad, 1994, s.3-9.
14. Əlizadə Aygün. Qurani-Kərimin təfsirləri. Quran və sünnə. Konfrans materialları. Bakı: İİR-nin Azərbaycandakı Səfirliyinin Mədəniyyət Mərkəzi, 2006, s.91-96.
15. Əl-Bakuvi Mir Məhəmməd Kərim Mir Cəfər əl-Ələvi əl-Hüseyni əl-Musəvi. Kitabu-kəşfil-həqayiq ən nukətil-ayat vəd-dəqayiq.

- Təfsiri-Qurani-Şərif. Üç cildə. Bakı, 1322 h., 745+791+961 s.
16. Əsədli Məxanım. XX əsrin əvvəllərində islam dininin tədrisi və təbliğində Yusif Ziyanın rolu. Mədəniyyət dünyası. XI buraxılış. Bakı, 2006, s.29-34.
 17. Fəridun bəy Köçərlinin şəxsi arxivi. Bakı: Nurlan, 2005, 288 s.
 18. Həkim Məhəmməd Rza. İslamda idrak və elm. "Cahan" jurnalı. №1, 1997, s. 61-66.
 19. Həmədani Əhməd Səbri. İslamda Cəfəri məzhəbi və İmam Cəfər Sadiqin buyruqları. Bakı: Elm, 1991, 108 s.
 20. Həmidullah Məhəmməd. İslama giriş. Bakı: Qismət, 2006, 368 s.
 21. Həsənov Ə.M. XIX əsrin ikinci yarısı XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçiləri tərəfindən islam dininin tənqidinin təhlili. Fəlsəfə e. diss. Bakı, 1969, 522 s.
 22. Həzrət Əmir Əli ibn Əbu Talib. Nəhcül-bəlağə. Bakı: Sabah, 1994, 399 s.
 23. Heydər Əliyev siyasəti: Tolerantlıq (çıxışlar, nitqlər, görüşlər, təbriklər). Bakı: 2015, 504 s.
 24. Hüseyinli Rəsul. Azərbaycan ruhaniliyi (Xanlıqlar çağından sovet işğalınadək olan dövrlərdə). Bakı: Kür, 2002, 266 s.
 25. Xəlilov Aydın. Görkəmli İslam tarixçisi. "İslam dünyası" qəzeti, 1993, 2 aprel.
 26. Xoyi Abbas, Fəridəni Məşayex, Müsəlmanların böyük öndəri. İmam Cəfər Sadiq (ə). "Cahan" jurnalı. №1, 1997, s.103-105.
 27. İbrahimov Hacı Səbuhi. Şərq peripatetizmi və islamda imamilik. Təbriz: Firuzan, 1385 (2006), 188 s.
 28. "İrşad" qəzeti, 1907, № 117-120, 132; 1908, № 4-74.
 29. İsayev Vüqar. Əşərilikdə Allah anlayışı və onun sifətlərinin mahiyyəti. Mədəniyyət dünyası. Bakı: ADMİU, 2006, s.349-354.
 30. İslam araşdırmaları. IV buraxılış. Bakı: İrşad mərkəzi, 1994, 38 s.
 31. İslam araşdırmaları. VI buraxılış. Bakı: İrşad mərkəzi, 1995, 101 s.
 32. Qurani-Kərim / Azərbaycan dilinə tərcümə edənlər: Ziya Bünyadov, Vəsim Məmmədəliyev. Bakı: Azər nəşr, 1991, 714 s.
 33. Lətifə Sirus. İslamın iki əsas mənbəyi: Quran və sünnə. Quran və sünnə. Konfrans materialları. Bakı: İİR-nin Azərbaycandakı Səfirliyinin Mədəniyyət Mərkəzi, 2006, s.141-162.
 34. Məbudov Z., Bəşərəddinqızı S. Şəkiddə məhəllə adları, soylar və ləqəblər. I kitab (Qoruq ərazisi). Bakı: Nafta-Press, 2004, 347 s.

35. Manaflı Həbibulla. Öyünc və güvənc qaynağı. Bakı: Nurlan, 2007, 224 s.
36. Masse A. İslam. Bakı, 1992.
37. Məhəmməd bin Hüseyn bin Üsaymin. Allahın sifətlərinə və ən gözəl adlarına dair ideal qaydalar: Bakı: ADKP, 1996, 70 s.
38. Məmmədova Ülkər. İmam Rzanın (ə) bəyanatlarında Quranın təfsiri üslubi. Quran və sünnə. Konfrans materialları. Bakı: İİR-nin Azərbaycandakı Səfirliyinin Mədəniyyət Mərkəzi, 2006, S.64-78.
39. Məmmədəliyev V.M. İslam və gənclik. Bakı Dövlət Universiteti ilahiyyat fakültəsinin elmi məcmuəsi, № 05, 2006, mərt, s.31-34.
40. Məmmədəli Hüseynqulu. Qafqazda islam və şeyxülislam. Bakı: MBM, 2005. 180 s.
41. Məmmədov Ə., Xəlqov F. Şəki. Alim və ziyalılar. Bakı: BDU nəş., 2002, 582 s.
42. Mustafayev Q.İ. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyasının tənqidi təhlili. Fəlsəfə e.d. diss. Bakı, 1973, 413 s.
43. Nağısoylu Möhsün. Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti. Bakı: Elm, 2000, 264 s.
44. Nemətzadə S. Əllamə Hilli və onun "İrşadül-əzhan ilə əhkamil-iman" əsəri. Bakı: Nurlan, 2004, 160 s.
45. Pənəhi Manuçehr. Ərəb dilində mürəkkəb və ixtisar sözlər. Ərəb filologiyası məsələləri. Bakı, 1971, s.42-69.
46. Paşazadə Şeyxülislam Allahşükür. Quranın təfsiri və tərcüməsi tarixi. Bakı: İrşad, 1998, 296 s.
47. Paşazadə Şeyxülislam Allahşükür. Qafqazda islam: tarix və müasirlik. Bakı: Azərnəşr, 1991, 224 s.
48. Paşazadə Şeyxülislam Allahşükür. Qurani-Kərimin təfsiri və tərcüməsinin metodoloji əsasları. İslam araşdırmaları. IV buraxılış. Bakı: İrşad, 1994, s.10-24.
49. Saivər Məhəmməd Bağır. Quran təfsirinin üsulları. Quran və sünnə. Konfrans materialları. Bakı: İİR-nin Azərbaycandakı Səfirliyinin Mədəniyyət Mərkəzi, 2006, s. 10-34.
50. Seyidzadə M.M. İslamda həccin tarixini-mədəni və sosial-siyasi rolu: Fəlsəfə e.n. diss. avtoref. Bakı: 2004, 26 s.
51. Səmədzadə Ziyad. On ikinci şeyxülislam. "İqtisadiyyat" qəzeti, 2006, 6-12 yanvar.
52. Səngəri Məhəmməd Rza. Quranda hekayətlərdən istifadənin

- məqsəd və üsulları. "Cahan" jurnalı. №1. 1997. s. 27-31.
53. Sübhani Cəfər. Allahı dərkini fitri yolu. "Cahan" jurnalı, № 1, 1997, s.47-51.
54. Şəhrili Hacı Ələkbər, Nağıyev Rəfail, Ağayev Hacı Akif, Yaqubov Şakir. On ikinci şeyxülislam. Bakı: İrşad, 2000, 452 s. + fotolar.
55. Şəkəvi. Şeyxülislam Məhəmməd Həsən Mövlazadə Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran. İki cildə. Tiflis: "Qeyrət" mətəəsi, 1326 (1908), I-ci cild 492 s. II-ci cild 538 s.
56. Şəkəvi. Şeyxülislam Məhəmməd Həsən Mövlazadə Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran. İki cildə. Bakı: Azərnəşr, 1990-1991, I-ci cild 492 s. II-ci cild 536 s.
57. Şəkəvi. Şeyxülislam Məhəmməd Həsən Mövlazadə Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran. İki cildə. Bakı: Minarə, 2001, I-ci cild 296 s. II-ci cild 368 s.
58. Təlafi Əliəkbər. Quranın fəzilətləri. Bakı: Təbib, 1997, 24 s.
59. "Tərəqqi" qəzeti. 1909, № 148, 158, 165, 166.

Türk dilində

60. Ateş Süleyman. Kuran-i Kerim ve yüce mealı. İstanbul: Yeni ufuklar nəşriyatı, 1997, 639 s.
61. Bedredin Çetiner, Ebul-Berakat en-Nesefi ve Medarik tefsiri, İFAV yayınları, İstanbul-1995
62. Bekir Topaloğlu, Kelam ilmine giriş, Damla yayınları, 6-cı cəp, İstanbul, 2000.
63. Berki Ali Hikmet, Keskioglu Osman, Xatemül-enbiya Hezreti Mehmed ve heyatı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1996, 437 s.
64. Cerrahoğlu İsmail, Tefsir tarihi, II cild, Ankara-1988, 1996, 2005.
65. Cerrahoğlu İsmail, Tefsir usulü, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, XI. Baskı, Ankara-1997.
66. Cirit Hasan. Buharinin el-Cami'u's-sahih ile Küleyni'nin el-Kafi adlı eserlerinin hadis literatüründeki yeri ve önemi. Bakı Dövlət Universiteti ilahiyyat fakültəsinin elmi məcmuəsi. Bakı: № 01, 2005, mart, s.203-220.
67. Demirci Muhsin, Tefsir tarihi, İstanbul-2003.
68. Demirci Muhsin, Tefsir usulü ve tarihi, M.Ü.İ.F.V.Y., Emre Matbaası, İstanbul-1998.

69. Elmalılı Məhəmməd Hamdi Yazır, Hak Dini Kuran Dili, Akçağ yayınları, Ankara.
70. İslam ansiklopedisi. IV cilt. İstanbul, Milli Egitim Basımevi, 1942, 847 s.
71. İslam ansiklopedisi. IX cilt. İstanbul: Milli Egitim Basımvı, 1964, 806 s.
72. İslam ansiklopedisi. XI cilt. İstanbul: Milli Egitim Basımvı, 1970, 899 s.
73. İslam ansiklopedisi. 5/2 cilt. İstanbul: Milli Egitim Basımvı, 1968, s.665-1269
74. İslam ansiklopedisi. II cilt. İstanbul: Milli Egitim Basımvı, 1970, 847 s.
75. İslam ansiklopedisi. 127 cüz. İstanbul: Milli Egitim Basımvı, 1976.
76. Kutlu Sönmez. İslam ve mezhepler. Türk yurdu: cilt 17, Mayıs, 1997, s.192-199.
77. Məmmədəliyev Vasim M., Kahraman Abdullah. İslam'da mezheplerin yakınlığı ve yaxınlaşmanın esas istikametlerine dair bazi mülahazalar. Bakı Dövlət Universiteti ilahiyyat fakültəsinin elmi məcmuəsi. № 04, 2005, sentyabr, s.15-20.
78. Nasuhi Bilmen Ömer. Büyük Tefsir ve Tabakatül-müfessirin. II cilt, İstanbul, 1973. 460 s.
79. Ömər Dumlu, Kuran tefsirinde yöntem, Anadolu yayınları, İzmir 1998.
80. Sadıksoy Abdullah. Nahçıvani'nin tefsir yöntemi: Doktora tezi. Bakü, 2001, 207 s.
81. Şahin M. Abdullfettah. Şüpheler ve çıkış yolları. İzmir, 1991. 126 s.
82. Taberi, Taberi Tefsiri, Milli Gazete, İhtisar ve Tahkik əs-Sabuni Muhəmməd Ali, Salih Ahmet Rıza, trc. Mehmet Keskin, Ümit Yayıncılık, İstanbul-1995.
83. Turqut Ali. Tefsir üsulu ve kaynaklarə. İstanbul, 1991.
84. Türk məşhurları. I cilt. 226 s. (Fotosurəti Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır).
85. Türk yurdu. İslamın bugünkü meseleləri. 1997, Mayıs, cilt. 17, sayı 116-117, 240 s.

Rus dilində

86. Аль-Мунтахаб фи-Тафсир аль-Кур'ан аль-Карим. Толкование Священного Корана на арабском и русском языках. Каир: Аль-Азхар, 1420/2000, 1287х2+6 с.
87. Ат-Тамими Мухаммад ибн Сулейман. Книга единобожия. Баку: Гейтюрк, 1997, 256 с.
88. Баранов. Х.К . Арабско-русский словарь. М.: ГИИНС, 1962, 1186 с.
89. Бартольд В.В. Работы по истории ислама и арабского халифата. Сочинения. Том 6, М. 1966.
90. Донини Амброджо. У истоков христианства. М.: Политиздат, 1989, 365 стр.
91. Журавский А.В. Христианство и ислам. М.: Наука, 1990, 128 стр.
92. Ислам. Энциклопедический словарь. М.: Наука, 1991, 315 стр.
93. Косидовский Зенон. Сказания евангелистов. М.: Политиздат, 1987, 256 стр.
94. Крачковский И.Ю. Значение слова ан-наджм в Коране. Сура 55. Избранные сочинения. Том 1. М.-Л.: Изд. АН СССР, 1955. стр. 391-395.
95. Крачковский. И.Ю. Коран Пер. акад. М.: ИКПА, 1990, 511 стр.
96. Кулматов Н. Фахреддин Рази. Душанбе: Донеш, 1980.
97. Мец Адам. Мусульманский ренессанс. М.: Наука, 1973, 473 стр.
98. Роузенталь Ф. Торжество знания. Концепция знания в средневековом исламе. М.: Наука, 1978.
99. Пиотровский Г. Коранические сказания. М.: Политиздат, 1987.
100. Положение об управлении Закавказского мусульманского духовенства Суннитского учения. IV-263/1572.
101. Положение об управлении Закавказского мусульманского духовенства Шиитского учения. IV-263/1572.
102. Прозоров С.М.. Хрестоматия по исламу. М.: Наука, 1994, 238 стр.

Ərəb dilində

103. القرآن الكريم
104. ابن الجوزي. عجائب علوم القرآن. القاهرة: الزهراء للاعلام العربي، ١٩٩٥. ص٣١٨.
105. احمد فراج. من هدى الاسلام. القاهرة: الزهراء للاعلام العربي. ١٩٩٥-١٥٦ص.
106. الامام ابن حجر العسقلاني. بلوغ المرام من ادلة الاحكام. القاهرة: الزهراء للاعلام العربي ٣٣٦-١٩٩٥ص.
107. الامام الحافظ شيخ الاسلام مهيب الدين ابي زكريا يحيى بن شرف الدمشقي الشافعي. الاركان المنتخب من كلام سيد الابرار ﷺ. - الدار المصرية اللبنانية، ١٩٩٣-٥٥٣ص.
108. الامام الحافظ عماد الدين ابو الفداء اسماعيل بن كثير القرشي الدمشقي. تفسير القرآن العظيم. - الدار المصرية اللبنانية. - الجزء الاول. - ١٩٩٠-٥٦٧ص.
109. الامام شمس الدين محمد بن ابي بكر بن قيم الجوزية. الفوائد. - القاهرة: الزهراء للاعلام العربي ١٩٩٥-٢٦٢ص.
110. الامام يحيى بن شرف الدين النووي. شرح الاربعين النووية. - القاهرة: الزهراء للاعلام العربي، ١٩٩٥. - ١١٨ص.
111. الجلد الاول من كتاب كشف الظنون عن اسامي الكتب و الفنون للامام العالم العلامة و بحر الغيامة ملا كاتب جلبى. - الطبعة الاولى. - دار السعادت.
112. الجلد الثاني من كتاب كشف الظنون عن اسامي الكتب و الفنون للامام العالم للعلامة و بحر الغيامة ملا كاتب جلبى. - الطبعة الاولى. - دار السعادت. - ٦٦٤ص.
113. الرشتي كاظم بن قاسم. تفسير آية الكرسي. ١٢٤٦ هـ.
114. السيد محمد رشيد رضا. تفسير الفاتحة و ست سور من خواتيم القرآن. العصر و الكوثر و الكافرون و الاخلاص و المعوذتين. - القاهرة: الزهراء للاعلام العربي ١٩٨٨-١٧٨ص.
115. الشيخ الامام ابوالحسن على بن احمد الواحدى النيسابورى. اسباب النزول. - مصره ٣٤٨-٣١٥ص.
116. الشيخ الامام المقرئ ابو الطيب عبد المنعم بن عبيد الله بن غلبون. كتاب الاستكمال لبيان جميع ما ياتى في كتاب الله عز و جل في مذهب القراء السبعة في التفخيم والامالة و ما كان بين اللفظين مجملا كاملا. - القاهرة: الزهراء للاعلام العربي ١٩٩١. ٦٩١ص.
117. المنتخب من المقتنيات المخطوطات في باكو بأذربيجان. - دى، ١٩٩٣-١٤٣ص.
118. سعيد سالم الفاندى. من اسرار الآيات المتشابهات. - مجلة كلية الدعوة الاسلامية. - العدد الثالث عشر. - طرابلس، ١٩٩٦. - ٢٦٠-٢٨٧ص.
119. طاش كوبريزاده. مفتاح السعادة. - حيدرآباد، ١٣٢٩هـ.
120. طلعت محمد عفيفى سالم. مختارات من القصص الصحيح في السنة النبوية. -

- القاهرة:
- الزهراء للاعلام العربي. - ١٩٨٨. - ٢٤٦ ص.
121. عبد الحميد السيد طلب. غريب القرآن، رجاله و مناهجهم من ابن عباس الى ابي حيان. الكويت، - ١٩٨٦. - ٦٣٧ ص.
122. عبد الله محمد النقراط. تغييد على سورة الاخلاص. - مجلة كلية الدعوة الاسلامية. - العدد الثالث عشر. - طرابلس، ١٩٩٦. - ص ٢٣٦-٢٥٩.
123. كارم السيد غنيم. ملاح من حضارتنا العلمية و اعلامها المسلمين. - القاهرة: الزهراء للاعلام العربي، ١٩٨٩. - ١٦٨ ص.
124. الشيخ ابو علي الفضل بن الحسن الطبرسي الطوسي البزوازي الرضوي. مجمع البيان في تفسير القرآن. طهران، دار المعرفة للطباعة و النشر، ١٩٨٦. - الجلد الاول - ١٣١ ص.
125. الجلد الثاني - ٨٧٩ ص.
126. الجلد الثالث - ٨٣٦ ص.
127. الجلد الرابع - ٨٤٢ ص.
128. الجلد الخامس - ٨٨١ ص.
129. مجيد عبد المجيد ناجي. المدخل الى دراسة الاعجاز القرآني - مجلة كلية الدعوة الاسلامية العدد الثالث عشر. - طرابلس، ١٩٩٦. - ص ١٤٥-١٦٣.
130. مولانا محمد علي. دين الاسلام. نظرة جديدة الى الاسلام. - القاهرة: الزهراء للاعلام العربي، ١٩٩٥. - ٥٥٠ ص.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
-------------	---

I FƏSİL

ŞEYXÜLİSLAM MƏHƏMMƏDHƏSƏN MÖVLAZADƏ ŞƏKƏVİNİN MÜHİTİ, HƏYATI VƏ FƏALİYYƏTİ

1.1. Şeyxülislamlıq anlayışı və İslam dünyasında şeyxülislamlığın yeri	8
1.2. Azərbaycan şeyxülislamı	10
1.3. Şeyxülislam Axund Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvinin mühiti.....	12
1.4. Şeyxülislam Axund Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvinin həyatı və fəaliyyəti	29
1.5. Şeyxülislam Axund Məhəmməd həsən Mövlazadə Şəkəvinin elmi yaradıcılığı.....	34

II FƏSİL

ŞEYXÜLİSLAM MƏHƏMMƏDHƏSƏN MÖVLAZADƏ ŞƏKƏVİNİN "KİTABUL-BƏYAN Fİ TƏFSİRİL-QURAN" ƏSƏRİNİN TƏFSİR ELMİNDƏ YERİ..

2.1. "Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran" əsəri haqqında ümumi məlumat.....	44
2.2. "Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran" əsərinin mənbələri.....	60
2.3. "Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran"ın xüsusiyyətləri.....	83
2.4. "Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran"da Quranın Quranla təfsiri.....	83
2.5. "Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran"da Quranın hədislə təfsiri	87
2.6. "Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran"da səbəbi-nüzul	90
2.7. "Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran"da müqəttə hərflər	97
2.8. "Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran"da qissələr və israiliyyat.....	101
2.9. "Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran"da möhkəm və mütəşabih ayələr.....	105

2.10. “Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran”da nasix və mənsux məsələsi.....	108
2.11. “Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran”da fiqh	109
2.12. “Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran”ın dirayət yönü	115
2.13. “Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran”da dirayət təfsirinə misallar	116
2.14. Şeyxülislam Məhəmədhəsən Mövlazadə Şəkəvinin mənbələrdən istifadə metodu	119
2.15. “Kitabul-bəyan fi təfsiril-Quran” əsərinin əsərinin təhlili	129
NƏTİCƏ.....	154
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	159

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
Professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayner: Zahid Məmmədov
Texniki redaktor: Yadigar Mirbağırzadə

Çapa imzalanmış 12.04.2018
Şərti çap vərəqi 10,5. Sifariş № 56
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500.

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur
E-mail: nurlan1959@gmail.com
Тел: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4